

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

**ELMİ MƏNBƏLƏR
XIX TEZİSLƏR TOPLUSU**

**SCIENTIFIC SOURCES
XIX COLLECTION OF THESES**

ELMİ İŞ
Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELMİ MƏNBƏLƏR
XIX TEZİSLƏR TOPLUSU

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XIX>

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

SCIENTIFIC SOURCES
XIX COLLECTION OF THESES
(17.05.2025)

Bakı – Baku
2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2663-4619

e-ISSN: 2708-986X

DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© aem.az

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavirləri

Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Bilal Gökkır, İstanbul Universiteti / Türkiyə

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ƏLİYeva, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan

Prof. Dr. Əziz SANCAR, Çapel-Hill Şimali Karolina Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Prof. Dr. Şaiq İBRAHİMOV, ARETN Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada

Prof. Dr. Əliəddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Rəşad KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan

Prof. Dr. Dünya BABANLI, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbəli Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Rüşad RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, İqtisadi Siyasət İnstitutu / Qazaxıstan

Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əkbər AĞAYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan

Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Həməzağa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYeva, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Nurali ÇƏLƏBİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Büşra BİLAL, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası

Assoc. Prof. Dr. Salatin HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTÖN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevdə AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Şəlalə ZEYNALOVA, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aliyə RZAYEVA, ARETN Təbii Ehtiyatlar İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Afaq ƏLİYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Billurə HACİYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ
PhD Qəmər İSAYEVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairmen

Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Bilal Gokkir, Istanbul University / Turkey

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Gulchohra ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Aziz SANJAR, University of North Karolina at Chapel Hill / USA

Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova

Prof. Dr. Shaig IBRAHIMOV, Institute of Zoology of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada

Prof. Dr. Aliaddin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India

Prof. Dr. Dunya BABANLI, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Prof. Dr. Jihan OZDEMIR, Bilecik Şeyh Edebali University / Turkey

Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, Institute of Economic Policy / Kazakhstan

Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Akbar AGHAYEV, Sumgait State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan

Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Prof. Dr. Fakhraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia

Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia

Assoc. Prof. Dr. Nurahı CHALABIYEV, Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Bushra BILAL, Muhammad Ali Jinnah University / Pakistan

Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevda AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania

Assoc. Prof. Dr. Shalala ZEYNALOVA, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fakhraddin AGHAYEV, Scientific Research Institute of Agriculture / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Institute of Natural Resources of MSERA/ Azerbaijan
Dr. Afag ALIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Billura HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA
PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan Technical University/ Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Amənə Kərbalayeva

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8397-561X>
kerbalayeva-amin@mail.ru

**Heydər Əliyevin məktəbəqədər təhsil sisteminin
inkişafında rolu**

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Təhsil siyasəti, islahat, keyfiyyətli məktəbəqədər təhsil, insan kapitalı*

Keywords: *Heydar Aliyev, Education policy, reform, quality preschool education, human capital*

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, görkəmli ictimai-siyasi xadim Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətində təhsilə diqqət xüsusi yer tutur. Təsadüfi deyil ki, ulu öndər: “Təhsil millətin gələcəyidir”, - deyirdi. Ümummilli lider ölkənin və dövlətin hərtərəfli tərəqqisində millətin imzasının imzalar içində seçilməsində təhsilin rolunu həmişə yüksək dəyərləndirər və inkişafına qayğı göstərirdi. Dahi rəhbər deyirdi: “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o, mütləq, hər şeydən çox təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır.

Təhsil ölkənin beynəlxalq aləmdə rolunu müəyyən edən əsas amillərdən biridir. O maddi-mənəvi dəyərlərin və strateji

gücün göstəricisidir. Müasir dövrümüz elm və texnika dövrüdür, inkişaf əsasən bu iki amillə izah olunur. Təhsilsiz isə bu sahələrdə heç bir irəliləyiş ola bilməz. Dövlətin savadlı kadr potensialı da məhz müasir təhsil və keyfiyyətli tədrislə yaranır.

Azərbaycan Respublikasının demokratik, milli və bəşəri dəyərlərə sadıq müstəqil dövlət kimi təşəkkülü Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev müasir müstəqil Azərbaycanın memarı və qurucusudur. Və bu, uzun illər millətində və Vətəninə dərin məhəbbətin, sədaqətin və əzmkarlıqla həyata keçirilmiş quruculuq fəaliyyətinin nəticəsidir. Ulu Öndərin birinci dəfə 1969-1982-ci illəri əhatə edən quruculuq fəaliyyəti qədim dövlətçilik tariximizin ən böhranlı dövrlərindən hesab edilən 1990-cı illərin həlledici məqamında ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəldiyi zaman yeni vüsət aldı. 1993-cü ilin iyun ayında xalqın istəyi və tələbi ilə Azərbaycan Respublikasında siyasi hakimiyyətə Heydər Əliyevin qayıdışı Azərbaycanın nicat günü, milli kimliyimizin yenidən dərkə və xoşbəxt gələcəyin ilk təməlinin qoyulduğu müstəqillik tariximizdir (Mərdanov, 2011).

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin sayı isə 1969-cu ildən 1982-ci ilə qədər olan dövrdə 1600-dən 1875-ə çatdırılıb, orada tərbiyə alanların sayı müvafiq olaraq 110 mindən 147 min nəfərə yüksəlib. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Heydər Əliyevin siyasi rəhbərliyinin birinci dövründə təkcə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı 1600-dən 1875-ə, orada tərbiyə alanların sayı 110 mindən 147 min nəfərə çatmış, məktəbəqədər təhsillə əhatə səviyyəsi 12 faizdən 19 faizə yüksəlmişdi. Bu dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazası da xeyli möhkəmləndirilmiş, 35200 yerlik yeni körpələr evi, uşaq bağçası binaları tikilib istifadəyə verilmişdi (2).

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1970-1982-ci illərdə əldə etdiyi ən mühüm tarixi nailiyyətlərindən biri də xalqımızın uzaq gələcəyini nəzərdə tutan güclü kadr potensialının, o cümlədən nadir ixtisaslar üzrə mütəxəssislər ordusunun yaradılması idi. Belə ki, həmin illərdə iqtisadiyyatın sürətli və çoxşaxəli inkişafına uyğun olaraq respublikanın ali və orta ixtisas təhsili şəbəkəsi genişləndirildi.

Azərbaycan təhsilinin, onun maddi-texniki bazasının uzunmüddətli, dinamik inkişafı təmin edilmişdir. Ulu Öndər gənclərin təhsil və tərbiyəsi sahəsində vahid dövlət siyasətini təmin etmək, xalq maarifi işinə rəhbərlik səviyyəsini yüksəltmək, pedaqoji kadrlara lazımı əmək və məişət şəraiti yaratmaq üçün ardıcıl surətdə tədbirlər görülməsini zəruri sayırdı. Ulu Öndərin Təhsil Konsepsiyasını müasir qlobal çağırışlara uyğunlaşdıran Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev yeni dövrdə yeni təhsil sistemi, o cümlədən yeni ali təhsil sisteminin yaradılması məqsədilə insan kapitalının yaradılması konsepsiyasını irəli sürdü.

Ədəbiyyat

1. Mərdanov M. (2011). Azərbaycan təhsil tarixi. (III. Cild). (Müstəqillik illəri). Təhsil.
2. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=6595>

Yaqub Səmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ağcabədi filialı

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-1584-9317>

yaqub.semedov63@mail.ru

Təhsilin informasişalaşdırılmasının zəruriliyi

Açar sözlər: *müasir, təhsil, elmi-tədqiaqt, informasiya, kommunikasiya*

Keywords: *modern, education, scientific research, information, communication*

XX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən bəşəriyyətin tərəqqisində əhəmiyyətli bir dövrün - bilik sənayesindən bilik (postindustrial) cəmiyyətinə keçidin başlanğıcı qoyuldu. Bu mərhələnin əsasını təşkil edən ən mühüm cəhət cəmiyyətin informasişalaşdırılmasıdır. Dövrün digər bir xüsusiyyəti də informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə əlaqədar baş verən proseslərlə diqqəti cəlb etməsidir (Nəzərov, Quliyev, 2021).

Bir mühüm cəhəti unutmaz ki, informasiya cəmiyyətinin inkişafı təhsil sahəsindən də yan keçmir və bu istiqamətdə silsilə layihələrin reallaşmasını tələb edir. Bu baxımdan yanaşılarsa, müasir təhsil sahəsinin də qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri təhsilin informasişalaşdırılması, elmi - tədqiqat işlərinin təşkilati bazasının müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda ictimai və humanitar elm sahələri üzrə təhsilin informasişalaşdırılması üzrə sistem modelinin yaradılmasıdır. Bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşər ki, insanlar digər təbii-bioloji canlılardan fərqli olaraq informasiyanı

instinq deyil, ilk növbədə təhsilin köməyi ilə əldə edirlər. Həmçinin, təhsil cəmiyyət həyatının elə bir vacib sahədir ki, informasiyanın əldə olunması, qorunub saxlanılması və bir nəsilə digərinə ötürülməsi onun vasitəsilə həyata keçirilir (Ağayev, Mahmudova, 2006).

Təhsilin informasiyalaşdırılması ənənəvi təhsilə əlavə yeniliklər gətirir. Bildiyimiz kimi, ənənəvi təhsildə İKT-yə əsaslanan təlimdən fərqli olaraq iki mütəhərrik tərəf var: öyrədən və öyrənən. Lakin, İKT-yə əsaslanan təlim prosesində isə qarşılıqlı əks-əlaqələr tamamilə fərqlənir. Bu təlim zamanı müəllimin əks-əlaqə qurmaq, yeni bilikləri mənimsətmək, biliyi dəyərləndirmək imkanları getdikcə azalır və onun bir qismi (bəzən bütövlükdə) İKT vasitəsilə həyata keçirilir. Müəllim təlim prosesində artıq informasiya mənbəyi rolunu oynamır. Müəllim yeni biliklərin mənimsənilməsi ilə bağlı verəcəyi informasiyalara daha çox vaxt sərf etmir. Ənənəvi tədris prosesində materialın izahı, dərsin mənimsənilməsi, tapşırıqların yoxlanılması, dərsin sorğusu və s. bu kimi dərş mərhələlərinə daha çox vaxt ayrıldığı halda, yeni təlimin tətbiqi zamanı bununla bağlı vaxt itkisinə ehtiyac qalmır. Təlim prosesində qazanılan əlavə vaxt ərzində, təhsilalanlara digər yaradıcı məsələlərin həllinə diqqət yetirmək üçün əlverişli təlim mühiti yaradır. Təhsilverənin özü isə təlim prosesində daha çox məsləhətçi-tyutor funksiyası daşıyır. Pedaqoji prosesdə hansı vasitələrdən, texnologiyalardan istifadə edilməsindən asılı olmayaraq insan amili, müəllim şəxsiyyəti həlledici rola malikdir, heç bir texnologiya canlı müəllimi tam əvəz edə bilməz (Əhmədov, 2013, s. 9).

Beləliklə, təhsilin informasiyalaşdırılması zamanı biliklərin mənimsənilməsində yüksək nəticələrə nail olmaq üçün aşağıdakı təlim prinsiplərinə riayət olunması olduqca zəruridir:

-Məqsədəuyğunluq (əyanilik, pedaqoji baxımdan);

- Təhsil standartlarına uyğunluq;
- Elmi dəqiqlik (faktiki səhvlərin olmaması);
- Əyanilik və s. (Vahabov, 2024).

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə. Ə., Mahmudova, R. Ş. (2006). *İnformasiya cəmiyyətində təhsilin formasiyalaşdırılması*. https://www.researchgate.net/publication/379340269_Informasiya_cmiiyytind_thsilin_informasiyalasdirilmasi.
2. Əhmədov İ. (2013, mart 15). *Təhsilin informatlaşması pedaqoji elmin yeni sahəsidir*. Azərbaycan müəllimi. 9.
3. Nəzərov, M., Quliyev, N. (2021). *Cəmiyyətin inkişafında təhsilin formasiyalaşdırılmasının rolu*. <https://geostrategiya.az/news.php?id=179>.
4. Vahabov, X. (2024, 24 oktyabr). *Təhsil prosesində elektron istifadənin vasitələrindən əhəmiyyəti*. <https://tehsiljurnali.az/sagxeberler/4356-tdris-prosesind-elektron-vasitlrdn-istifadnin-hmiiyyti.html>. "Təhsil" jurnalı.

Yaqub Səmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ağcabədi filialı

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-1584-9317>

yaqub.semedov63@mail.ru

Ədalət Quliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-8078-3975>

quliyevadalet62@gmail.com

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində iqtisadi sahədə həyata keçirilən islahatların əsas xüsusiyyətləri

Açar sözlər: *Azərbaycan Cümhuriyyəti, iqtisadiyyat, mülkiyyət, qanun, islahat*

Keywords: *Republic of Azerbaijan, economy, property, law, reform*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ölkənin müstəqil iqtisadiyyatını yaratmaq ideyasını reallığa çevirmək üçün ilk gündən bu istiqamətdə mühüm addımlar atıldı. Xüsusilə də, istiqlalın görkəmli öndərləri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Fətəli xan Xoyskinin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun və başqalarının sosial-iqtisadi baxışlarında elə bir demokratik cəmiyyətin qurulması nəzərdə tutulurdu ki, həmin cəmiyyətdə vətəndaşlar arasında siyasi bərabərliyin bərqərar edilməsinə şərait yaradılırdı və sosial ədalətsizlik aradan qaldırılırdı. Həmçinin, ölkə iqtisadiyyatında, mülkiyyət plüralizminə, xüsusilə də, onun əsas sahələri olan dövlət mülkiyyəti, xüsusi, şəxsi, səhmdar, bələdiyyə mülkiyyəti və digər mülkiyyət formalarının (İsmayılova, 2018, s. 168) da fəaliyyətlərinin

genişləndirilməsinə və bərabər şəkildə inkişafına mühüm önəm verildi.

AXC-də həyata keçirilən iqtisadi islahatlardan bəhs edərkən, ilk növbədə aqrar sahədə həyata keçirilən islahatları da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bir cəhəti də nəzərdən qaçırmamaq lazımdır ki, bu istiqamətdə qəbul olunan proqramın əsasını aqrar islahatı haqqında "Müsavat" fraksiyasının və Torpaq Nazirliyinin mövqeyini əks etdirən qanun layihələri təşkil etmişdi. Hazırlanan qanun layihələrinin məqsədi torpaqsız və aztorpaqlı əhalini torpaqla təmin etməklə yanaşı, xüsusi torpaq mülkiyyətini ləğv etməyi deyil, torpağı xüsusi mülkiyyətə müəyyən istehlak normaları üzrə istifadəyə verməyi də nəzərdə tuturdu (Hüseynli, 2018, s. 11).

1919-cu il iyunun 6-da Əkinçilik Nazirliyinin nəzdində aqrar islahatlar şöbəsi yaradıldı. Bu şöbə bir ay müddətinə yəni, 1919-cu ilin avqustunda nazir müavini X.Sultanovun rəhbərliyi ilə "Azərbaycan Cümhuriyyəti əhalisinin torpaq təminatı haqqında" və "Xüsusi sahibkar meşələrinin dövlətin mülkiyyətinə çevrilməsi haqqında" qanun layihələrini hazırlayıb parlamentə təqdim etdi. Qanun layihəsində xüsusi sahibkar torpaqlarının əhalinin hansı kateqoriyasından, nə qədər və hansı şərtlərlə alınıb dövlət torpaq fonduna keçirilməsi mühüm yer tuturdu. Digər tərəfdən, qanuna görə torpaq sahibinə məxsus sahənin ölçüsü malikanənin dəyəri və xarakterindən asılı olaraq müəyyən edilirdi və kənd yerlərində suvarılan torpaq sahəsi 100 desyatindən, şəhər yerlərində isə 5-7 desyatindən artıq olmamalı və həyətyanı torpaq sahələri bu normalara daxil edilməməli idi (Abdullayeva, 2018, s. 7).

Dosent Elşən Bağırzadənin bildirdiyi kimi, bu islahatlar o dövrdə bölgəmizdə geniş yayılmış bolşevik ideyalarının əksinə olaraq, ölkə iqtisadiyyatında kapitalist münasibətlərinin inkişafına əsaslanan mülkiyyətin çoxnövlülüyünü qanunla təsbit etdi (o dövrdə daşnak Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin iqtisadi siyasətinin əksinə olaraq) (Miriyev, 2018, s. 6).

AXC-nin iqtisadi platformasında pulun inflyasiyasının qarşısını almaq, inflyasiya şəraitində əmək haqqını tənzimləmək, ümumiyyətlə, pul tədaviülünü, xaricə xammal satışını qaydaya salmaq, gömrük siyasəti, sahibkarlarla dövlət arasında münasibətlərin vergi vasitəsilə tənzimlənməsi qaydaları, Rusiya dövləti və qonşu respublikalarla iqtisadi əməkdaşlıq və s. məsələlərdə öz əksini tapmışdır. 1918-ci ilin əvvəlindən Bakıda yeni kağız pullar – “Bakı bonları” buraxıldı (o vaxtadək “Nikolay” pulları və “Kerenski” pul vahidləri işlənirdi). Milli pul vahidinin möhkəmləndirilməsi, onun alıcılıq qabiliyyətinin qorunub saxlanması da hökumətin iqtisadi siyasətinin (Kərimov, 2018, s. 5) tərkib hissəsi idi.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, N. (2018, 26 may). AXC-nin aqrar iqtisadiyyatı (Aqrar siyasətin əsas istiqamətlərini əkinçiliklə məşğul olan insanların maddi və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması təşkil edilir). *Palitra*, (94), 7.
2. Hüseynli, A. (2018, 12–14 may). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün iqtisadiyyatı (İqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli dünya müşahidəsinə nümunədir). *Olaylar*, (85), 11.
3. İsmayılova, G. (2018). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi platforması: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətləri. *ADAU-nun Elmi Əsərləri*, (3), 168–171.
4. Kərimov, X. (2017, 8 iyun). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi inkişaf platforması. *Xalq qəzeti*, (121), 5.
5. Miriyev, A. (2018, 16 may). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi platforması bütünlükdə sosial yönümlü idi. *Palitra*, (86),.

Elvira Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-8407-4547>

elviramemmedova2023@icold.com

Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı

Açar sözlər: *ədəbiyyat fənni, ümumtəhsil məktəbləri, şagirdlər, bədii söz, bədii ədəbiyyat*

Keywords: *literature subject, secondary schools, students, literary word, fiction*

Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyatın necə öyrədiləcəyini, məqsəd və vəzifələrini, müxtəlif tədris pillələrində nələr öyrədiləcəyini və standartları müəyyən edən bir sənəddir. Bu proqram hər bir şagirdin inkişafını, maraqlarını və meyillərini nəzərə alaraq, onların ədəbiyyat üzrə təhsili və tərbiyəsi üçün yaxşı şərait yaratmağı hədəfləyir. Sənəddə orta və tam orta təhsil pillələrində ədəbiyyatın məzmunu və standartları, şagirdlərin bacarıqlarının inkişafı üçün yollar dəqiq göstərilmişdir. Bu sənəd, tədris nəticələrini aydınlaşdıraraq, fənlər arasında əlaqəni, ədəbiyyatın öyrədilməsi üçün əsas tələbləri, tədris üsulları və formaları haqqında tövsiyələri özündə əks etdirir. Tədris prosesinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və şagirdlərin nailiyyətlərinin ölçülməsi bu proqramda önəmlidir. Sənəd, milli və ümumbəşəri dəyərləri, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, yaxşı təlim şəraiti yaratmaq, nəticəyə yönəlmək, şagirdləri ön planda tutmaq və integrasiya prinsiplərinə əsaslanaraq hazırlanmışdır. Məzmun standartları

müəyyən edilərkən, şagirdlərin düşünmə, emosional və hərəkəti bacarıqlarının inkişafı ön planda tutulmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatı dünya mədəniyyətinə dəyərli əsərlər təqdim edib. Bu ədəbiyyatın məktəblərdə öyrədilməsi, milli dövlətçilik üçün çox önəmlidir. Məktəb ədəbiyyatı kursu, yaxşı vətəndaş və müasir düşüncəli insan yetişdirməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. “Bədii söz sənəti, şagirdlərin mənəvi və estetik tərbiyəsi, xalqın ədəbiyyatını, tarixini və adət-ənənələrini öyrənmək üçün yaxşı bir qaynaqdır. Müasir məktəbdə, müstəqil düşünən, biliklərini tətbiq edən, problemləri həll edə bilən, yaradıcı və humanist gənclər yetişdirmək sosial bir tələbdir” (Həsəni, 2016, s. 78). Orta məktəbi bitirən hər gənc bədii ədəbiyyatı oxumağı, təhlil etməyi və öz biliklərini artırmağı bacarmalıdır. Məktəb ədəbiyyatı kursunda yüksək dəyərə malik əsərlərin öyrədilməsi, şagirdlərin mütaliə etməsini, ədəbi təhsillərini və inkişaflarını təmin edir. Ədəbiyyat, insanların həyatını və duyğularını obrazlar vasitəsilə göstərən bir sənətdir. Bu, şagirdlərin müstəqil həyata hazırlaşmasında və vacib bacarıqları öyrənməsində önəmli rol oynayır. Bədii ədəbiyyat “insanları anlamaq” və “həyat dərsi” kimi adlandırılır, çünki bu, hər bir şagirdin özünü, həyatı və insanları daha yaxşı başa düşməsinə kömək edir. Firidun bəy Köçərli yazırdı ki, “bir millətin inkişafı və xoşbəxtliyi üçün ədəbiyyat mühüm səbəblərdən biridir. Ədəbiyyat, xalqın reallığını göstərir və onun maddi və mənəvi inkişafına kömək edir. Eyni zamanda, ədəbiyyat insanın ruhunu yüksəldir və düşüncələrini genişləndirir. Azərbaycan və dünya ədəbiyyatından seçilmiş nümunələrin müzakirəsi, şagirdlərin müasir dövrdəki əhəmiyyətli mənəvi və estetik problemləri başa düşmələrinə, cəmiyyətdəki dəyişiklikləri qiymətləndirmələrinə və milli dəyərləri öyrənmələrinə imkan tanıyır” (Köçərli, 1978, s. 90)

Ədəbi əsərlərin öyrədilməsi zamanı şagirdlərin danışıq və yazı bacarıqları tədricən inkişaf edir. Şagirdlər ana dilimizdə yazılmış əsərlərdə dilin gözəlliyini və dərin fikirləri öyrənirlər. Təlim zamanı müəllifin sözlərdən necə istifadə etdiyini, nitqin gözəlliyini, ifadə gücünü və sözlərin yaratdığı hissləri başa düşürlər. Bu, şagirdlərin öz nitqini zənginləşdirməyə kömək edir. Ədəbiyyat dərslərində nitqin inkişafı ilə bağlı işlər, şagirdlərdə bədii sözə həssaslıq yaradır, sözlərin və fikirlərin mənasını anlamaq və ifadə etmək bacarığını formalaşdırır. Məktəbdə ədəbiyyat öyrədilərkən bədii zövqün inkişafına diqqət yetirilir, şagirdlərin həyatda və insanlarda gözəlliyi hiss etmə və qiymətləndirmə bacarığı artırılır. Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat dərslərinin məqsədi bədii ədəbiyyat nümunələrini öyrənmək, təhlil etmək və qiymətləndirmək bacarığını inkişaf etdirməkdir ki, bu da şagirdlərin dünyagörüşünü zənginləşdirir, mənəvi və estetik inkişafını təmin edir və nitq mədəniyyətini artırır. Bu məqsədlə müəyyən vəzifələr yerinə yetirilir.

Ədəbiyyat

1. Həsənlı, B. A. (2016). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Pedaqoji ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Müəllim, 455.
2. Köçərli, F. Ə. (1978). Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. 236.

Ağarahim Həbibov
Azərbaycan İdman Akademiyası
magistrant
<https://orcid.org/0009-0003-5904-6943>
agharahim.habibov03@mail.ru

Dördüncü sənaye inqilabi kontekstində virtual taekvondo texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi

***Açar sözlər:** taekvondo, süni intellekt, elektron sinə qoruyucuları, virtual sparring, idman texnologiyası, innovasiya*

***Keywords:** taekwondo, artificial intelligence, electronic chest protectors, virtual sparring, sports technology, innovation*

Dördüncü sənaye inqilabı dövrü müasir cəmiyyətə sürətli dəyişikliklər gətirdi. Dünya İqtisadi Forumu ilk dəfə 2016-cı ildə dördüncü sənaye inqilabı texnologiyalarını (süni intellekt və böyük məlumat və əşyaların interneti və dronlar) cəmiyyətin və onun təhsil də daxil olmaqla mədəni aspektlərinin sürətli transformasiyasına başlamaq üçün təqdim etdi. Şirkətlər indi yeni bazarda iştirak üçün artan rəqabətlə üzləşirlər. İdman da belə bazarlardan biridir.

İdman son iyirmi ildən bəri böyük dəyişikliklərlə üzləşdi və bu, onların sosial və mədəni elementləri formalaşdıran həyati iqtisadi güc roluna çevrildi. İdman təşkilatları minimal səhv imkanları ilə yanaşı, öz sinfində ən yaxşı texnoloji performansını nümayiş etdirmək qabiliyyətinə görə dördüncü sənaye texnologiyası həllərini seçirlər. Müxtəlif idman tədbirləri məşqçi tərəfindən hazırlanmış məşqlər və idmançının sağlamlığına qulluq prosedurları ilə yanaşı həm atletik şücaət və matçın qiymətləndirilməsini artırmaq üçün dördüncü sənaye

texnologiyalarından istifadə edir. Taekvondo həm 2016-cı il Rio Olimpiadasında, həm də 2020-ci il Tokio Olimpiadasında əsas olimpiya idman növü statusunu təmin etdi. Son vaxtlar hakim seçimi nəticəsində taekvondo matçları zamanı ədalətli qərarlar haqqında bir neçə mübahisə yaranıb. Koreya Taekvondo Assosiasiyası 2009-cu ildə yarışlardakı xal səhvlərini aradan qaldırmaq, həm də hakim çatışmazlığı zamanı daha yaxşı qiymətləndirmə meyarlarını təmin etmək üçün elektron sinə qoruyucularını təqdim etdi. Elektron sinə qoruyucuları hakim qərarlarının dürüstlüyünü artırır və matçlar zamanı daha qısa video təkrar fasilələrə gətirib çıxarır, qol və qərarların etibarı ilə bağlı məsələləri həll edir. Elektron qoruyucu sistem problemlərinin aşkarlanmasına ehtiyac var, proqram təminatının inkişafı davamlı olaraq davam etdirilməlidir, çünki qəbul mərhələsində mexaniki nasazlıqlar təkrarlanan qüsurları və səhvləri göstərir. Bəzi şəxslər elektron sinə qoruyucu markaları arasında rəqabətə davamlı inkişafı təşviq etməklə yarışlarda ədalətli qərarların qəbul edilməsini təmin etmək üçün zərbə intensivliyi ölçmələri ilə bağlı xüsusi dəqiqlik standartlarını tələb edir. Ümumdünya Taekvondo üçün elektron sinə qoruyucularının tətbiqi üçün ətraflı tələblər müəyyən etmək vacibdir. Elektron qoruyucuların işini araşdıraraq və onların optimallaşdırılması üçün hələ həll edilməmiş texniki problemlərini müzakirə etməklə biz müəyyən edə bilirik ki, taekvondo dördüncü sənaye inqilabı texnologiyalarının qəbulundan faydalana bilər.

Dördüncü sənaye inqilabına hazırlığın 35 ölkə üzrə təhlili göstərdi ki, Koreya Respublikası ən aşağı hazırlıq mövqeyindədir və bu səbəbdən də indiki zamana uyğun gələcək taekvondo yenilikləri ilə bağlı hərtərəfli müzakirələr tələb olunur. Tədqiqat həm əsas taekvondo texnologiyasını, həm də dördüncü sənaye inqilabı prinsiplərini təmsil edən süni

intellektin öyrənilməsi yolu ilə taekvondonun irəliləyişinə yanaşmanı və atletik inkişaf üçün texnologiya birləşmə strategiyalarının istifadəsini təsvir edir. İdman təşkilatları güclü texnoloji üstünlük və tətbiq zamanı səhvlərin baş vermə ehtimalı səbəbindən bu texnologiyaları qəbul etdilər.

Olimpiya Komitəsi virtual taekvondonu 2023-cü il üçün rəqabətə davamlı e-idman yarışlarından biri kimi seçib. Virtual sparring sisteminin bir fərqli xüsusiyyəti real taekvondo döyüşləri ilə müqayisə olunur, çünki o, birbaşa avatar və rəqib döyüşü təmin etmək üçün hərəkət izləmə texnologiyası vasitəsilə bütün bədən hərəkətlərini izləyir. Bu oyunu idarə edən alət oyunçunun fiziki bədənindən çıxır. Yaş və cins daxil olmaqla bütün sərhəd məhdudiyyətləri fiziki məsafədən və ya yerdən asılı olmayaraq rəqiblər bir-biri ilə üz-üzə gəldikdə yox olur.

İdmanın təbiəti zamanla yeni dövrlərə uyğunlaşır. Taekvondo döyüş sənətinə edilən dəyişikliklər onun dünya miqyasında taekvondonun görkəmli olimpiya idman növü kimi qəbul edilməsinə səbəb oldu. Taekvondo sparringindəki əsas transformasiya yeni qayda dəyişikliklərindən irəli gəlir.

Taekvondonun dörd onillik təkamülü göstərdi ki, elektron xal sistemi integrasiyası və 4D video təkrarı ilə birlikdə elektron sinə qoruyucuları və baş geyimlərinin tətbiqi istisna olmaqla, bütün dəyişikliklər yalnız matçın qaydalarına aiddir. Taekvondo yarışlarında istifadə olunan texnologiyalar adi elektron texnologiyalar kateqoriyasına aiddir. Mövcud texnologiya imkanlarını aşan qabaqcıl dördüncü sənaye inqilabı texnologiyaları taekvondo sənayesində transformativ dəyişikliklər yaradacaq.

Tədqiqat tamamlanma üçün son hədəfə çevriləcək beş əsas əməliyyat sisteminin inkişafına yönəldi:

1. Mövcud texnoloji məhdudiyyətlərdən kənara çıxan fotoqrafiya miqyaslı real dünya sistemlərini istehsal edən idarəetmə sistemi (həcm, hərəkətin çəkilişi və s.).

2. Boru kəməri metodu video əsaslı 2D obyektlərin 3D obyektlərə çevrilməsi prosesi vasitəsilə dəqiqliyi sürətləndirmək və artırmaq üçün işləyir.

3. Bu sistem çoxlu kamera perspektivləri vasitəsilə obyektlərin (idmançıların) real vaxt hərəkətlərini izləyir, təhlil edir və proqnozlaşdırır.

4. Real vaxt rejimində 3D rekonstruksiya metaverse proyeksiyalarını yaradan mexanizm vasitəsilə onların gedişatını təhlil edərkən matçların simulyasiyasına imkan verir.

5. İdmançıların hərəkət modellərini təhlil edərkən fiziki status göstəriciləri və atletika qabiliyyəti ilə yanaşı biometrik məlumatları vasitəsilə onları qiymətləndirən sistem.

Aidə Quluzadə

Bakı Slavyan Universiteti

<https://orcid.org/0009-0006-8565-539X>

quluzadaida@gmail.com

Xüsusi qayğıdan sosial integrasiyaya: inklüziv təhsilin uğurlu təcrübələri

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, dünya təcrübəsi, sosiallaşma, sosial integrasiya, əməkdaşlıq*

Keywords: *inclusive education, world experience, socialization, social integration, cooperation*

Inklüziv təhsil, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosiallaşmasını və cəmiyyətə integrasiyasını təmin edən mühüm yanaşmadır. Bu model, hər bir fərdin təhsil alma hüququnu qorumaqla yanaşı, onların psixososial inkişafını dəstəkləyir. Inklüziv təhsil ayrı-seçkiliyin qarşısını alır, sosial ədaləti təşviq edir və müxtəlif bacarıqlara malik uşaqların birlikdə öyrənməsinə şərait yaradır. Bu yanaşma sayəsində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar həm akademik biliklərini artırır, həm də sosial bacarıqlarını inkişaf etdirərək cəmiyyətə daha rahat uyğunlaşırlar.

Dünyada inklüziv təhsilin uğurlu tətbiqləri mövcuddur. Müxtəlif ölkələrdə inklüziv təhsil sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinə uyğun olaraq təşkil edilir və bu modelin əsas məqsədi uşaqları cəmiyyətin fəal və müstəqil üzvləri kimi yetişdirməkdir.

Respublikamızda inklüziv təhsil və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosiallaşması aktual məsələlərdən biridir. Məlumatlara əsasən, “2023-2024-cü tədris ilində ölkəmizdə 12044 uşaq xüsusi təhsilə cəlb edilib, bunlardan 220 nəfəri 40

məktəbdə inklüziv siniflərdə, 647 uşaq 15 integrasiya təlimli internat məktəbində, 578 uşaq 137 ümumtəhsil məktəbində xüsusi siniflərdə, 7210 uşaq evdə, 1946 uşaq 8 xüsusi tipli internat məktəbində, 1443 uşaq isə 5 xüsusi məktəbdə təhsil alır” (Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, s. 48). Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sayının çox olması məsələyə ciddi yanaşılmasını tələb edir. Müstəqillikdən sonra dövlətimiz bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmiş və inklüziv təhsil normativ sənədlərlə tənzimlənmişdir.

Ölkəmizdə 1995-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”nda təhsil hər kəs üçün əlçatan elan olunmuşdur (İngiltərə uşaq komissarı). 2009-cu ildə qəbul edilən “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda inklüziv təhsilin təşkili qaydaları izah olunmuşdur (Finlex, 1985). Həmçinin, 1998-ci ildə “Uşaq Hüquqları haqqında” Qanun, o cümlədən, “2017-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş 2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə dövlət proqramı” qəbul edilmişdir (İnklüziv Təhsildən İnklüziv Cəmiyyətə-II Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfrans, 2024; Levett məktəbi).

Son illərdə inklüziv təhsilin inkişafı üzrə müsbət irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Dövlət dəstəyi ilə müxtəlif təhsil müəssisələrində xüsusi siniflər yaradılmış, bu isə uşaqların həm akademik, həm də sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə imkan vermişdir.

İngiltərədə inklüziv təhsil geniş yayılmışdır. Burada “Special Educational Needs and Disability (SEND) Code of Practice” (Milli Məclis) inklüziv təhsilin əsas hüquqi sənədləri kimi qəbul edilir. İngiltərədə xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar üçün məktəblərdə ixtisaslaşmış mütəxəssislər fəaliyyət göstərir,

psixoloji dəstək və terapiya xidmətləri təklif olunur. Həmçinin, “The Children’s Commissioner for England” (Milli Məclis) inklüziv təhsil və uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını dəstəkləyən əsas qurumlardan biridir.

Finlandiya təhsil sahəsində qabaqcıl ölkələrdən biridir. Burada “Peruskoululaki” (Əsas Məktəb Qanunu) (Milli Məclis) inklüziv təhsilin əsaslarını təşkil edir. Finlandiya modeli hər bir uşağın fərdi bacarıqlarını nəzərə alaraq, inklüziv təhsili yüksək səviyyədə tətbiq edir və bu təcrübə digər ölkələr üçün nümunə sayılır.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosial inteqrasiyası inklüziv təhsilin effektiv tətbiqi sayəsində mümkün olur və bu proses onların cəmiyyətə tam və fəal üzv kimi qoşulmasına şərait yaradır. İnteqrasiya prosesinin uğurla həyata keçirilməsi üçün inklüziv təhsil müəssisələrində müəllimlərin müasir metod və diferensial yanaşmalardan istifadə etməsi, eləcə də valideyn və cəmiyyətin fəal dəstəyi təmin olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi. (nd). *Uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyası*. <https://family.gov.az/store/media/U%C5%9Faq%20h%C3%BCquqlar%C4%B1%20haqq%C4%B1nda%20BMT%20Konvensiyas%C4%B1.pdf>
2. İngiltərə uşaq komissarı. (nd). *Ev*. <https://www.childrenscommissioner.gov.uk/>
3. Finlex. (1985). *Asetus lasten päivähoidosta 614/1985* Uşaqların gündüz qayğısı haqqında 614/ 1985-ci il]. [Uşaqların gündüz qayğısı haqqında 614/1985 sayılı fərman]. <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/1985/19850614>
4. Inklüziv Təhsildən Inklüziv Cəmiyyətə-II Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfrans. (2024). *Konfrans məruzəsi: Ümumi*

təhsil müəssisələrində inklüziv təhsil: problemlərin təşkilati-pedaqoji aspektləri. Azərbaycan, 48.

5. Levett məktəbi. (nd). *Təcrübə kodunu göndərin.* <https://levett.doncaster.sch.uk/send/send-code-of-practice>
6. Milli Məclis. (nd). *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.* <https://e-qanun.az/framework/897>
7. Milli Məclis. (nd). *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.* <https://e-qanun.az/framework/18343>
8. Milli Məclis. (nd). *Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.* <https://e-qanun.az/framework/37269>

Natavan Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-4527-5416>

nataonestyle@gmail.com

Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək

***Açar sözlər:** şagirdlər, nitq, lüğət, sözlər, Azərbaycan dili dərsi*

***Keywords:** students, speech, dictionary, words, Azerbaijani language lesson*

Şagirdlərdə nitqin inkişaf etirilməsinə yardımçı olan vasitələrdən biri də lüğət işidir. Orada dörd istiqamət birləşir.

-Birincisi, lüğətin zənginləşdirilməsi, yəni yeni sözlərin mənimsənilməsi.

-İkincisi, lüğətin spesifikasiyası, yəni artıq məlum olan sözlərin başa düşülməsinin dərinləşdirilməsi, sinonimlər arasındakı fərqlər, antonimlərin seçilməsi, polisemiyanın təhlili.

-Üçüncüsü, lüğətin aktivləşdirilməsi, yəni hər bir şagirdin nitqinə mümkün qədər geniş sözlərin daxil edilməsi.

-Dördüncüsü, ədəbi olmayan sözlərin aradan qaldırılması, tələffüzün düzəldilməsi.

Dörd iş sahəsinin hamısı bir-biri ilə sıx bağlıdır. Təcrübədə yeni sözün mənası üzərində işləmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Ən asan yol təyin edilmiş sözün obyektini və ya hərəkətini göstərməkdir. Göstərmə texnikası sözləri müəyyən mənada izah etmək üçün istifadə olunur. Sinonimlərin dəyişdirilməsi üsulu ən universal üsullardan biridir.

Məktəblilər yeni sözə mənaca yaxın sözləri seçərək onun mənasını başa düşürlər. Çox vaxt sözün məzmunu məntiqi tərifi üsulu ilə açılır, yəni onu ən yaxın cinsə daxil etmək və növ xüsusiyyətlərini vurğulamaq. Bir çox sözləri bir neçə cümlədən ibarət ətraflı təsvirlə izah etmək olar. Bəzi yeni sözləri bir cümləyə yerləşdirib aydınlaşdırmaq və ya bir sözün mənasını aydınlaşdırmaq üçün onun antonimindən istifadə etmək olar.

Nitqin inkişafında üç istiqamət aydın şəkildə fərqlənir: söz üzərində iş (leksik səviyyə), söz və cümlə üzərində iş (sintaktik səviyyə) və ardıcıl nitq üzərində işləmə. Beləliklə, söz üzərində işləmə texnikası **dörd əsas xətti təmin edir**:

1. Lüğətin zənginləşdirilməsi, yəni şagirdlərə əvvəllər məlum olmayan yeni sözlərin mənimsədilməsi, həmçinin onların lüğətində olan sözlərin yeni mənaları.

2. Lüğətin dəqiqləşdirilməsi lüğət işinin ən geniş sahəsidir, ona aşağıdakılar daxildir:

a) şagirdlərin kifayət qədər dəqiq öyrənmədiyi sözləri məzmunla doldurmaq: kontekstə daxil etməklə mənalarının aydınlaşdırılması, mənaca yaxın sözlərin müqayisəsi və antonimləri qarşılaşdırmaq, mənaları müqayisə etmək və paronimlərdən istifadə etmək və s.;

b) sözlərin, o cümlədən frazeoloji vahidlərdəki leksik uyğunluğun mənimsənilməsi;

c) sözlərin çoxmənalılığını, o cümlədən kontekstlə müəyyən edilən mənaları mənimsəmək;

ç) leksik sinonimiyanın və sözlərin semantik mənalarının həmin çalarlarının, sinonimik qrupda ayrı-ayrı sinonimlər üçün xarakterik olan sözün həmin emosional və funksional-üslubi rənglərinin mənimsənilməsi. Başqa sözlə desək, lüğətin çevikliyinin, dəqiqliyinin və ifadəliliyinin inkişaf etdirilməsi kimi lüğətin təkmilləşməsinə lüğət-üslubi iş kimi müəyyən etmək olar.

3. Söz ehtiyatının aktivləşdirilməsi, yəni passiv lüğətdən aktiv lüğətə mümkün qədər çox söz köçürmək.

4. Bədii olmayan sözlərin aradan qaldırılması. Bu, uşaqların nitq mühitinin təsiri altında öyrəndikləri dialekt, danışiq, jargon sözlərə aiddir.

Azərbaycan dili dərsinin əsas tərkib hissəsi lüğət üzərində işdir. Azərbaycan dilinin məzmun xətlərinin dördünü də - danışma, oxu, yazı, dil qaydalarını da əhatə edən yeni sözlər şagirdlərdə yeni akademik bacarıqlar formalaşdırır, onların doğma dilimizə olan bağlılığını, bələdçiliyini artırır. Bunları nəzərə alaraq orta ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanan dərslik komplektlərində oxu materialından sonra lüğət əsasında iş üçün suallar verilmişdir.

Məsələn, V sinif Azərbaycan dili dərslində “Möcüzənin qiyməti” adlı mətn verilmişdir. Çalışma 1.

Lüğətdən istifadə etməklə “əczaçı”, “reaksiya” və neyrocerrah” sözlərinin mənalarını izah edin.

Gördüyümüz kimi çalışmada verilən hər 3 söz alınma sözlərdir. “Əczaçı” sözü ərəb-fars mənşəli alınma sözdür. “Reaksiya” və neyrocerrah” sözləri isə rus-avropa mənşəli alınmalardır. Şagirdlərə bu sözlərin mənalarını lüğətdən istifadə etməklə izah edilməsi tələb edilir. Şagirdlər lüğətdən sözləri tapır və mənasını öyrənirlər.

Növbəti çalışmaya nəzər salaq. VI sinif Azərbaycan dili dərslində “Rozetta daşının sirri” adlı mətn verilmişdir. Mətinin sonunda söz ehtiyatı adlı tapşırıq verilmişdir.

Çalışma 1. Lüğətdən istifadə etməklə “heroqlif”, “müəssər olmaq”, “papiros”, “perqament”, “lingvist”, “prinsip”, “funksiya”, “firon” sözlərinin mənalarını izah edin.

Nümunədən də gördüyümüz kimi çalışmada verilən sözlərin hər biri alınma sözlərdir. Verilən sözlər həm ərəb-fars mənşəli, həm rus-avropa mənşəli alınmalardır. Şagirdlərə bu

sözlərin mənalərini lüğətdən istifadə etməklə izah edilməsi tələb edilir. Həmçinin hansı sözün ərəb-fars, hansı sözün rus-avropa mənşəli olduğunu müəyyən etməlidirlər. Şagirdlər lüğətdən sözləri tapır və mənasını öyrənirlər. Bu tip tapşırıqlar şagirdlərin hər dərs yeni sözlər öyrənməsinə, nəticədə onların lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə kömək edir.

Əlmustafa Çələbiyev

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-9376-4101>

mustafaceleviyev@gmail.com

**Mənəvi-əxlaq duyğularının tədrisdə tətbiqi zamanı
ədəbi-bədii
xarakterli bioqrafik materiallardan istifadə**

Açar sözlər: ədəbi, bioqrafiya, tədris, mənəvi-əxlaqi

Keywords: literary, biography, teaching, moral and ethical

Mənəvi tərbiyə və mənəvi inkişaf anlayışları bir-birinə qırılmaz surətdə bağlıdır. Şəxsiyyətin mənəvi inkişafı həm də bir çox amillərin (mənəvi tərbiyə, sosial mühit, özünütərbiyə, şəxsi təcrübə və s.) təsiri altında müsbət keyfiyyət dəyişiklikləri kimi özünü göstərir, digər tərəfdən şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsinin səviyyəsi yüksəlməsi ilə səciyyələnir.

Tədris prosesində mənəvi tərbiyənin mahiyyətindən danışarkən həm də bu anlayışa tərif vermək lazım gəlir. Başqa sözlə desək, biz mənəvi tərbiyə dedikdə, nə başa düşməliyik? Bununla bağlı Prof. B.Əhmədov yazır: “Əxlaq tərbiyəsi müəllimin rəhbərliyi altında şagirdin xeyir və şər, yaxşı və pis, ədalətli və ədalətsiz işlər, hərəkətlərlə müasibətlərin formalaşdırılması və bu münasibətlərə uyğun adətlərin yaradılması prosesidir” (Əhmədov, Hacıyev, 1993, s. 262).

Mənəvi tərbiyə nəzəriyyəsi, adətən, mənəvi əqidənin, hiss və ədalətlərin, mənəviyyətin formalaşdırılmasının prinsip və metodlarını, yollarını öyrənir və aydınlaşdırır. Mənəvi tərbiyə həm də etika ilə əlaqəlidir. Odur ki, mənəvi tərbiyə etikanın elementlərini əsas götürür.

Ağlın, zehnin tərbiyəsindən sonra məhz mənəviyyatın, daxili aləmin tərbiyə olunması gəlir. Mənəvi sima formalaşmasa, insan saf əqidəli, xeyirxah, nəcib və humanist, obyektiv, doğrusu, ədalətli olmasa, vətəninə sevməyə, lazım gələndə onun müdafiəsinə qalxmasa, özündən böyüklərə, valideynlərə hörmət bəsləməyə, onlara qayğı göstərməyə, tərbiyənin digər tərkib hissələri üzrə aparılan işlər də birtərəfli və az səmərəli olar. Həm də tərbiyənin digər tərkib hissələrinə nisbətən mənəvi tərbiyə daha geniş və əhatəlidir. Başqa tərkib hissəyə aid olan keyfiyyət bəzən görürsən mənəvi tərbiyə səciyyəli olur (Makarenko, 1988).

Mənəvi tərbiyəyə gərəyincə yiyələnmədə yazıçı və şairlərimizin V-VIII sinif şagirdlərinə təqdim edilən tərcümeyi-hal materiallarının rolu böyükdür.

V-VIII siniflərdə tərcümeyi-hal materialların üzərində iş zamanı biliklərin transformatoru olan müəllimlikdən istiqamətverici, bələdçi, yönəldici müəllimliyə keçid onun funksiyalarını daha da genişləndirir və üzərinə düşən vəzifələri artırır. Əməkdaşlıq etmək, şagirdlərin fərdi xüsusiyyət fərqlərini nəzərə almaq, istiqamət vermək, hər bir şagirdin inkişafına nail olmaq, təlim prosesini asanlaşdırmaq, prosesləri idarə edə bilmək və s. kimi vəzifələrin ön plana keçməsi üçün şərait yaradır.

Bu prosesdə “Müəllim sanki bir yol bələdçisi kimi biliklərə yiyələnməyin istiqamətini tənzimləyir, axtarırsa, əməliyyatların gedişinə nəzarət və rəhbərlik edir. Onun təşkilatçılıq və təhsil-təlim prosesinin nəticəyönlülüyünü təmin edə bilmək, qarşıya qoyulan məqsədi reallaşdırmaq istiqamətində fəaliyyəti bu prosesdə mühüm yer tutur (İlyasov).

Bioqrafik metod vasitəsi ilə cəmiyyəti narahat edən problemləri şagirdlərə təqdim etmək, onlara baş verən situasiyaya müxtəlif mövqelərdən yanaşmaq, problemin həlli

prosesində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini müşahidə etməyə şərait yaradır. Bununla yanaşı, hər hansı bir şairin, yazıçının tərcümeyi-halını şagirdə öyrətmək, məktəblinin onların keçdiyi həyat yolunu təhlil edə biləcək bacarığına sahib olmaq səriştəsi də qazandırır, eləcə də şagirdlərə yüksək mənəvi-əxlaq keyfiyyətləri aşılayır.

Beləliklə, qeyd etdiklərimizdən aşağıdakı nəticəyə gəlirik ki, ədəbiyyat dərsləri tədris prosesinə bioqrafik metodun daxil edilməsi, milli-mədəni həyatında baş verən proseslərdən xəbərdar olan, bu prosesin bir parçasına çevrilən və mövcud prosesin həllini tapmağa çalışan şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması ön planda dayanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, B. A., Hacıyev, A. N. (1993). *Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri*. Maarif.
2. İlyasov, M. (nd). *Pedaqoji prosesdə müəllim fəaliyyətinin texnoloji istiqamətləri*. <https://as-journal.edu.az/pedaqoji-proses>
3. Makarenko, AS (1988). *Seçilmiş pedaqoji əsərləri*. Maarif, 474.

Mehriban Hüseynzadə

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-4835-2270>

mehrihuseyni2002@gmail.com

Azərbaycan dili təliminin bacarıq və vərdişlər sistemi məzmun komponenti kimi

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, təlim metodları, passiv metod, aktiv metod, bacarıq və vərdişlər*

Keywords: *Azerbaijani language, teaching methods, passive method, active method, skills and habits*

Bu gün təlimin məzmununun dərinləşdirilməsi, tətbiqi səmərəliliyinin artırılması və idraki qavramanın fəallaşdırılması üçün fəal (interaktiv) təlim metodlarından istifadə edilir. Bu təlimi zəruri edən beynəlxalq təhsil təcrübələrinə istinad edərək şagirdləri dəyişən dünyaya, mühitə uyğunlaşdırma bilmək, onların həyatının səmərəli keçməsinə təmin etmək istəyidir. İndi ənənəvi təlimdəki konservatizmi, qeyri-çeviklik, dinamizm, müstəqil düşünmə, çeviklik, fəallıq əvəzləyir. Bu gün müəllimin məqsədi çoxsaylı informasiya-kommunikasiya məkanında şagirdlərə bilikləri müstəqil öyrənməyi öyrətməkdir. Ənənəvi təlimdəki evristik, problemli təlim metodları da şagirdlərin idraki fəallığına əsaslanırdı və bu prizmadan da çıxış edərək fəal (interaktiv) təlimə sinonim kimi “problemli”, “evristik” təlim anlayışlarından da istifadə edilir.

Təlim metodlarının düzgün seçilməsi, istifadə məqamlarının dəqiqləşdirilməsi və yaradıcı tətbiqi pedaqoji prosesin tamlığının göstəricisidir. Metodları yararlı-yarasızlara bölmək, fətişləşdirmək, şablonlaşdırmaq düzgün deyildir. Təlimdə

başlıca amil müəllimin metodları əzbər bilməsi deyil, həmin metodlardan necə istifadə etməsidir. Pedaqoji ədəbiyyatda passiv metod, aktiv metod, interaktiv metod anlayışlarına da rast gəlirik. Passiv metodda müəllim aparıcı, şagird bilikləri müəllimin çatdırdığı həcm və məzmununda qəbul edən müşahidəçi, dinləyicidir. Aktiv metodda evristik müsahibə elementləri, problemlə təlim situasiyaları var və dərs müəllim-şagird münasibətləri üzərində qurulur, amma müəllim avtoritarlığı yenə prosesə hakimdir. İnteraktiv metodda isə birtərəfli kommunikasiyanı çoxtərəfli kommunikasiya müəllim-şagird, şagird-şagird, şagird-dərslik, şagird-internet əvəzləyir və təlim şagirdyönlüdür. Proses demokratik prinsiplərə, əməkdaşlığa, bərabər hüquqlu tədqiqatçılığa söykənir:

1. Təlim materialının xarakterinə uyğunluq; Metod təlim materialının spesifikasiyasına, məzmununa və həcminə görə seçilməli, birbaşa təlim materialının mənimsənilməsinə, bilik, bacarıq, verdiş və dəyərlərin formalaşmasına xidmət etməlidir.

2. Dərsin konkret didaktik vəzifələrinə uyğunluq; Dərs tipindən (yeni bilik verən, biliyi möhkəmləndirən, tətbiqi) asılı olaraq konkret vəzifələri həll edən metod seçimi olmalıdır.

3. Şagirdlərin inkişaf səviyyəsinin nəzərə alınması, Müəllim sinfin fəallıq dərəcəsini, biliklərə şüurlu, müstəqil yanaşma nisbətini nəzərə almaqla vaxta qənaət edən səmərəli metodlar, üsullar seçməlidir.

4. Müəllimin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, Müəllim nitqinə, yaddaşına, diqqətinə, intuisiyasına, mövzu ilə əlaqəli bilik dairəsinə, seçəcəyi iş formasına (kollektiv, qrup, cütlük və fərdlərlə iş) arxayın olmaqla metod seçimi etməlidir.

5. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, Metod və üsulların seçilməsində sinfin yaş səviyyəsi, şagirdlərin ümumi və fərdi psixologiyası, idraki imkanları

nəzərə alınmalıdır. Məsələn, aşağı siniflərin dil dərslərində mühazirə metodundan istifadə fənnə marağı azaldar.

6. Materialın məzmununun və həcmnin nəzərə alınması; Dilçiliyin bölmələrinin (fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, morfologiya, sintaksis) tədrisindəki məzmun müxtəlifliyi, həcm rəngarəng metodlardan istifadəni zəruri edir.

7. Təlim resurslarının (təchizatın) müəyyənləşdirilməsi; Müəllim metod seçimində təlim bazasını, məktəbin maddi-texniki imkanlarını və özünün hazırlaya biləcəyi təlim vəsaitlərini də nəzərə almalıdır. Proyektor və işıqlandırıcı ekran yoxdursa slaydlar, sxemlər və s. hazırlamaq mənasızdır.

8. Təlim metodundan istifadə zamanı və yeri. Müəllim sinifdə tətbiq etdiyi metodlarla sinifdənkənar, məktəbdənkənar metodları fərqləndirməyi bacarmalıdır. Məsələn, Azərbaycan dili dərsləri üçün xarakterik olmayan ekskursiya metodu məktəbdənkənar təlimdə tətbiq edilə bilər.

Azərbaycan dili təliminin bacarıq və verdişlər sistemi, dilin öyrənilməsi və tədrisi prosesində ən vacib elementlərdən biridir. Bu sistem, şagirdlərin dilin əsas aspektlərini mənimsəməsinə, onu düzgün və səlis istifadə etmələrinə kömək edir. Bacarıq və verdişlər sistemi əsasən dörd əsas komponentdən ibarət olur:

Söz Bacarığı. Bu bacarıq şagirdin düzgün və effektiv şəkildə danışmasını, ifadə etməsini təmin edir. Şagirdlərə söz ehtiyatını artırmaq, düzgün və anlaşıqlı cümlələr qurmaq öyrədilir. Bu bacarığı inkişaf etdirmək üçün dilin qrammatik quruluşları, sinonimlər, antonimlər, ifadələr və frazeoloji birləşmələr işlənir.

Yazı Bacarığı. Bu bacarıq şagirdin yazılı şəkildə fikirlərini düzgün və məntiqi şəkildə ifadə etməsini təmin edir. Yazı bacarığının inkişafı üçün müxtəlif yazı növləri (məktub, esse, kompozisiya, hesabat və s.) üzərində işləmək vacibdir.

Şagirdlərə müxtəlif yazılı tapşırıqlar verilir, mətndə səhvləri tapıb düzəltmə, yazı mövzusunda sərbəst fikirlərini yazılı şəkildə ifadə etmə təcrübələri qazandırılır.

Oxu Bacarığı. Oxu bacarığı şagirdin yazılı mətnləri anlama və onları düzgün şəkildə oxuma qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bu bacarığın inkişafı üçün şagirdlərə müxtəlif mətnlər (hekayə, esse, elmi məqalə və s.) oxumaq və onların məzmununu anlamağa yönəldilən fəaliyyətlər təşkil olunur. Şagirdlər mətnləri düzgün tələffüz edir, oxuduqları barədə müzakirələr aparır və mətnin əsas məzmununu ifadə edirlər.

Dinləmə Bacarığı. Dinləmə bacarığı şagirdin dinlədiklərini anlama və düzgün cavab vermə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bu bacarıq şagirdlərin qarşılıqlı ünsiyyətin dinləmə hissəsini mənimsəməsinə kömək edir. Şagirdlər dinlədikləri mətndən əsas məlumatı əldə edərək, suallara cavab verirlər, dinlədikləri barədə müzakirə aparırlar.

Azərbaycan dili təlimində bacarıq və vərdişlər sistemi şagirdin dil biliklərinin tətbiqində əsas rol oynayır. Bu sistem şagirdin dilə olan yanaşmasını möhkəmləndirir və onu daha səlis, düzgün və kreativ şəkildə dilini istifadə etməyə yönəldir. Bacarıq və vərdişlərin sıx inteqrasiyası, dilin hər aspektini təkmilləşdirməyə imkan verir.

Natavan Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0000-0001-5533-9341>

nataonestyle@gmail.com

Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafı üsulları

Açar sözlər: *şagirdlər, nitq fəaliyyəti, şifahi nitq, sinif, bacarıq*

Keywords: *students, speech activity, oral speech, class, skill*

Hər bir şagirdin nitq fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, humanist ünsiyyət əsasında pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin qurulması, orta məktəb şagirdlərinin nitq fəaliyyətinin qurulması prosesinin müəllim tərəfindən həyata keçirilməsi şagirdlərin intellektinin və bacarıqlarının inkişafını təmin edir. Hazırda pedaqoji elmdə bədii əsərin təhlili probleminin həllini formalaşdırmaq üçün zəruri olan biliklər toplusu mövcuddur: məktəblilərin dil sənətinin formalaşdırılmasının mümkün yolları müəyyən edilmişdir. Psixolinqvistik termin “nitq fəaliyyəti”, ünsiyyət və təfəkkürün vahdətini ilə xarakterizə olunan və insanın fərdi nitqi olan nitq ifadəsinin yaradılması modelinə əsaslanan nitq hərəkətləri sistemi deməkdir. Artıq sadə iş üsulları ilə siniflərdə tətbiq olunmağa başlayan bu bacarıqlar orta məktəb səviyyəsində daha intensiv tədris prosesində istifadə olunmağa davam edir. Lakin bu istiqamətdə aparılan işlər çox vaxt dilin leksik tərkibinə, xüsusən də sözün mənasına dair nəzəri biliklərə əsaslandığı üçün şagirdlərin lüğət ehtiyatı kifayət qədər zəifdir. Təbii ki, bu, onların şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının zəif inkişafına kömək edir. Ona

görə də mətn nümunələrində və əsərlərdə sözün semantikasının başa düşülməsi və mənimsənilməsi üçün ilkin şərt olmalıdır. Çünki sözün ilkin mənalari ilə yanaşı, yəni kontekst daxilində əldə etdikləri yeni mənalara, sinonim və antonimlərin dərk edilməsi, tələbənin nitqinə güclü təsir göstərir. Bu, şifahi və yazılı nitqdə təkrarlanan təkrarlardan qaçınmaqla, daha rəngarəng üsullarla nəticələnir. Aydın ki, şagirdlərin şifahi nitq qabiliyyəti sinifdən-sinfə keçdikcə yaxşılaşır. Aşağı siniflərdə leksik qavramağa daha çox diqqət yetirilsə, yuxarı siniflər sözün semantikasi, mətnə qazanılan yeni mənalara, qrammatik üslublar baxımından daha çətin olur. Şagird mətnin fikrin ifadəsində sintaktik bütövlükdə oynadığı rolunu, mətni təşkil edən sözlərin məntiqi-qrammatik münasibətini, onun daxilindəki sözlərin leksik-semantik əlaqəsini dərk etdikcə şifahi və yazılı nitq də mətnə uyğunlaşır. Sözlərlə işləmək bacarığı şagirdin çevik düşüncə tərzinin formalaşmasına və həyat hadisələrini düzgün qiymətləndirməsinə böyük təsir göstərir. Bu proses 8-9-cu siniflərdə intensiv şəkildə alır və dil öyrənilməsində istifadə olunan müzakirələr və debatlar vasitəsilə daha da gücləndirilir. Şagirdin tanış olmadığı söz və ifadələrin mənasının izahı, uyğun qarşılıqlı əlaqənin tapılması, misallar gətirilməsi kimi fəaliyyətlərin gözlənilməsi həmin siniflər üzrə məzmun standartlarında bu inkişafa xidmət edir. Təhlil göstərir ki, hər iki sinif bu bacarıqları cəmləməyə üçün lazımı imkanlara malikdir. Beləliklə, sonra hər bir mövzuda mətnə kursivlə yazılmış sözlərin leksik mənalara izah etmək və ya onların əlaqəsini tapmaq kimi əsas rol oynayan tapşırıqlar verilir. Məsələn, VIII sinif dərslərinin əvvəlində “Bilik xəzinədir” mövzusunda şagird nitqinin zənginləşdirilməsi tapşırığına diqqət yetirək. Burada dialoqda istifadə olunan açar sözlər üzrə fikir mübadiləsi aparmaq, “kitabça”, “etik” və “idrak” kimi fərqləndirici sözlərin izahı, “müstəntiq” sözünün

sinonimlə əvəz edilməsi kimi tapşırıqların təhlili şagirdlərdə nitqin zənginləşdirilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, il boyu sözlərin həqiqi və məcazi mənasını müəyyən etmək, onların omonim və ya polisemantikliyini əsaslandırmaq, sözlərin sinonim və antonimlərini tapır və bu mənalardan istifadə etməklə kiçik mətnlər tərtib edir. Lakin bu bacarıqların nə dərəcədə həyata keçirilməsi fənn müəllimlərinin problemə yanaşma tərzindən asılıdır.

VIII sinifdə B.Vahabzadənin “Ana dili” poeması üzərində demək olar ki, bütün məzmun xətləri ilə işləmək nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, şagirdlərin poetik düşüncələri və roluna münasibəti ana dilimiz milli ruhun qoruyucusu kimi mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, tarixi keçmişimizin sözləri üzərində düşünməkdə, şagirdləri yaradıcılıq işlərində parlaq seçim etməkdə oynayır. Yüksək poetik dildə yazılmış bu şeir şagirdlərə öz hiss və hisslərini, dilə, xalqa, vətənə sevgini bədii rənglərlə ifadə etmək imkanı verir. Bu, həm də onların nitqini cilalayır. Şeirdə işlədilən sözlərin “danışmağa başla”, “səbəbkər”, “utanmaz”, “ürəyimizə oxşamır” kimi metaforik xüsusiyyətləri şagirdin nitqində güclü təsir bağışlayır. Sadəcə olaraq “dil” və ya “yol” sözlərini çoxmənalı və omonimlər, “səbəb” sözünü isə çoxmənalı söz kimi müəyyən etmək kifayət deyil. Çünki məqsəd bu deyil.

Məqsəd həm də onlara bu bilikləri aşılamaq və şagirdlərə yaxşı nitq vərdişləri aşılamaqdır. Bundan əlavə, şeirdə “əcdad”, “irs”, “dəbli lovğa” söz və söz birləşmələrinin semantikasına və üslubuna diqqət yetirilir. “Əcdad – yəhər”, “miras – irs” sözlərinin məna yaxınlığı, “dəbə uyğun geyinmək” mənasını verən “dəbli” və “mənəvi mənada davranmaq” mənasını verən “dəbbaz” sözlərinin mənasını açır. Son abzasdakı “Vətən” sözü ilə bağlı şagirdlər arasında fikir mübadiləsi, “Ancaq Vətən çörəyi sənə düşməndir!” sözün daha dərinə qavranılmasına

gətirib çıxarır. Təcrübə göstərir ki, leksik paralellərdən, yəni sinonimlərdən istifadə, belə demək mümkünsə, şagirdlərin lüğətini zənginləşdirən əsas vasitələrdən biridir. Lakin yuxarı siniflərdə, xüsusən 8-9-cu siniflərdə şagirdlərə verilən tapşırıq sözün uyğun qarşılığını müəyyən etməklə məhdudlaşmalıdır. Düşdükcə, esselərdən istifadə edərək, cümlə qurma bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. Sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi işi 9-cu sinifdə daha mürəkkəb tapşırıqlar əsasında aparılmalıdır. Şagirdlərin əksəriyyəti “dildən düşmək”, “dili aşağı salma” kimi frazeoloji ifadələrə rast gəlir, hətta əlavə olaraq “dilə gəlmək” (danışmaq) və ya “dil vermək” kimi ifadələr də deyirlər. Şərti mürəkkəbləşdirmişik və bu birləşmələri cümlələrdə işlətməyi tapşırıyıq. Əgər dərsləyin şərti şagirdin yadda saxlamaq qabiliyyəti ilə bağlıdırsa, bizdə olan şərt yaradıcı təfəkkürlə bağlıdır. Beləliklə, onlara əzbərlənmiş ifadələri canlandırmaqdan əlavə, nitqdə istifadə üsulları da öyrədilir. Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin əsas məqsədi şagirdlərdə mədəni nitq bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir, çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər və antonimlər, o cümlədən şagirdə tanış olmayan hər hansı sözlər üzərində sistemli, davamlı və ardıcıl iş aparılması geniş imkanlar açır.

Mehrac Abbaslı

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-7358-4548>

mehracabbasli7@gmail.com

İqtisadi sistemlər və mülkiyyət münasibətləri

Açar sözlər: *iqtisadi sistemlər, mülkiyyət formaları, bazar iqtisadiyyatı, dövlət və özəl sektor, iqtisadi inkişaf, investisiya və sahibkarlıq*

Keywords: *economic systems, forms of ownership, market economy, state and private sector, economic development, investment and entrepreneurship*

Hər bir cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi onun iqtisadi sistemlərinin xüsusiyyətləri və mülkiyyət münasibətləri ilə sıx bağlıdır. İnsanlar əsrlər boyu iqtisadi fəaliyyətlərini təşkil etmək üçün müxtəlif sistem formalaşdırmış, bu sistemlər daxilində mülkiyyətin formalaşması və paylaşılması mexanizmlərini yaratmışlar. Əsas iqtisadi sistemlər kimi tanınan feodalizm, kapitalizm, sosializm və onların müxtəlif formaları bu prosesin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Azərbaycan da öz tarixi boyunca müxtəlif iqtisadi sistemlərə uyğunlaşaraq mülkiyyət münasibətlərini formalaşdırmışdır. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatına keçid isə ölkənin iqtisadi strukturunu köklü şəkildə dəyişmiş, mülkiyyətin müxtəlif formalarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

İqtisadi sistemlərin mahiyyəti yalnız istehsal vasitələrinin paylanması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda bu sistemlərin cəmiyyətin sosial quruluşuna, dövlətin idarəetmə modelinə və hətta insanların gündəlik həyatına təsiri böyükdür. Feodal

iqtisadi sistemində torpaq əsas istehsal vasitəsi hesab edilir və mülkiyyət münasibətləri torpaq mülkiyyətinə sahib olan feodallar və torpaqda çalışan kəndlilər arasında qurulurdu. Kapitalizmin meydana çıxması ilə mülkiyyətin əsas forması fərdi sahibkarlığa keçmiş, istehsal vasitələri və sərmayə üzərində mülkiyyət hüququ formalaşmışdır. Sosialist sistemin isə mülkiyyət dövlətin nəzarətinə verilmiş, istehsal və bölüşdürmə mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma əsasında həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf tarixinə nəzər yetirdikdə görmək mümkündür ki, ölkə müxtəlif iqtisadi sistemlər arasında keçidlər yaşamışdır. Feodal dövründə mülkiyyət münasibətləri torpaq sahibliyinə əsaslanmış, torpaq üzərində mülkiyyət hüququ əsasən xanın, bəylərin və din xadimlərinin əlində cəmlənmişdir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində sənayeləşmə prosesi, xüsusilə də neft sənayesinin inkişafı ilə kapitalist mülkiyyət formaları meydana çıxmışdır. Bu dövrdə Bakıda iri neft sənaye müəssisələri formalaşmış, sahibkarlar təbəqəsi yaranmış, xarici sərmayədarların iştirakı ilə kapitalist münasibətləri genişlənmişdir. Sovet dönəmində isə mülkiyyət münasibətləri sosializm prinsiplərinə uyğun olaraq dəyişdirildi. 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet hakimiyyəti tərəfindən işğal edildikdən sonra özəl mülkiyyət ləğv edildi, istehsal vasitələri dövlət mülkiyyətinə çevrildi və planlı iqtisadiyyat tətbiq olundu. Bu sistemdə iqtisadi fəaliyyət dövlətin nəzarətində olduğu üçün fərdi təşəbbüskarlıq və sahibkarlıq məhdudlaşdırılmışdır. Lakin bu iqtisadi sistemin uzunmüddətli perspektivdə səmərəsiz olduğu aşkarlandı və SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycan yenidən iqtisadi sistemini dəyişmək məcburiyyətində qaldı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan bazar iqtisadiyyatına keçid yolunu seçdi. 1995-ci ildən etibarən iqtisadi islahatlar sürətləndirildi, özəlləşdirmə

proqramları həyata keçirildi və mülkiyyətin fərdiləşdirilməsi prosesi başlandı. Bu dəyişikliklər ölkədə sahibkarlığın inkişafına təkan verdi, özəl sektor iqtisadiyyatın aparıcı qüvvəsinə çevrildi. Lakin keçid dövrünün çətinlikləri, xüsusilə də institusional və hüquqi çərçivələrin tam formalaşmaması müəyyən problemlər yaratdı.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyətin müxtəlif formaları mövcuddur: dövlət mülkiyyəti, özəl mülkiyyət, bələdiyyə mülkiyyəti və qarışıq mülkiyyət formaları. Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlətin strateji sahələrdə aparıcı rolu qalmaqda davam etsə də, özəl sektorun inkişafı ölkənin ümumi iqtisadi artımına mühüm töhfə vermişdir. Xüsusilə, enerji sektorunda dövlət mülkiyyətinin üstünlüyü saxlanılsa da, ticarət, xidmət və qeyri-neft sənayesi sahələrində özəl sektor daha fəal mövqeyə malikdir.

İqtisadi sistemlər və mülkiyyət münasibətləri arasında mövcud olan tarixi və institusional fərqləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, hər bir iqtisadi sistemin özünəməxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları var. Planlı iqtisadiyyat mərkəzləşdirilmiş idarəetmə və sabitlik baxımından müəyyən üstünlüklərə malik olsa da, innovasiya və sahibkarlığın məhdudlaşdırılması səbəbindən iqtisadi dinamizmi zəiflədir. Kapitalist bazar iqtisadiyyatı isə daha çevik və səmərəli olsa da, sosial bərabərsizlik və gəlir fərqlərinin artması kimi problemlər yaradır. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əsas çağırış optimal tarazlığı tapmaq, dövlətin tənzimləyici rolu ilə bazar prinsiplərini uyğunlaşdırmaq və mülkiyyət münasibətlərini müasir iqtisadi modelə uyğunlaşdırmaqdır.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi sistemlər və mülkiyyət münasibətləri daim dəyişən və inkişaf edən bir prosesdir. Azərbaycanın keçdiyi yol və əldə etdiyi təcrübə göstərir ki, iqtisadi inkişaf üçün təkə iqtisadi sistemin forması

deyil, həm də onun çevikliyi, şəffaflığı və institutlaşmış qaydalar çərçivəsində işləməsi vacibdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid və sahibkarlığın inkişafı ilə yanaşı, sosial bərabərsizlik, gəlir bölgüsü və strateji sahələrin dövlət tərəfindən qorunması kimi məsələlər iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri olaraq qalır. Azərbaycan gələcəkdə iqtisadi sistemini daha da modernləşdirərək rəqabətqabiliyyətli və inklüziv iqtisadi model qurmağa doğru irəliləməkdədir.

Ləman Nərimanova
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0007-9041-5507>
leman.nerimnova@gmail.com

Azərbaycanda alman memarlığı

Açar sözlər: *memarlıq abidələri, kirkə, A.Eyxler, N.fon der Nonne, Vürtemberq*

Keywords: *Architectural monuments, church, A. Eichler, N. von der Nonne, Württemberg*

Azərbaycan Respublikası qədim tarixi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan ölkədir. Kitablar tarixin yazılı yaddaşdır, abidələr isə tariximizin daş yaddaşdır. Tarixi-mədəniyyət abidələrini alimlər elmi araşdırmalar apararkən iki aspektdə öyrənirlər: yeraltı və yerüstü tarixi abidələr. Yeraltı qədim abidələr dedikdə mağaralar, kurqanlar, qəbirlər və s. nəzərdə tutulur. Yerüstü abidələr dedikdə isə məişət tikililəri, qalalar, məscidlər, günbəzlər, körpülər və s. başa düşülür. Yeraltı abidələrin tarixi daha əvvəlki yüzilliklərə gedib çıxırsa, yerüstü abidələrin tikilmə dövrü orta əsrlərə təsadüf edir. Azərbaycan mədəniyyətinin əksər sahələri - memarlığı, ədəbiyyatı, elmi, xalçaçılıq və dekorativ tətbiqi sənətin digər növləri orta əsrlərdə inkişaf etmişdir. Naxçıvanda 1186-cı ildə tikilmiş Möminə Xatun məqbərəsi, XIII əsrdə Culfa yaxınlığında inşa edilmiş Gülüstən türbəsi, Abşeronun müdafiə tikililəri, Bakıdakı Qız qalası, Bayıl qəsri, XV əsrə aid olan Şirvanşahlar sarayı, Şamaxı rayonunun Mirzə kəndindəki tikintisi 1405-ci ilə təsadüf edən “Diri baba” abidəsi, XII əsr inciləri hesab olunan Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsü, Qazax

rayonundakı Sınıq körpü, XVIII əsrdə tikilmiş Şəki xan sarayı, Şuşa şəhərinin abidələri və daha yüzlərlə adını çəkmədiyimiz tarix və mədəniyyət abidələri xalqımızın milli sərvətidir. Tariximizin öyrənilməsində tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Azərbaycan tarixinin alman səhifələri var ki, burada alman memarlar Azərbaycan memarlığına öz töhfələrini vermişlər.

Belə ki, 1816-cı ildə Cənubi Qafqaza gəlmiş almanlar burada məskunlaşmışlar. XIX əsrin əvvəllərində Qafqazı işğal edən Rusiya hökuməti burada həm strateji, həm də iqtisadi baxımdan möhkəmlənmək istəyirdi. Onun əsas məqsədi regionun iqtisadi mənimsənilməsini həyata keçirmək, Qafqazı inkişaf etməkdə olan Rusiya sənayesinin xammal bazasına çevirməkdən ibarət idi. Bu strateji vəzifənin yerinə yetirilməsində həm Şimali, həm Cənubi Qafqazda yaşayan avtohton müsəlman əhali Rusiya üçün maneə yaradırdı. Onlar rus işğalı ilə barışmaq istəmir, azadlıq mübarizəsini davam etdirirdilər. Rusiya da bölgədə özünə sosial dayaq yaratmaq, ilk növbədə Qafqazın müsəlman əhalisinin sayının azaldılmasına, regionda Rusiyaya sadıq slavyan mənşəli və xristianlıq dininə inanan xalqların yerləşdirilməsinə nail olmağa, Qafqazı Rusiyanın «təbii» ərazisinə çevirməyə çalışırdı. Çar hökuməti Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra İrandan və Türkiyədən Cənubi Qafqaza müxtəlif etnosların nümayəndələrini köçürmüşdü. Elə bu səbəblərə görə də çar I Aleksandr 1816-cı ildə Vürtemberq mühacirlərinin Qafqaza köçməsinə icazə vermişdi. Mühacirlər ilk olaraq Gürcüstan ərazisində əsasən azərbaycanlıların yaşadığı bölgədə məskunlaşdılar. 1816-cı ildə bir qrup kolonist Yelizavetpol qəzasının yaxınlığında, Gəncə çayının sağ sahilində yerləşməyə icazə aldılar. Yerli şəraiti qənaətbəxş hesab edən almanlar bu əraziyə köç etməyə razı olurlar. 1819-cu ildə alman kolonistləri Gəncə

çayının sağ sahilində Yelenendorf koloniyasının əsasını qoydular. Koloniya şahzadə Yelenanın şərəfinə belə adlandırıldı. Almanlar burada evlər tikir, əkinçilik, üzümçülüklə məşğul olmağa başlayırlar. Bu koloniyalardan başqa XX əsrin əvvəllərində almanlar Xanlar, Şəmkir, Qazax, Tovuz və Ağstafa rayonlarında Georgsfeld, Qrünfeld, Ayxenfeld, Traubenfeld, Yelizavetinka kimi kəndlər də salmışdılar.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində kapitalist Bakıda memarlıq şedevrlərinin yaradılmasında alman memarları da böyük töhfələr vermişlər. Avropa üslubunda fəaliyyət göstərən istedadlı memarlar öz əsərlərində yerli memarlığın xüsusiyyətlərindən istifadə etməyə, binaların həcm-məkan kompozisiyalarında onların bədii mahiyyətini ən çox ifadə edəcək şəkildə çatdırmağa çalışırdılar. Bu dövrdə memarlar İohann Edel, Adolf Eyxler, Nikolay fon der Nonne, Karl və Otto Gippius qardaşları, Qut Fortunat, Ferdinand Lemkul, Robert Marfeld, Leopold Bielfeld, Paul Stern, Ditrix Thyssen, Vladimir Simonson, Franz Grosseti və başqaları Bakıda möhtəşəm tikililərə eskizlər vermişlər. Alman memarlarının layihələri ilə təkcə Bakıda bir neçə yüzdən çox bina və tikili, yaşayış binaları, sənaye müəssisələri, körpülər, kilsələr, məscidlər və s. tikilmişdir.

Alman memarı Nikolay fon der Nonne 1889-1902-ci illərdə Bakıda memarlıq tikililərinin tikintisinə başçılıq etmişdir. N. fon der Nonnenin dövründə bir çox məşhur binalar, eləcə də Bakı bulvarı tikilib. Peter Drittenpreis isə məşhur Bakı vağzalını yaradıb. Vaxtilə milyonçu Tağıyevin teatrı adlandırılan Musiqili Komediya Teatrının gözəl binasını F.A. Lemkul tikmişdir. Ümumiyyətlə, alman memarları Bakıda 60-a yaxın binanın layihəsini həyata keçiriblər.

Bakıdakı Xilaskar kilsəsi də alman memarlığının şedevr əsərlərindəndir. Bu tikilinin təməli təntənəli şəkildə 21 mart

1896-cı ildə qoyulmuşdur. Tədbirdə tanınmış neftçi və mühəndis Emmanuel Lüdviq Nobel də iştirak etmişdir. Layihənin müəllifi alman memarı Adolf Vilhelm Eyxler olmuşdur. Mühəndis Albert Loterin rəhbərliyi altında kilsə inşa edilmişdir. Məbəd yalnız kilsə camaatının (parishionerlərin) ianələri əsasında tikilmişdir. 24 iyun 1898-ci ildə kilsənin ən hündür təpəsinə 213 kq ağırlığında qızılı xaç, 1899-cu ilin əvvəlində isə kilsə zəngləri və orqan quraşdırılmışdır.

1900-cü ildə kilsədə İohan Sebastyan Baxın əsərlərinin ifa olunduğu orqan musiqisinin ilk konserti olub. Sonradan kilsə konsertləri ənənəvi hal almış, bu ənənə 1928-ci ilə qədər davam etmişdi.

1930-cu illərdə SSRİ kommunist hökuməti bütün dinləri qadağan etdiyi üçün Xilaskar kilsəsinin də sökülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin əsas zalın böyük olması səbəbindən kilsə sökülməmiş və emalatxanaya çevrilmişdir.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Almaniyanın Azərbaycandakı səfirliyi və Almaniyanın ən böyük qaz-neft şirkəti «Wintershall Holding GmbH»-nin köməyi ilə Xilaskar kilsəsi əsaslı şəkildə bərpa edilib.

Bəşir Səfəroğlu-keçmişdə Kamenistaya küçəsi adlanan ərazi ilə Molla Vəli Vidadi- keçmişdə Tserkovnaya küçəsi adlanan ərazi arasındakı bütün məhəlləni əhatə edən bina 1900-1901-ci illərdə məktəb binası olmaq üçün inşa edilmişdir. Neoyunan üslubunda tikilmiş arxitektura əsərinin müəllifi alman memarı Adolf Vilhelm Eyxler olmuşdur. Bundan başqa 1896-cı ildə 28 May (keçmiş Telefonnaya) küçəsi 39 ünvanında tikilmiş ikimərtəbəli malikanənin də layihəsinin müəllifi Adolf Vilhelm Eyxlerdir.

28 may küçəsi, 15 ünvanında yerləşən dörd mərtəbəli yaşayış binasının ilk iki mərtəbəsinin memarı da A.Eyxlerdir. Bina 1895-ci ildə ilk iki mərtəbəsi qotik elementlərdən istifadə

edilməklə tikilib. 1950-ci illərdə isə sonrakı iki mərtəbə inşa edilib. Binanın həyətində 1908-ci ildə Alman Lüteran Cəmiyyəti tərəfindən istifadəyə verilmiş «Kapelhaus» yerləşir. Qotika üslubunda olan bina həm də dini məktəbin yerləşdiyi yer olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra uzun müddət cəmiyyətin binasından istifadə edilməmişdi. Daha sonra binada yanğın olmuşdur. Bina alman iş adamlarının ianə etdiyi vəsait hesabına bərpa edilib. Bu gün bina konsert zalı kimi fəaliyyət göstərir. 1997-ci il oktyabrın 8-də təşkil olunmuş «Kapelhaus»da Alman-Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyəti tərəfindən burada tədbirlər keçirilir.

Almanların Azərbaycan torpaqlarını tərk etməsindən səksən ildən çox vaxt keçir. Amma öz zəhməti, ədəb-ərkanı və mehribanlığı sayəsində almanlar özlərindən gözəl xatirə qoyub getmişlər. Bu gün dövlətlərarası münasibətlərdə mədəni əlaqələrin rolu böyükdür. Bu baxımdan Azərbaycan-Almaniya əməkdaşlığı iki əsrə yaxın tarixə malik çox möhkəm tarixi bünövrəyə əsaslanır.

Sahil Hacıyev

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-2863-9893>

haciyevsahil2002@gmail.com

Azərbaycanın xarici ticarət hüququ: idxal-ixrac əməliyyatları üzrə yeni tənzimləmə yanaşmaları

Açar sözlər: *xarici ticarət hüququ, idxal-ixrac əməliyyatları, tənzimləmə yanaşmaları, qanunvericilik islahatları, xarici investorların hüquqlarının qorunması, ticarət mübahisələrinin həlli*

Keywords: *foreign trade law, import-export operations, regulatory approaches, legislative reforms, protection of foreign investors' rights, resolution of trade disputes*

Azərbaycanın xarici ticarət hüququ son illərdə idxal-ixrac əməliyyatlarının sürətlə artması və dünya bazarlarına inteqrasiyanın dərinləşməsi fonunda mühüm yenilənmələrdən keçməkdədir. Ölkənin beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, xüsusilə xarici investorların cəlb olunması və ixrac potensialının şaxələndirilməsi üçün daha səmərəli hüquqi çərçivənin formalaşdırılması zərurətə çevrilib. Bu məqsədlə, idxal-ixrac proseslərini tənzimləyən qanunvericilik aktlarında şəffaflığın, çevikliyin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmiş yeni yanaşmalar tətbiq olunur.

İlk növbədə, idxal-ixrac prosedurlarının sadələşdirilməsi və rəqəmsallaşdırılması, gömrük rəsmiləşdirilməsində elektron sistemlərin genişləndirilməsi ölkənin rəqabət üstünlüyünü gücləndirir. Bununla yanaşı, beynəlxalq ticarət təşkilatları ilə

əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, xarici investorların hüquqlarının qorunması və ticarət mübahisələrinin səmərəli həll mexanizmlərinin yaradılması istiqamətində mütərəqqi addımlar atılır.

Yeni hüquqi tənzimləmələr həm sahibkarlara, həm də dövlət orqanlarına idxal-ixrac proseslərini daha dəqiq və sürətli şəkildə idarə etməyə imkan verir. Bunun nəticəsində beynəlxalq standartlara uyğunlaşma artır, eyni zamanda kiçik və orta biznes subyektlərinin global bazarlara çıxışı asanlaşır. Bu yeniliklərin davam etdirilməsi Azərbaycanın dünya ticarət sistemində daha möhkəm mövqeyə sahib olmasına, eləcə də iqtisadi inkişafın dayanıqlı şəkildə təmin edilməsinə zəmin yaradır.

Azərbaycanın xarici ticarət hüququ hazırda idxal-ixrac əməliyyatlarının dinamik artımı və beynəlxalq bazarlara integrasiyanın sürətlənməsi səbəbindən yeni tənzimləmə yanaşmalarını tətbiq etməkdədir (Ministry of Economy of Azerbaijan, 2023).

Yazdığımız bu tezisdə Azərbaycanın xarici ticarət hüququnun idxal-ixrac əməliyyatları üzrə yeni tənzimləmə yanaşmalarına, xüsusilə mövcud qanunvericilik bazasında baş verən islahatlara və müasir çağırışlara uyğunlaşma prosesinə nəzər salınacaqdır. Məqalə, ilk növbədə, xarici ticarətdəki mövcud normativ çərçivənin ümumi icmalını təqdim edəcək, daha sonra idxal və ixrac əməliyyatları sahəsində aktual problemləri və bu istiqamətdə təkmilləşdirilmiş hüquqi alətlərin tətbiq perspektivlərini araşdıracaqdır. Məlum olacaq ki, dövlətin liberal iqtisadi siyasəti, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və rəqəmsallaşma sahəsindəki irəliləyişlər, xarici ticarət qanunvericiliyinin daha çevik və səmərəli formada qurulmasını təmin edən əsas amillərdir. Bu yanaşma isə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatının

dakı mövqeyini gücləndirir və sahibkarlıq subyektləri üçün yeni imkanlar açır (Aliyev, Mammadova, 2021).

Rəqəmsal transformasiya Azərbaycanın son ticarət islahatlarının başqa bir sütunudur. Elektron məlumat mübadiləsi (EDI) sistemlərinin tətbiqi gömrük orqanları, idxalçılar, ixracatçılar və gəmiçilik şirkətləri kimi ticarətdə maraqlı tərəflər arasında real vaxt rejimində məlumat mübadiləsinə imkan yaradır. Rəqəmsal gömrük bəyannamələri, elektron mənşə sertifikatları və onlayn ödəniş sistemləri artıq treyderlər üçün əlçatandır. Bu texnologiya təkmilləşdirmələr uyğunluğu təkmilləşdirir, gecikmələri minimuma endirir və sənədləşmə işlərini azaldır və nəticədə idxal-ixrac proseslərinin daha sadələşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Xarici ticarət hüququnda islahatlar: gələcək istiqamətlər və strateji hədəflər

Azərbaycanın xarici ticarət hüququnda aparılan islahatlar əsasən bir neçə istiqamətdə cəmlənir. İlk növbədə, gömrük sisteminin modernləşdirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmağa yönəlmiş əsas hədəflərdən biridir. Vahid Pəncərə sistemi, elektron gömrük bəyannamələri və rəqəmsal ticarət platformalarının tətbiqi ilə xarici ticarət prosesləri daha şəffaf və operativ hala gətirilmişdir. Bununla yanaşı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) Ticarətin Asanlaşdırılması Sazişinə uyğun olaraq, Azərbaycan gömrük prosedurlarının sürətləndirilməsi və idxal-ixrac sənədlərinin minimuma endirilməsi istiqamətində irəliləyişlər əldə etmişdir. Yeni islahatlar isə bu proseslərin tam avtomatlaşdırılmasını və ticarət iştirakçıları üçün daha rahat prosedurların tətbiqini hədəfləyir (Əliyev, 2018).

Azərbaycanın xarici ticarət hüququ sahəsində apardığı islahatlar beynəlxalq ticarətin dəyişən dinamikasına

uyğunlaşmaqla yanaşı, ölkənin iqtisadi diversifikasiya hədəflərinə də xidmət edir. Gömrük prosedurlarının asanlaşdırılması, rəqəmsal ticarətin inkişaf etdirilməsi və davamlı iqtisadiyyat prinsiplərinə əsaslanan hüquqi islahatlar Azərbaycanın beynəlxalq ticarət sistemində mövqeyini möhkəmləndirməyə imkan verəcək. Gələcəkdə aparılacaq islahatlar Azərbaycanın ticarət əlaqələrini genişləndirmək, xarici investisiyaları cəlb etmək və ticarət axınlarını daha da asanlaşdırmaq üçün strateji hüquqi bazanı formalaşdıracaq. Nəticə etibarilə, xarici ticarət hüququnda nəzərdə tutulan yeni tənzimləmələr Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyatda daha güclü oyunçu kimi mövqeyini möhkəmləndirəcək və uzunmüddətli iqtisadi artımını təmin edəcəkdir (Məmmədov, 2021)

Ədəbiyyat

1. Aliyev, I., & Mammadova, Z. (2021). "The Transformation of Trade Policies in Post-Soviet Azerbaijan. *Journal of Eurasian Studies*.
2. Əliyev, Z. (2018). *Xarici İqtisadi Fəaliyyət və Gömrük Siyasəti*. İqtisadi Araşdırmalar Nəşriyyatı
3. Məmmədov, İ. (2021). *Beynəlxalq Ticarət Hüququ və Azərbaycanın İslahatları*. Hüquq və İqtisadiyyat
4. Ministry of Economy of Azerbaijan. (2023). *Strategic Roadmap on National Economy and Major Sectors of the Economy*, "Ministry of Economy of Azerbaijan.

Ümid Hilali

Azərbaycan İdman Akademiyası
magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-4282-3218>

umid.hilali@sport.edu.az

Təkmübarizlik idman növlərinin müharibə və ekstrimal şəraitdə üstünlükləri

Açar sözlər: silah, fiziki güc, müharibə, döyüş, əlbəyaxa döyüş

Keywords: weapon, physical force, war, battle, hand-to-hand combat

Tək mübarizlik idman növləri, müharibə və döyüş sənətində çox faydalıdır, çünki bu idmanlar fiziki hazırlıq, psixoloji dözümlülük və döyüş texnikalarını inkişaf etdirir. Bunların müharibəyə olan faydaları bir neçə istiqamətdə təhlil edilə bilər: Fiziki güc və dayanıqlılıq: Tək mübarizlik idmanları, bədən gücünü və dözümlülüynü artırır. Döyüşçü, uzun müddət döyüşə davam etmək, gücünü saxlamaq və enerjisini doğru şəkildə istifadə etmək bacarığına malik olur. Texniki bacarıqlar: Bu idman növlərində döyüşçülər müxtəlif əl və ayaq texnikalarını, zərbə və müdafiə hərəkətlərini mənimsəyir. Döyüşçülər həmçinin yerə düşmə, tutma və qarşı hücum kimi strateji bacarıqları öyrənirlər ki, bu da real döyüş şəraitində böyük üstünlük təmin edir. Psixoloji hazırlıq: tək mübarizlik idmanları döyüşçülərin psixoloji cəhətdən güclü olmasına kömək edir. Yüksək stresli şəraitlərdə soyuqqanlı qalmaq, qorxuları aradan qaldırmaq və əzmkarlıq göstərmək bu idmanların mühüm hissəsidir. Hərəkətlilik və strategiya: Tək mübarizlik idmanları döyüşçülərə sürətli düşünmək və doğru

addımları atmaq bacarığı qazandırır. Bu idmanlar həmçinin, düşmənin hərəkətlərinə tez reaksiya vermə və ona qarşı uyğun strategiyalar qurmağı tələb edir. Yaxın döyüşdə fiziki güc və texnika çox önəmlidir. Döyüş idman növünün daha faydalı olduğu, əsasən tətbiq edilən şəraitə, döyüşçünün məqsədinə və əldə etmək istədiyi bacarıqlara bağlıdır.

Azərbaycanın 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında apardığı 44 günlük Vətən müharibəsində idman növlərinin rolu, həm silahlı, həm də silahsız döyüşlərdə əhəmiyyətli idi. Bu döyüşlərdə Azərbaycan ordusunun bir çox döyüşçüləri və hərbi qulluqçuları müxtəlif idman növləri üzrə hazırlıq görmüşdü ki, bu da döyüşlərin gedişatında və xüsusi əməliyyatlarda vacib təsirə malik olmuşdu. Müharibənin müxtəlif mərhələlərində idman növlərinin birbaşa təsiri aşağıdakı kimi ola bilər: Fiziki güc və dözümlülük müharibə şəraitində çox vacibdir. Döyüşçülər uzun müddət hərəkətsiz və ağır şəraitdə döyüşdükdə, idman növlərində əldə olunan güc və davamlılıq yüksək əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, boks, kickboks və muay thai kimi idmanlar, döyüşçülərin həm döyüş zamanı güclü zərbələr endirə bilməsi, həm də fiziki cəhətdən uzun döyüşlərə davam gətirməsi üçün faydalıdır. Silahlarla yaxın döyüş və strategiya; Krav maga kimi idman növləri, real döyüş şəraitində silahlarla və silahsız yaxın döyüşdə faydalıdır. Müharibədə silahların yaxın döyüşdə istifadəsi çox önəmlidir, xüsusən də şəhər döyüşləri və yaxın məsafəli əməliyyatlarda. Krav maga, silahdan istifadə edərək düşməni təzyiq altına almağa və ya onu zərərsizləşdirməyə kömək edən strategiyaları öyrədir.

Müharibə zamanı düşmənin əlindən silahı almaq, onu zərərsizləşdirmək və ya təslim etmək məqsədilə yer döyüşü bacarıqları vacibdir. Bu idman növləri düşməni qısa müddətdə zəiflətmək və döyüşü bitirmək üçün istifadə edilə bilər.

Psixoloji hazırlıq və soyuqqanlılıq tək mübarizə idmançıları, döyüşçüləri yüksək stress şəraitində sınaqdan keçirir və onları psixoloji olaraq döyüşə hazırlayır. Müharibə şəraitində stress və qorxu hissini idarə etmək, döyüşçünün səmərəli hərəkət etməsini təmin edir. Boks və muay tay kimi idmanlar döyüşçüləri ruhi güc və dözümlülük baxımından inkişaf etdirir. Yüksək təzyiq altında qərar vermə bacarığı da idmançıların müharibə şəraitində hərəkət etməsini asanlaşdırır. Həmçinin, idman növləri döyüşçüləri, düşmən qarşısında soyuqqanlı qalmağa, çətin şəraitdə təzyiqə tab gətirməyə öyrədir.

Müharibə zamanı silahsız döyüşlər, xüsusilə gerilla döyüşləri və şəhər döyüşləri şəraitində, bu idman növləri çox təsirli olur. Komanda işləməsi və əməkdaşlıq, idman növlərində, xüsusən komandalarla icra edilən idmanlarda (məsələn, futbol və ya döyüş üzrə komandalar), komandadakı əlaqə və əməkdaşlıq qabiliyyətləri müharibə əməliyyatlarında da çox vacibdir. Döyüşçülərin döyüş zamanı birgə fəaliyyət göstərməsi, komandada sinxronlaşdırılmış hərəkət etməsi və əməliyyatları dəqiq yerinə yetirməsi lazımdır. Bu xüsusiyyətlər idman növlərində inkişaf etdirilir və müharibədə çox faydalıdır. Döyüşçü, düşmənin hərəkətlərinə uyğun olaraq dərhal reaksiya verərək ona qarşı müvafiq addımlar atmağa başlayır. Bu çevikliyi müharibə şəraitində, xüsusən qarışıqlıq və təzyiq altındakı döyüşlərdə istifadə etmək çox faydalıdır.

Boks idman növü, yalnız döyüş meydanında deyil, real həyatda və müharibə şəraitində də bir çox fayda və üstünlüklərə malikdir. Boks, həm fiziki, həm də psixoloji hazırlıq baxımından döyüşçülərə böyük təsir göstərir. Müharibə və real həyatda boksun faydalarını və üstünlüklərini aşağıdakı şəkildə izah etmək olar: döyüşçünün gücünü, sürətini və dözümlülü-yünü artırır. Bu, real həyatda fiziki çatışmalar zamanı üstünlük təmin edə bilər. Məsələn, boksçuların yüksək səviyyədə kardio

dayanıqlılığı və sürəti, onları həyatda qarşılaşdıqları təhlükələrə qarşı daha hazırlıqlı edir. Yaxın döyüş şəraitində boksçular özlərini müdafiə etməyi, düzgün zamanlama və zərbələrdən istifadə etməyi öyrənirlər. Bu, potensial təcavüzkarlara qarşı özünü qorumaq üçün effektiv bir bacarıqdır. Boksçu, düşməni uzaqlaşdırmaq və ya təslim etmək üçün düzgün zərbə texnikalarından istifadə edə bilər. Reflekslər və sürət refleksləri və sürəti inkişaf etdirir. Bu, çətin vəziyyətlərdə ani qərarlar vermək və tez reaksiya göstərmək üçün vacibdir. Real həyatda təsadüfi təcavüzlərə və ya təhlükəli vəziyyətlərə qarşı anında hərəkət etmək çox önəmlidir. Əlavə etibar və psixoloji güc dedikdə boks, insanın özünə inamını artırır.

Müharibə şəraitində sürətli hərəkət etmək, düşməyə qarşı manevrlər etmək və lazım olan anlarda düzgün hərəkət etmək çox önəmlidir. Bu, müharibə şəraitində düşmənin zərbələrindən qaçmaq, onlara qarşı hücum etmək və müharibə taktikalarını sürətlə tətbiq etmək üçün əvəzolunmazdır. Psixoloji hazırlıq və soyuqqanlılıqda boks döyüşçüləri təzyiq altında soyuqqanlı qalmağa öyrədilir.

Kəmalə Bağirova

Bakı Slavyan Universiteti

Magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-3128-9578>

bagirova.kamala20@gmail.com

Aşağı siniflərdə ingilis dili dərslərində oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasının strategiyaları

Açar sözlər: *ingilis dili, oxu bacarıqları, strategiyalı oxu, səsli oxu, oxu texnikaları*

Keywords: *English, reading skills, strategic reading, reading aloud, reading techniques*

Müasir pedaqogikada strategiyalar qurmaqla xarici dildə oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasına müxtəlif baxışların olduğunu görmək mümkündür. Oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasında strategiyalı oxu dedikdə, oxu materiallarının dərk edilməklə oxu fəaliyyətinin həyata keçirilməsi başa düşülür. Düzgün strategiyalar aşağı sinif şagirdlərində sadəcə oxumaq-dansa daha çox onları düşünüb və qavraya bilməni formalaşdırır. Strategiyalı oxu mətnin anlanılmasına, mətndən əldə edilmiş məlumatların və biliklərin tətbiq və təhlil edilməsinə istiqamətləndirən yoldur. Strategiyalı oxu prosesində şagirdlər çevik düşünmək, suallar verə bilmək, öncəki biliklərin əsasında yeni-yeni biliklər əldə etmək, diskussiyalar apara bilmək, oxuduqları mətnlərdən nəticələr çıxarda bilmək və bunlarda gündəlik həyatlarında qarşılaşdıqları problemlərin həlledilməsində tətbiq etmək vərdişlərini qazanmış olurlar. Başqa sözlə ifadə etsək, strategiyalı oxu məqsədyönlü sistemli oxu fəaliyyətlərinin yerinə yetirilməsi tərzidir (Richards, Rodgers, 2001).

Düzgün strategiyalı oxu prosesində şagirdlər oxuyub-

anlama fəaliyyətlərini özləri təşkil edə bilirlər. Onlar verilmiş mətnlərin mənasını anlamağı problem, oxu prosesini isə problemlərin həlli yolu kim qəbul edir və nəticədə, şagirdlər məqsədə nail olmaq üçün öz oxu fəaliyyətlərini planlı və sistemli formada həyata keçirir, yəni strategiyalar qururlar.

Düzgün planlı və strategiyalı oxu eyni zamanda aşağı sinif şagirdlərinə nəticələrini diaqnostika edib və qazandıqları nəticələrin üzərində düşünə bilmək imkanı da vermiş olur.

Aşağı siniflərdə ingilis dili dərslərində tətbiq oluna biləcək oxu texnikalarından biri oxuyub-anlama prosesində “səsli oxu” prosesidir. Bu texnika şagirdlərin oxuya bilmək səviyyəsini aşkar etməklə yanaşı, onların nitq vərdişlərinin də inkişafına zəmin yaratmış olur (TİPİ).

Sürətli oxunun daha da təkmilləşdirilmiş formalarından biri “dərindənşdirilmiş oxu” texnikasıdır. Burada mətnin bütün detallarına fikir verilir, təhlil olunur və dəyərləndirilir.

Xarici dillərdə oxuyub-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması üçün tətbiq olunan texnikalardan biri də “qeydlər-aparmaqla oxu”dur. Burada məqsəd şagirdlərin oxuyub-anlama prosesində aktivliyini artırmaq, mətndən açar söz və məlumatları seçmək və bu vasitə ilə mətndəki məlumatların şagirdlərin hafizəsində həkk olunması üçün əqli fəaliyyətləri stimullaşdırmaqdır.

“Nəzərdən keçirməklə oxumaq” texnikasından istifadə böyük həcmli mətn və ya kitablarla ilkin tanışlıq məqsədilə tətbiq oluna bilər. Bunu oxuyub-anlama prosesinin vacib texnikalarından və tez-tez müraciət olunan üsullardan biri olduğunu iddia etmək olar.

İngilis dilində oxuyub-anlamanın səmərəliliyinin artırılması üçün “müzakirəli oxu” texnikasından da istifadə məqsəduyğun hesab olunur. Müzakirəli oxu şagirdlərə biliklərini, emosiyalarını və düşüncələrini sinif yoldaşları ilə paylaşmaq imkanı verir.

Xüsusilə, aşağı siniflərdə şagirdlərin ingilis dili dərslərində

motivasiyasının artırılması üçün ən gözəl texnikalardan biri “rollu oyun”lardır. Bu texnika oxuyub-anlama prosesində də tətbiq oluna bilər.

Bundan əlavə, ingilis dili dərslərində oxu zamanı “mətnlərin müqayisəsi” texnikasından da istifadə olunur. Burada əsas məqsəd şagirdlərə müqayisələr aparmağı tədris edərək, onların əqli bacarıqlarını inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

“Əzbərləmə” texnikası xüsusən ibtidadi siniflərdə istər ana dili və istərsə də xarici dildə oxu bacarıqlarının inkişafında tətbiq olunan bir vasitədir. Burada məqsəd şagirdlərin hafizəsini gücləndirmək, onlara cümlələrin strukturunu, sözlərin öyrənilməsi, aydın və rəvan oxuyub danışmağı tədris etməkdir.

Oxuyub-anlamanın təlim-tədrisi zamanı şagirdlər arasında interaktivliyin və əməkdaşlığın artırılması üçün “xorla oxumaq” texnikasından istifadə etmək olar. Bu zaman, şagirdlər ingilis dilində olan istər nəsr və ya istərsə də nəzm əsərini hissələrə bölməklə birlikdə xorla ucadan, səsli olaraq oxuyurlar (Viancep 2012, 2002).

Düşünürük ki, oxu prosesini digər dil bacarıqları ilə sinxron formada həyata keçirmək daha effektiv ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). Approaches and methods in language teaching (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 270.
2. TIPİİ. (nd). *Oxu təlimi: Müəllimlər üçün vəsait*.
<https://www.tipii.edu.az/noduploads/document/oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>
3. Viancep 2012. (2002). *Dil tədrisində metodologiya*.
https://viancep2012.wordpress.com/wpcontent/uploads/2011/12/methodology_in_language_teaching_2002_scanned.pdf

Seyran Dadaşov

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-8980-4668>

dadasovseyran11@gmail.com

Vizual təlimin effektivliyi

Açar sözlər: vizual təlim, tədris metodları, şagirdin yaddaşı, tədris vasitələri, effektiv öyrənmə, görmə yaddaşı, innovativ təlim

Keywords: visual learning, teaching methods, student memory, educational tools, effective learning, visual memory, innovative instruction

Müasir təhsil sistemində vizual təlimin rolu getdikcə artır. İnformasiyanın böyük bir hissəsi insanlar tərəfindən vizual kanallar vasitəsilə qəbul olunur və yadda saxlanılır. Bu, vizual təlimin digər təlim üsullarına nisbətən daha effektiv olmasının əsas səbəblərindən biridir. Təhsil prosesində vizual alətlərdən – şəkillərdən, cədvəllərdən, diaqramlardan, videolardan və digər vizual elementlərdən istifadə şagirdlərin dərsi daha tez və asan qavramalarına yardımçı olur (Mayer, 2009).

Vizual təlim – informasiyanın şəkillər, simvollar, sxemlər və digər vizual vasitələrlə təqdim edilməsidir. Bu üsul öyrənmə prosesini daha dinamik və cəlbedici edir. Vizual təlim zamanı tələbə və şagirdlər yalnız eşitdiklərini deyil, həm də gördüklərini analiz edir və bu, onların beynində daha möhkəm iz buraxır (Paivio, 1991).

Tədqiqatlar göstərir ki, insanlar gördüklərinin 80%-ni, eşitdiklərinin isə yalnız 20%-ni yadda saxlayırlar. Vizual materiallar beyin üçün daha tez və effektiv mənimsənilən

informasiyadır. Şagirdlərə qavranılması çətin olan abstrakt məlumatlar vizual elementlərlə təqdim edildikdə daha asan yadda qalır. Məsələn, riyaziyyatda qrafiklər və diaqramlar, biologiyada şəkilli təsvirlər və modellər dərsin izahını daha əlçatan edir (Cəfərov, 2015).

Vizual təlim şagirdlərin dərse olan marağını artırır və onları daha aktiv iştirakçıya çevirir. Xüsusilə gənc yaşlı şagirdlər üçün vizual təlim əyləncəli öyrənmə imkanı yaradır. İnteraktiv lövhələr, animasiyalar və rəqəmsal resurslar öyrənmə prosesini daha müasir və maraqlı edir.

Bütün şagirdlər eyni şəkildə öyrənmir. Bəziləri eşitmə, bəziləri isə vizual qavrama üstünlüyünə malikdir. Vizual təlim bu fərqliliyi nəzərə alaraq daha geniş auditoriyaya uyğun gəlir. Xüsusilə görmə yaddaşı güclü olan şagirdlər bu metoddan daha çox fayda götürürlər.

Vizual təlim müasir təhsil mühitində əvəzsiz rol oynayır. O, şagirdlərin dərsi daha yaxşı qavramasına, yadda saxlamasına və motivasiyasının artmasına səbəb olur. Bu səbəbdən müəllimlər tədris prosesində vizual materiallardan geniş şəkildə istifadə etməli, dərslərində innovativ və interaktiv üsullara üstünlük verməlidirlər (Clark, Lyons, 2010).

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, E. (2015). *Müasir təlim metodları və onların tətbiqi*.
2. Clark, R. C., & Lyons, C. (2010). *Graphics for Learning*.
3. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia Learning* (2nd ed.). Cambridge University Press.
4. Paivio, A. (1991). *Dual Coding Theory: Retrospect and Current Status*.

Röyal Abdullayev

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-6033-0478>

abdullayeffroyal@gmail.com

Tərcüməçinin yalançı dostları və tərcümədə onların rolu

***Açar sözlər:** tərcüməçinin yalançı dostları, interlingual omonimlər, interlingual paronimlər, beynəlxalq lüğət, semantik uyğunsuzluq, tərcümə nəzəriyyəsi, mədəni kontekst*

***Keywords:** translator's false friends, interlingual homonyms, interlingual paronyms, international vocabulary, semantic incompatibility, translation theory, cultural context*

Tərcümə yalnız sözlərin bir dildən digər dilə ötürülməsi deyil, eyni zamanda mədəni, qrammatik və semantik fərqliliklərin nəzərə alınmasını tələb edən mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri də “tərcüməçinin yalançı dostları” fenomenidir. Belə sözlər eyni və ya oxşar qrafik və fonetik xüsusiyyətlərə malik olsa da, fərqli mənalar ifadə edərək tərcümə zamanı yanlış anlaşılmalara səbəb olur. Bu problemlə həm yeni başlayan, həm də təcrübəli tərcüməçilər üzləşir (Akulenko, 1969).

“Yalançı dostlar” anlayışı ilk dəfə XVII əsrdə Salzburg alimləri tərəfindən qeyd olunub; lakin mövzuya sistemli yanaşma 1928-ci ildə M. Kessler və J. Derkonqinin fransız-İngilis, İngilis-fransız paralelləri üzərində apardıqları araşdırmalarla başlanıb. Bu tədqiqatçılar həmin sözləri iki əsas qrupa ayırıblar (Koessler, Derocquihny, 1928):

- **Tamamilə yalan dostlar:** Forması oxşar, lakin mənası tamamilə fərqli olan sözlər.

- **Qismən yalan dostlar:** Oxşar qrafika malik olub, bəzi mənalara üst-üstə düşən, lakin digər mənalarda fərqlənən sözlər.

Bu yanaşma həm də müasir tədqiqatlarda – həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə – tərcümə problemlərinin araşdırılmasında əsas metod kimi istifadə olunur. Fərqli dillərin semantik sahələrinin bir-birinə tam uyğun gəlməməsi “yalançı dostlar”ın yaranmasına şərait yaradır. Bu fenomen interlingual omonimlər və paronimlərlə sıx əlaqəlidir. Məsələn, ingilis dilində “magazine” sözü dövrü nəşr mənasında istifadə olunsada, Azərbaycan dilində “mağazin” sözünün əsas mənası pərakəndə satış obyektinə işarə edir. Oxşar vəziyyət “fabric” və “fabrik” kimi terminlərdə də müşahidə olunur (Krasotkina, 1982).

Bu problemlərin yaranma səbəbləri arasında:

- **Səslərin və qrafikanın təsadüfi uyğunluğu:** Bir sözün təsadüfən digər dildə oxşar formaya malik olması.

- **Müstəqil dil inkişafı:** Dilin öz daxili dinamizmi nəticəsində eyni kökdən gələn sözlərin fərqli mənalara qazanması.

- **Semantik genişlənmə və daralma:** Bir sözün müxtəlif dillərdə fərqli semantik sahələrdə istifadə olunması.

- **Mədəni fərqliliklər və reallıq uyğunsuzluğu:** Hər iki dildə istifadə olunan sözlərin mədəni və kontekstual reallıqların fərqliliyi səbəbindən müxtəlif mənalarda şərh edilməsi.

- **Paralelizm:** Həmçinin hər iki dilin üçüncü bir mənbədən (məsələn, latın, fransız və ya qlobal interləqvisitik elementlər) paralelizmi də bu fenomenə səbəb ola bilər.

Bu səbəblər, tərcümə zamanı semantik uyğunsuzluqların yaranmasına gətirib çıxarır və tərcüməçinin diqqətini daha da kəskinləşdirir.

Tərcümə zamanı “yalançı dostlar” çox vaxt yanlış ekvivalentlərin seçilməsinə və nəticədə mətnin mənasının pozulmasına səbəb olur. Bu məsələ yalnız dil biliklərinin çatışmazlığından deyil, həm də tərcüməçinin kontekstu diqqətinin yetərincə yönəldilməməsindən irəli gəlir.

Məsələn (Mitrofanova, 2022):

- **Terminoloji qarışıqlıqlar:** Akademik və elmi mətnlərdə “actual” və “aktual” sözlərinin səhv tərcüməsi kimi hallar geniş yayılmışdır.

- **Media və jurnalistika sahəsində problemlər:** Marina Mitrofanovanın tədqiqatında da qeyd edildiyi kimi, müxtəlif dil cütlüklərində başlıqların tərcüməsində “yalançı dostlar” fenomeni səbəbindən mətnin orijinal mənası itə bilər və ya yanlış təsəvvür yaradır.

Tərcümə prosesində bu problemlərin qarşısını almaq üçün kontekstual təhlil, ixtisaslaşmış lüğət və korpuslardan istifadə, həmçinin daimi peşəkar təlimlər zəruridir. Bu fenomenin yaratdığı çətinlikləri minimuma endirmək və tərcümə keyfiyyətini artırmaq üçün bir sıra təkliflər irəli sürülə bilər:

- **Kontekstual Analiz:** Tərcüməçi sözün yalnız qrafik görünüşünə deyil, həm də onun cümlə daxilindəki yerinə və mədəni kontekstinə diqqət yetirməlidir.

- **İxtisaslaşmış Lüğət və Terminoloji Bazasından İstifadə:** Akademik və peşəkar lüğətlər vasitəsilə düzgün ekvivalentlərin tapılması və semantik nüansların nəzərə alınması vacibdir.

- **Peşəkar Təlim və Seminarlar:** Tərcüməçi üçün “yalançı dostlar” fenomeni üzrə xüsusi kurslar və seminarlar təşkil

edilməli, belə ki, bu problemlə bağlı praktiki nümunələr və həll yolları müzakirə olunmalıdır.

Bu yanaşmalar tərcümə prosesində baş verən semantik səhvlərin qarşısını almağa və hər iki dildə də ifadə olunan mənalara düzgün ötürülməsinə şərait yaradır (Budagov, 1976).

“Tərcüməçinin yalançı dostları” fenomeni, dilin struktural və semantik fərqliliklərindən irəli gələn mürəkkəb bir problem kimi, tərcümə prosesində ciddi çətinliklərə yol açır. Bu tədqiqat göstərir ki, dil bilikləri və tərcümə təcrübəsi nə qədər yüksək olsa da, semantik uyğunsuzluqlar və mədəni fərqliliklər səbəbindən səhvlər qaçılmaz olur. Tərcüməçilər üçün bu problemi həll etmək, yalnız dəqiq lüğət və terminoloji biliklərlə deyil, həm də kontekstual təhlil və müasir texnoloji vasitələrin istifadəsi ilə mümkün ola bilər. Gələcək tədqiqatların və praktiki həllərin bu sahəyə əlavə dərinlik qatacağı və avtomatlaşdırılmış sistemlərin inkişafı ilə tərcümə keyfiyyətinin daha da yüksəlcəyinə inanılır.

Ədəbiyyat

1. Akulenko, V. V. (1969). *English-Russian and Russian-English dictionary of "false friends of the translator"*. Moscow.
2. Budagov, R. A. (1976). *False friends of the translator*.
3. Mitrofanova, M. (2022). *False friends of the translator" in the headlines of modern media*. Tallinn University.
4. Koessler, M., & Derocquihny, J. (1928). *Les faux amis ou les trahisons du vocabulaire anglais*. Paris: Librairie Vuibert.
5. Krasotkina, E. Yu. (1982). *False friends of the translator*. VCP.

Turan Əlizadə

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-9414-7432>

turanasena09@gmail.com

Dədə Qorqudun dilindən: qadınlar və cəmiyyət

***Açar sözlər:** Oğuz eli, qadınların sosial rolu, folklor, dastanda qadın obrazları*

***Keywords:** Oghuz land, the social role of women, folklore, female characters in the epic*

Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən çoxlu sayda kamil nümunələr, nəsihətlər verilir. Arasında elələri var ki, bu gün də olduğu kimi dilimizdə işlənir. Say baxımından nəzərə alsaq qadınları nəzərtə tutub yazdığı öyütlər azlıq təşkil edir: “Qız anadan görməyincə öyüd almaz. Dizini yerə basıb oturanda qadın gözəldir. Ağ südünü doyunca əmizdirsə, ana gözəldir. Qarı düşməən dost olmaz” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004, s. 173-174).

Dastanın giriş hissəsində olan həmin bu müqəddimə olan digər maraqlı məqam Dədə Qorqudun qadınları 4 qrupa ayırmasıdır: Ozan deyir: “Arvadlar dörd cürdür: birisi soy soldurandır, birisi toy doldurandır; birisi evin dayağıdır; birisi necə desən, bayağıdır” (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 2004, s. 175).

Soy solduran dedikdə yanlış hərəkətləri ilə nəsili korlayan nəzərdə tutur və bu üç qrupa daxil olan qadınları pisləyir.

Dastanda iştirak edən qadınlar olduqca mərdirlər, adlarına layiq qəhrəmanlıq göstərilər. İgidlikdə sevdiyi yarlarından, Oğuz bəylərindən heç də geri qalmırlar. Qazan xanın xanımı Burla xatun, Dirsə xanın xanımı, Beyrəyin nişanlısı Banıçiçək,

daha sonra dastanda iştirak edən Selcan xatun dastanının iştirak etdiyi boylarında öz cəsarətli addımları ilə seçilir və oxucu üçün olduqca müsbət təsir bağışlayır. Döyüş meydanını öz yarları ilə bölüşürlər. Qadınların bu xasiyyətini, xarakterini “Koroğlu” dastanının da görürük. Orda da qadınlar igidliyi və tədbirli qərarları ilə seçilirlər. Dastan boyunca igidlərin öz xanımlarına olan müraciəti də göz oxşayır. Qadınlar da öz yoldaşlarına bəy deyərək müraciət edir. Dastanın qadın obrazları həmçinin sədaqəti ilə seçilir. Banıççək öz yarından illərdi xəbər ala bilməsə də ona olan sevgisini qoruyur, ölməsi xəbərinə inanmır, qəlbində böyük ümid hissi var. “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyunda Əzrayıl gəlib Dəli Domrulun canını almaq istəyəndə o, öz canına qarşılıq atasının, anasının canını deyir. Lakin nə atası, nə də anası razı olmur. Lakin xanımı əri üçün canından keçməyə hazırdır:

Yerlər şahid olsun, göy şahid olsun,
Qüdrətli Allah şahid olsun, qurbanam sənə,
Mənim canım qurban olsun sənənin canına! ("Kitabi-Dədə Qorqud", 2004, s. 247).

Dəli Domrulun xanımı bütün Oğuz elinin xanımlarını təmsil edir. Ümumiyyətlə istər folklor nümunəsi olan dastanlarda, istərsə də yazılı ədəbiyyat nümunələrində iştirak edən qadın obrazları mənfi və müsbət olmaqla iki qrupa ayrılırlar. Dastanda igid qadınlarla yanaşı mənfi obrazlarda yer alır. Bura Boğazca Fatmanı, Qısırcə Yengəni aid edə bilərik (Dədə Qorqud araşdırmaları 11, 2013).

Burda igidlərin özlərinə qadın seçməyi də fərqlidir. Müasir zamanla səsləşmir. Dastanın iki boyunda: “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək” boyu və “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyunda Beyrəyin atası Baybörəyə, Qanturalın da öz atasına dediyi,

aralarında evlənməklə bağlı keçən dialoq olduqca maraqlı və fərqlidir. Hər iki Oğuz igidi özünə igidlikdə ona tay ola biləcək xanım istəyir: "Beyrək: "Ata, mənə bir qız alıb ver ki, mən yerim-dən durmadan o durmuş olsun! Mən qaracıq atıma minmədən o min-miş olsun! Mən döyüşə getməmiş o mənə baş gətirsin! Ata, mənə belə bir qız alıb ver", - dedi. Atası Baybörə xan deyir: "Oğul, sən qız yox, özünə bir yoldaş-silahdaş istəyirsənmiş" ("Kitabi-Dədə Qorqud", 2004, s. 206).

Digər boyda da igid özünə tay qadın istəyir və görürük ki, bu məsələni anasına deyil də atasına söyləyir. Atası oğlunun fikrinə razılıq verir: "Ata, məni evləndirmək istəyirsənsə, bilirənsənmi mənə layiq qız necə olmalıdır?... Mən yerimdən durmadan o durmuş olsun! Mən Qaracıq atıma minmədən o minmiş olsun! Mən qanlı kafir elinə getməmiş o gedib mənə baş gətirmiş olsun!". Qanlı qoca deyir: "Oğul, sən qız istəmirsənmiş, bir cəsur pəhləvan istəyirsənmiş, onun arxasında yeyəsən-içəsən, gününü xoş keçirə-sən!". Dedi: "Bəli, ata can, eləsini istəyirəm! Bəs gedəsən, bir cici-mici türkman qızını alasan, birdən sürüşüb üzərinə düşəm, qarnı yır-tıla?". Qanlı qoca deyir: "Oğul, qız görmək səndən, mal-pul xərcə-mək məndən!" ("Kitabi-Dədə Qorqud", 2004, s. 248).

Bu dastanın mövcud olduğu zamanlarda qadının və kişinin hüquqlarının bərabər olduğunun göstəricisidir.

Toy məsamiləri də olduqca maraqlıdır, qırx gün-qırx gecə toy edirlər, xeyir-dua vermək üçün Dədə Qorqud gəlir, el bayram edir.

Ədəbiyyat

1. Dədə Qorqud araşdırmaları 11. (2013). ADPU-nun nəşriyyatı, 317.
2. Kitabi-Dədə Qorqud. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Öndər nəşriyyat, 376.

Elvira Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-8407-4547>

elviramemmedova2023@icold.com

Fəal-interaktiv dərslərdə ədəbiyyat müəllimindən tələb olunan keyfiyyətlər

Açar sözlər: *ədəbiyyat müəllimi, şagirdlər, məktəb, bədii əsər, təlim metodları*

Keywords: *literature teacher, students, school, literary work, teaching methods*

Ədəbiyyat müəllimi metodik tövsiyələri tətbiq edərkən yaradıcı olmalı, real vəziyyəti, şagirdlərin bilik və bacarıq səviyyəsini, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Məsələn, interaktiv təlim metodları istifadə edərkən dərslərin ilk mərhələsi sinfin təşkili və ev tapşırığının yoxlanılması deyil, motivasiya olmalıdır. Böyük sənətkar A.Şaiq yazırdı ki, “hər işdə olduğu kimi, müəllimlikdə də istedad olmalıdır” (Səmədov, 2006). O, müəllim olduğu dövrdə köhnə təlim üsullarına qarşı mübarizə aparırdı və dərslərində Sabirin, Səhhətin şeirlərini müxtəlif metodlarla öyrədirdi. A.Şaiq otuz ildən çox orta və ali məktəblərdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş və on bir dərsləyin müəllifi olmuşdur. Mirzə İbrahimov A.Şaiqin pedaqoji fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, “onun müəllim olmağına səbəb olan yalnız böyük pedaqoqluq qabiliyyəti deyil, eyni zamanda dərin vətənpərvərlik hissləri və böyük ictimai idealı olmuşdur” (İbrahimov, 1985, s. 47). Yəni, onu ədəbiyyata yönləndirən fitri istedadla yanaşı, xalqın

vətəninə qaranlıqdan qurtarmaq, azadlıq yoluna çıxarmaq arzusu idi.

Ədəbiyyat müəllimi, bədii əsərləri oxuyarkən və analiz edərkən şagirdlərin düşüncə tərzini yalnız nəzərə almaqla kifayətlənməməli, onlara təsir etməyə də çalışmalıdır. Bunun üçün əvvəlcə bədii ədəbiyyatın necə oxunduğunu və başa düşüldüyünü öyrənmək lazımdır, bu biliklər isə dərs prosesində istifadə olunmalıdır. Bəs müasir məktəblilərin oxumağa marağı necədir? Onlar hansı kitabları oxuyur, mədəniyyətləri və oxuduqları əsərlərə münasibətləri necədir? Bu suallara cavab tapmaq üçün ədəbiyyat müəllimi şagirdlərin oxuma marağını öyrənməlidir. Məktəb praktikasında bu məqsədlə şagirdlərlə fərdi söhbətlər və anketlər keçirilir. Bu sorğularda aşağıdakı suallar aydınlaşdırılır:

- Şagird hansı mövzuda kitab oxumağı sevir?
- Hansı yazıçıların əsərlərini oxuyur?
- Şagirdin evində kitabxanası varmı?
- Hansı əsəri oxumaq üçün kimdən məsləhət alır?
- Müstəqil oxumağa nə qədər vaxt ayırır?
- Oxuduğu kitabda nə daha çox diqqətini çəkir?

Ədəbiyyat müəllimi dərs zamanı şagirdlərin anlayışını yalnız nəzərə almamalıdır, həm də onlara təsir etməyə çalışmalıdır. Bunun üçün bədii təhlil düzgün şəkildə istifadə edilməlidir. Bədii əsərin necə başa düşüldüyünü öyrənmək, məktəbdə onun təhlilinin əsasını təşkil edir. Müəllim, bədii mətnin başa düşülməsindəki zəif yerləri öyrənərək təhlilin istiqamətlərini müəyyən edə bilər. Şagirdlərin bədii əsəri necə başa düşdüyünü anlamaq üçün aşağıdakı yollar istifadə olunur:

- Şagirdlərin bədii əsər haqqında ilk fikirlərini öyrənmək;
- İlk fikirləri təhlil prosesində və yekun məşğələlərdə yaranan fikirlərlə müqayisə etmək. Bunun üçün şagirdlərlə söhbət edilir, anketlər və şifahi sorğular keçirilir;

- Mövzular arasında keçid etdikcə şagirdlərin ədəbi inkişaf səviyyəsini, müxtəlif bədii əsərləri və onların hissələrini anlamaq, ümumiləşdirmək, emosional və estetik qiymətləndirmək bacarıqlarını ortaya çıxarmaq;

- Dərs ili ərzində şagirdlərin anlayışını müntəzəm izləmək.

Ədəbiyyat müəllimi dərs zamanı digər fənlərlə əlaqə yaradarkən, tədris məqsədlərini və əsərin ideyasını nəzərə almalıdır. Fənlərarası əlaqə məqsəd deyil, sadəcə bir vasitədir. Bu əlaqə, əsərlə bağlı işin məntiqindən və məzmunundan yaranmalıdır. Müəllim, dərsə hazırlıq zamanı öyrənilən materialın məzmununa əsaslanaraq, fənlərarası əlaqə imkanlarını tapmalı və onları necə həyata keçirəcəyini müəyyən etməlidir.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov, M. (1985). Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı, 365.
2. Səmədov, A. A. (2006). Azərbaycan məktəblərində ədəbiyyat tədrisinin inkişaf problemləri. Gəncə poliqrafiya, 164.

Kəmalə Bağirova

Bakı Slavyan Universiteti

Magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-3128-9578>

bagirova.kamala20@gmail.com

Aşağı siniflərdə ingilis dilində oxuyub-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasına təsir edən amillər

Açar sözlər: *Oxuyub-anlama bacarığı, aşağı siniflər, linqvistik və psixoloji amillər, tədris strategiyaları, qrammatika və lüğət yönümlü tədris*

Keywords: *Reading comprehension skill, primary grades, linguistic and psychological factors, teaching strategies, grammar and vocabulary-oriented instruction*

Oxuyub-anlama yazılı nitqin başa düşülməsinə və məlumatın qavranılmasına yönəlmiş, insan təfəkkür və təxəyyülünü zənginləşdirən, ona ətraf mühiti daha dərinlən başa düşməyə imkan verə bilən verbal nitq fəaliyyətinin növlərindən biri hesab olunur. Aşağı siniflərdə oxuyub-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması ilə şagirdlər yeni bilik və məlumatlar əldə edir və həmin bilik və məlumatların onların dünyagörüşünün formalaşmasında, ingilis dilindən kommunikativ prosesdə istifadə etməsində kifayət qədər əhəmiyyət daşıyır.

İngilis dilinin tədrisinin istənilən səviyyələrində onun kommunikativ məqsədlər üçün ünsiyyət vasitəsi olaraq öyrənilməsinin vacibliyi zəruri şərtidir. İngilis dili təlim-tədrisində oxuyub-anlama ümumi tədrisin məqsəd və vəzifələri ilə yanaşı olaraq, bu məqsədlərin reallaşdırılması strategiyaları

ilə də sıx bağlıdır. Xarici dillərin tədrisi metodlarının səmərəliliyinin artırılması istiqamətində aparılan işlərdən ən vacibi dinləyicilərə oxu vərdişlərinin aşılmasıdır. Lakin müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, aşağı siniflərdə keçirilən ingilis dili dərslərində şagirdlərin bu dildə oxuyub-anlama vərdişləri heç də həmişə qənaətbəxş olmur. Düşünürük ki, bunun başlıca səbəblərindən biri kimi təlim-tədris prosesində şagirdlərin maraq dairəsinə və ehtiyaclarına uyğun gəlməyən, eləcə də aktuallığını itirmiş tədris vəsaitlərindən və oxu materiallarından istifadə olunmasıdır.

Bəzən aşağı siniflərdə ingilis dilinin tədrisi zamanı adətən dinləyib-anlama, danışiq, oxuyub-anlama və yazı bacarıqları üzərində tədris fəaliyyətləri ayrı-ayrılıqda , təcrid olunmuş formada aparılır. Bu isə nəticədə bir sıra problemlərin meydana gəlməsilə dərş vaxtının düzgün bölüşdürülməməsi, tədris prosesinin monoton və sıxıcı olmasına, eləcə də şagirdlərin əqli bacarıqlarının sinxron və eyni dərəcədə inkişafına arzuolunmaz təsirlər göstərmiş olur.

İngilis dilində oxuyub-anlama bacarığının təlim-tədrisinə təsir edə biləcək digər amillərdən biri də adətən müəllimlərin nəzəri materiallara, xüsusilə qrammatikaya daha çox yer ayırması ilə bağlıdır. Düşünürük ki, müəllimlərin bu yanaşmasını şərtləndirən başlıca amil ingilis dilində bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsində test tapşırığı toplularının daha çox tətbiq edilməsi ilə bağlamaq olar. Adətən, aşağı siniflərdə müəllimlər oxuyub-anlama nitq praktikası fəaliyyətini reallaşdırarkən, şagirdləri birbaşa olaraq mətn parçasındakı qrammatik strukturların təhlilinə və onlara aid olan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönləndirir. Nəticədə isə, oxuyub-anlama tədris fəaliyyətlərində bu dili öyrənənlər yalnız verilmiş qrammatik materialları öyrənir və ya təkrarlayırlar. Əgər oxuyub-anlama nitq praktikası dərsləri bu məzmun xətti

üzrə davam etdirilərsə, şagirdlərin oxuyub-anlama bacarıqları formalaşmamış olaraq qala bilər.

İngilis dilinin oxuyub-anlama bacarıqlarının təlim-tədrisi zamanı müşahidə edilən digər bir faktor oxu prosesinin həyata keçirilməsi zamanı mətnin anlanılması məsələsinin tədrisin başlıca məqsədinin olmaması və daha çox məndəki leksik vahidlərin öyrənilməsinə diqqətin ayrılması ilə əlaqələndirmək olar (vocabulary oriented). Bu yanaşma ilə yerinə yetirilən oxu praktikasının nəticəsi də qrammatikaya yönəlmiş dərslərin nəticələri kimi eynilik təşkil edə bilər.

Müəllimlər, adətən lüğətin vacibliyini həddən çox önə çəkir və oxuyub-anlama fəaliyyətlərini yerinə yetirərkən, qarşılaşılan yeni leksik vahidlərin izah edilməsi və onların oxuyub-anlanılması zamanı izahatını verməklə dərslərin məqsədinə çatmış olduqlarını düşünürlər. Bu yanaşma oxuyub-anlama vərdislərinin əmələ gəlməsinə müəyyən qədər əhəmiyyətli rolə sahib olsada, şagirdlərin yalnız yeni sözləri əzbərləməsi və oxuyub-anlama əqli fəaliyyətinin yaranmaması ilə nəticələnmiş olacaqdır.

Oxuyub-anlama kimi əqli-psixoloji fəaliyyətlərinin formalaşdırılmasının əsas məqsədi mətnlərin başa düşülməsi və mətn parçalarından arzu olunan və zəruri hesab oluna bilən məlumatın çıxarış edilməsidir. Əgər aşağı siniflərdə müəllimlər qrammatika və leksik vahidlərə daha çox diqqət yönəldib ingilis dilini tam və ya bütöv şəkildə təlim-tədris edilməsini nəzərə almazlarsa, qiraət olunan mətnlərin müəlliflərinin əsas niyyətini, fikrini və sətraltı ismarıclarının qavranılmasında şagirdlərin çətinliklərlə üzləşməsinə görmüş olurlar.

Aşağı siniflərdə şagirdlərin oxu sürətinin çox aşağı olması da tədris prosesinə təsir edən amillərdən biri kimi hesab etmək olar. Bəzi şagirdlərə görə, nə qədər asta sürətlə oxuyarlarsa, o qədər daha çox mətni anlamış olurlar. Bəzi dil öyrənənlər, hətta

mətni sözbəsöz oxumağa belə üstünlük verirlər. Aparılmış linqvo-psixoloji müşahidələr göstərir ki, oxu sürəti verilmiş mətn parçasının anlanılmasında o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir.

Nəticə olaraq, qeyt etmək istərdik ki, aşağı siniflərdə ingilis dilində oxu bacarıqlarının düzgün formalaşdırılması üçün düzgün strategiyanın və məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi daha önəmlidir.

Safar Safarli
Baku State University
<https://orcid.org/0009-0004-4270-7474>
seferseferli1252@gmail.com

The Subject of International Legal Regulation in the Field of Protection of Foreign Investments

Keywords: *international investment law, public international law, investment protection, foreign direct investment, legal guarantee*

Açar sözlər: *beynəlxalq investisiya hüququ, dövlətlərarası hüquq, investisiyaların qorunması, birbaşa xarici investisiya, hüquqi təminat*

International investment law is an integral part of public international law and regulates cross-border investments by providing special guarantees and protection for foreign investors (Zhang, 2020). Foreign investments play a mandatory role in the economic development of countries and are considered a key driving force of international trade and integration, as well as a tool for poverty reduction and innovation. The issue of protecting foreign investments is both relevant and complex for public international law, as it touches upon various aspects of state sovereignty, economic development, human rights, and the environment (Ranjan, 2014).

A fundamental aspect of international investment law is its focus on the regulation of so-called foreign direct investment, as opposed to portfolio investment (Tache, 2020). At the same time, international investment law provides foreign investors

with a set of legal mechanisms and guarantees to protect their rights and interests, which increases the level of trust and ensures legal protection and stability for their direct capital investments.

Another component of the subject of international legal regulation is the international legal mechanisms for the protection of foreign investments. This category has not yet received comprehensive doctrinal development in legal scholarship. Often, authors discussing these mechanisms do not provide a definition of the category itself, and addressing this gap is one of the objectives of this dissertation research (Wagner, 2014).

The mechanisms for the protection of foreign investors are multi-level and multifaceted. They represent a complex system of international legal instruments and procedures aimed at protecting the rights and interests of foreign investors and ensuring predictability and legal stability in the field of international investment.

International legal mechanisms for the protection of foreign investments are sets of procedures and structures governed by the norms of the specialized branch of international investment law, which ensure the observance of the rights and obligations of foreign investors as provided for in international treaties (Subedi, 2024).

The international legal regulation of mechanisms for the protection of foreign investments can be conditionally divided into two categories: legal institutions and institutional-legal (organizational-legal) institutions.

Legal institutions include a set of norms regulating the right of foreign investors to protect their investments, including the right to compensation, the right to seek diplomatic protection for their investments, to transfer their claims to their home

state, to enter into agreements with international intergovernmental insurance organizations and transfer claims to them, to request negotiations and mediation, as well as to file claims with international investment arbitration bodies.

Institutional-legal (organizational-legal) institutions represent sets of norms that regulate the procedural aspects of the protection of foreign investments, including the legal status, functions, and operational procedures of international intergovernmental organizations dedicated to the protection of foreign investments.

References

1. Ranjan, P. (2014). Using the public law concept of proportionality to balance investment protection with regulation in international investment law: A critical appraisal. *Cambridge International Law Journal*, 3(3), 853-883.
2. Subedi, S. P. (2024). *International investment law: reconciling policy and principle*. Bloomsbury Publishing.
3. Tache, C. E. P. (2020). *Introduction to international investment law*. Societatea de Stiinte Juridice si Administrative.
4. Wagner, M. (2014). Regulatory space in international trade law and international investment law. *U. Pa. J. Int'l L.*, 36, 1.
5. Zhang, S. (2020). Protection of Cross-Border Data Flows Under International Investment Law: Scope and Boundaries. In *Handbook of International Investment Law and Policy*. Singapore: Springer Singapore, 1-23.

Günəl Zöhrabova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-8522-2558>

zohrabovagunel77@gmail.com

Antroponimlərin ümumi mənzərəsi

Açar sözlər: *antroponimlər, dil və ad, mədəniyyət*

Keywords: *anthroponyms, language and name, culture*

Antroponimlər insan adlarını ifadə edən xüsusi isimlərdir və dilin tarixi, mədəniyyəti, dini və ictimai həyatı ilə sıx bağlıdır. Əsasən şəxs adları, soyadlar, ləqəblər, təxəllüslər və ata adları antroponimik sistemə daxildir. Onlar yalnız bir fərdin identifikasiyası üçün deyil, həm də cəmiyyətin dil və mədəni inkişafının göstəricisi kimi çıxış edir. Ad bir fərdi və ya obyektini digərindən ayıran, fərqləndirən və identifikasiya edən xüsusi isimdir. İnsanların özünü tanıtmaları və fərdi kimliklərinin müəyyən edilməsi məqsədilə istifadə olunan adlar antroponimlər adlanır. Antroponimlər, dilin ən əsas hissələrindən biri olaraq həm sosial, həm də mədəni baxımdan mühüm rol oynayır. Ad insanın təkcə adını deyil, həm də onun mənşəyini, sosial vəziyyətini, ailə əlaqələrini, tarixini və mədəniyyətini əks etdirə bilər.

Antroponimlərin yaranması və inkişafı müxtəlif amillərlə bağlıdır. Tarixin erkən mərhələlərində insanlar adları daha çox fiziki xüsusiyyətlərə, peşəyə, ailə münasibətlərinə və ya sosial statusa əsasən seçirdilər. Mədəniyyətin inkişafı ilə yanaşı, dini təsirlər də ad seçiminə ciddi təsir göstərdi. Azərbaycanda antroponimlər zamanla həm yerli türk adlarının, həm ərəb-fars adlarının, həm də rus təsirinin birləşməsi nəticəsində rəngarəng

bir sistem formalaşdırmışdır. Tarixi mənbələr göstərir ki, orta əsrlərdə zadəganlar arasında ərəb-fars mənşəli adlar, kənd yerlərində isə türk mənşəli adlar üstünlük təşkil edirdi. Müasir dövrdə isə həm milli kökə bağlılıq, həm də global təsirlər nəticəsində müxtəlif dillərdən alınmış adlar geniş yayılır.

Adlar dilin əsas elementlərindən biri olaraq, insanların kimliklərini, sosial və mədəni mühitlərini əks etdirir. Hər bir ad müəyyən bir dövrün, mədəniyyətin və ya etnik qrupun dəyərlərini, inancını və tarixi şəraitini təmsil edir. Dil adların düzgün seçilməsində, onların formalaşmasında və istifadəsində mühüm rol oynayır. Antroponimlərin tədqiqi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də etnoqrafiya, tarix, mədəniyyətşünaslıq və sosiologiya üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki adlar vasitəsilə bir xalqın tarixi yolunu, inanclarını və ictimai quruluşunu oxumaq mümkündür. Beləliklə, antroponimlər həm fərdi kimliyi, həm də kollektiv yaddaşı ifadə edən mühüm dil vahidləridir. Antroponimlər dilin və cəmiyyətin müxtəlif mərhələlərində insanın kimliyini müəyyən edən ən vacib vasitədir. Onlar həm şəxsiyyətin təyin olunmasında, həm də tarixi və mədəni dəyərlərin nəsildən-nəslə ötürülməsində mühüm rol oynayır. Təsadüfi seçilməyən adlar toplumun dəyərlərini və sosial vəziyyətini əks etdirən, həm də xalqın tarixi və mədəni irsinin bir parçası olan xüsusi dil vahidləridir.

Hülya Kərimova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-7841-7315>

krimhulya@gmail.com

Ardıcıl tərcümədə əlyazma qeydlərində oxunaqlılığın təşkili

Açar sözlər: *ardıcıl tərcümə, qeydgötürmə, əlyazma, oxunaqlılıq*

Keywords: *consecutive interpreting, note-taking, handwriting, legibility*

Tərcümə müəllifin mətni nəzərdə tutduğu şəkildə mətnin mənasını başqa dilə tərcümə etməkdir. Tərcümə edilmiş mətn orijinal mətnin müəllifinin nəzərdə tutduğu məna ilə eyni olmalıdır. Tərcümənin əsas məqsədi mesajı çoxaltmaqdır, ona görə də tərcüməçi mənanı təkrarlamaqdan başqa heç nə etməməlidir. Mənanı təkrar etmək üçün tərcüməçi ifadə formasından daha çox ekvivalentliyə üstünlük verməlidir. Müxtəlif tərcüməyə dair təriflərdən bəzilərinin oxşar mənalı var, yəni tərcümə bir dildəki mətnin və tərcümənin hədəfi olan dildəki mətnin ekvivalent mənası haqqındadır. Tərcümə təkcə ekvivalent mənanın bir dildən digər dilə ötürülməsindən ibarət deyil, həm də funksional əlaqəyə malikdir. Bu baxış “dəqiq tərcümə”dən daha çox “köçürmə” prosesini vurğulayır, çünki o, normal ekvivalentlik standartı üzərində funksional perspektivə üstünlük verir. Buna görə də tərcümə hədəf mətnin tərcümə kontekstində funksional olub-olmaması baxımından araşdırılır (Abdullayeva, 2010). Yuxarıdakı təriflərdən belə nəticə çıxarılacaq ki, tərcümə öz semantik və funksional

quruluşuna görə həm mənanın, həm də dil formasının ən yaxın ekvivalentini yaratmaqla məxəz dil və hədəf dili əhatə edir. Təhlil prosesi diqqətlə aparılmalıdır, çünki təhlil mərhələsində bir çox çətinliklərlə qarşılaşa bilərsiniz. Qarşılaşılan problemlərin bəziləri mədəni ziddiyyətlər və leksik ekvivalentlərin olmaması kimi mədəni fərqliliklərdən irəli gəlir. Mədəni münaqişələr o zaman baş verir ki, mənbə dildəki termin hədəf dildəki termindən fərqli dəyərə malikdir. Lakin biz şifahi tərcümənin ardıcıl növündən bəhs edərkən ənənəvi yanaşmaya əsasən bu tərcümənin gedişatını diqqətlə nətiqə fokuslanaraq ən çox əhəmiyyət kəsb edən qeydləri yazmaq, nətiqin jest və mimikalarına xüsusi diqqət yetirmək, bir çox tapşırığı yerinə yetirə bilmək üçün müəyyən strategiyalardan istifadə etmək və hətta öz iş axarlılığına uyğun yeni üsullar kəşf etmək, bunun bərabərində isə qeyd olunmuş bütün qısa, simvolik qeydlərin oxunaqlılığını təşkil etmək olaraq səciyyəvləndirə bilərik (Bayramov, 2008).

Əlyazma qeydlərində oxunaqlılıq problemlərini belə təhlil edə bilərik;

Düzgünlük- Yazıda hərflərin əmələ gəlməsi, boşluq və maillik kimi fiziki xüsusiyyətlərin nəzərə alınması.

Fərdi hərflərin tərtib olunma üsulu əl ilə yazılmış qeydlərin oxunaqlılığına böyük təsir göstərə bilər. Aydın, fərqli hərf formaları oxuculara hər bir simvolu və əlavə olaraq sözləri ayırd etməyi asanlaşdırır. Qeyri-adi və ya uyğun olmayan hərf formaları səhv oxumağa səbəb ola bilər. Hərflər, sözlər və sətirlər arasında uyğun boşluq buraxmaq çox vacibdir. Adekvat məsafə hərflərin və sözlərin bir-birinə qarışmasının qarşısını alır, oxucuların gözlərinin mətni rəvan izləməsini asanlaşdırır. Həddindən artıq tıxaclı mətn ayrı-ayrı sözləri və ya sətirləri ayırd etməyi çətinləşdirərək çaşqınlıq yarada bilər. Hərflərin yazıldığı bucaq oxunaqlılığa təsir edə bilər. Bəzi maillik təbii

olsa da, həddindən artıq və ya uyğunsuz maillik mətni izləməyi çətinləşdirə bilər. İstər şaquli, istərsə də bir qədər əyilmiş olsun, ardıcıl maili oxumağı asanlaşdırır (Nolan, 2005).

Dəqiqlik: Qeydlərdə ifadə olunan fikirlərin aydınlığı, o cümlədən fikirlərin təşkili və simvollarıdan istifadənin dəqiq və uyğun şəkildə istifadəsi. Aydın və məntiqli quruluşa malik qeydlər oxucunun anlayışını artırmağa bilər. Əlaqədar məlumatların qruplaşdırılması və başlıqların istifadəsi ideyaları effektiv şəkildə təşkil etməyə kömək edə bilər. Səpələnmiş qeydlər əsas məqamları gizlədə bilər, ümumi aydınlığı azaldır. Simvollar qısalıq və vurğu üçün güclü vasitə ola bilər, lakin onlar ardıcıl və aydın şəkildə istifadə edilməlidir. Birmənalı olmayan və ya tanış olmayan simvollarıdan istifadə oxucuları çaşdırmağa və aydınlığı azalda bilər. Simvolları və abreviaturaları izah edən əfsanə və ya açar çox faydalı olardı.

Ardıcılıq: Ardıcıl olaraq tətbiq olunan əlyazma üslubu və strukturu qeydlərin necə asanlıqla oxunduğuna və başa düşülməsinə təsirinin meydana çıxması.

Tərcümənin orijinal sənədi boyunca ardıcıl əlyazma üslubunun saxlanması oxunmanı xeyli yaxşılaşdırmağa bilər. Qəfil üslub dəyişiklikləri, məsələn, kursivdən çapa keçmək və ya hərflərin ölçüsünü dəyişdirmək oxucunun axınına və anlayışına poza bilər. Paraqrafların istifadəsi, nömrələmə və ya abzas kimi qeydlərin aparılması üsullarında ardıcılıq oxuculara müxtəlif səviyyəli məlumatları daha tez müəyyən etməyə və anlamağa kömək edir. Uyğun olmayan konfigurasiya yanlış şərhə və buraxılmış məlumatlara səbəb ola bilər. Əlyazma qeydlərində yüksək oxunaqlılığa, aydınlığa və ardıcılığa nail olmaq ünsiyyəti və məlumatın saxlanması əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa bilər ki, bu da həm qeyd edənə, həm də başqalarının məzmunu anlamasını və səmərəli istifadə etməsini asanlaşdırır (Zhong, 1984).

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, F. B. (2010). *Peşəkar tərcümənin əsasları*. UniPrint.
2. Bayramov, Q. H. (2008). *Tərcümə sənəti*. OKA Ofset.
3. Nolan, J. (2005). Tərcümə texnikası və məşqləri. *Tərcümə*, 10 (2), 197-231. Multilingual Matters Ltd.
4. Zhong, S. (1984). *Təfsir üzrə praktiki kitabça*. Çin Tərcümə və Nəşriyyat Korporasiyası.

Sürəyya Abbasova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-3351-7176>

abbasovasureyya8@gmail.com

İnternet asılılığının məktəblilərə təsirləri

Açar sözlər: *internet, addiksiya, təsir, yeniyetmə, əlaqə*

Keywords: *internet, addiction, impact, teenager, connection*

Müasir dövrdə məktəblilər arasında sosial şəbəkələr vasitəsilə müxtəlif oyunlar oynamaq, yeni dostluqlar qazanmaq, lazımi informasiyaları anında əldə etmək sosial mediaya marağı artırır. Amma unutmamaq olmur ki, günün böyük hissəsini sosial şəbəkələrdə keçirmək və bunu vərdiş halına çevirmək heç də ürəkəçan nəticələrə səbəb olmur. Sosial mediada həddən artıq vaxt keçirmək internet asılılığının yaranmasında əsas faktor kimi çıxış edir, daha sonrakı mərhələlərdə məktəbli özü də bilmədən patoloji internet istifadəçisinə çevrilir, nəticədə isə internet addiksiyasından əziyyət çəkir. İnternet addiksiyası asılılıq dərəcəsində sosial şəbəkələrdə olmaq və əl çəkmə bilməməkdir. Əlbəttə, bu hal özü ilə bərabər qaçınılmaz təsirləri də əlçatan edir. İnternet asılılığının təsirləri fizioloji, sosial, psixoloji aspektlərdə özünü göstərir. Araşdırmalar sübut edir ki, həddən artıq oturmaq vəziyyətində internet qarşısında olmaq, metabolizmanın 50% daha az işləməsinə, piylənməyə, tez yorulmaya səbəb olur. Bundan başqa gözün həddən artıq telefon, planşet, kompüter kimi vasitələrə zillənməsi gözün zəifləməsinə və yorulmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən verbal kommunikasiyanın virtual kommunikasiyaya çevrilməsi nəticəsində istifadəçi o qədər

gündəlik ünsiyyətdən uzaqlaşır, sanki, real aləmlə əlaqələrini itirir. Cəmiyyətdə daha az olmaq, dost və ya tanışlarla real ünsiyyətin itməsi sosiallaşma qabiliyyətinin aradan çıxmasında özünü biruzə verir. Psixoloji cəhətdən isə monoton emosiyalar, idrak sferasında patoloji kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri meydana çıxır. Mediada həddən artıq zorakılığı təbliğ edən videoların izlənməsi isə istifadəçi olan məktəblidə izlədiyini təkrarlamaq cəhdlərini yaradır.

Səadət Məhərrəmli

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-1238-6054>

meherremli515@gmail.com

Azərbaycan dilində sıfət və zərflər problematikası

Açar sözlər: *sıfət, zərflər, nitq hissələrinin təsnifi, sintaktik funksiya, Azərbaycan dilçiliyi*

Keyword: *adjective, adverb, classification of parts of speech, syntactic function, Azerbaijani linguistics*

Azərbaycan dilçiliyində sıfət və zərflər problemi hələ də çox mübahisəlidir. Belə ki, eyni sözün sıfət, yoxsa zərflər olması, onların oxşar və fərqli cəhətləri ətraflı tədqiq edilmədiyindən bu sahədəki fikir müxtəlifliyi hələ də qalmaqaldadır. Məsələn, M.Hüseynzadə "yaxşı, gözəl, pis" sözlərinin həm sıfət, həm də zərflər kimi işləndiyini qeyd edərək yazır: "Bu sözlər (yaxşı, gözəl, pis, əla və s.) əşyaya aid olduqları zaman sıfət, iş-hərəkətə aid olduqda zərflər hesab olunur" (Hüseynzadə, 1973).

Ə.Dəmirçizadəyə görə "yaxşı tələbə yaxşı oxuyur" cümləsində mübtədanı (tələbə sözünü) müəyyənləşdirən "yaxşı" sözü təyin vəzifəsində işləyən bir sıfət olduğu halda, bu cümlənin xəbərini müəyyənləşdirən "yaxşı" sözü zərflərlik vəzifəsində işləyən bir sıfətdir (Dəmirçizadə, 1978).

Şübhəsiz ki, sıfət və zərflər haqqındakı fikir müxtəlifliyi həmin nitq hissələrinin həddunun qəti müəyyənləşdirilməməsi ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin nitq hissələrinin təsnifində leksik-semantik, morfoloji və sintaktik prinsiplər qarşılıqlı əlaqədə tətbiq edilməlidir. Düzdür, bu üç prinsipdən biri bu və

ya digər nitq hissəsinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynaya bilər. Amma bu zaman ön plana keçən aparıcı əlamətlə bərabər, digər cəhətlər də mütləq nəzərə alınmalıdır.

Diqqət yetirdikdə, doğrudan da, aydın olur ki, sintaktik prinsip Hind-Avropa dillərinin qrammatik qanunlarını mexaniki olaraq türk dillərinə tətbiq etmək nəticəsində meydana çıxmışdır. Buna görə də nitq hissəsi ilə cümlə üzvü problemi arasındakı (bəzən məsələlərin izahında) əlaqə qırılmışdır. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də hər bir nitq hissəsi müxtəlif cümlə üzvləri yerində işləyə bilər.

Aydındır ki, nitq hissələri ilə cümlə üzvləri arasında uyğunluq həmişə özünü bir qaydada göstərmir. Çünki bəzən nitq hissəsi təhkim olunduğu üzvlə yanaşı, başqa üzvlər vəzifəsində də çıxış edir. Cümlələrə diqqət edək: 1. Gözəl eyibsiz olmaz. 2. Aprel, sənin töhfələrin gözəldir. 3. Gözəl baxmaq savabdır. 4. Müğənni gözəl oxuyur. 5. O gözəl əsər yazmışdır.

Bu cümlələrdəki gözəl sözü substantivləşmə və adverbiallaşma nəticəsində müxtəlif cümlə üzvləri kimi çıxış etmişdir. Əgər nitq hissələri təsnif edilərkən təkcə sintaktik funksiyaya üstünlük verilsə idi, onda 1-ci, 2-ci və 3-cü cümlələrdəki gözəl sözü isim, 4-cü cümlədəki gözəl sözü zərf, 5-ci cümlədəkini isə sifət adlandırmalı idik. Mübahisə isə yalnız 4-cü cümlənin üzərindədir. Çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu cümlədəki "gözəl" sözünü bir qrup dilçilər feildən də, isimdən də əvvəl işlədikdə sifət kimi qəbul edirlər.

Bizcə, bir sıra keyfiyyət sifətlərinin feillə birgə işləyəndə zərf deyil, sifət kimi qəbul edilməsi daha doğru olardı (Azərbaycan SSR Elmlər Akad., 1980) Məsələnin bu şəkildə izahı düzgün və inandırıcıdır. Çünki Müğənni gözəl oxuyur - dedikdə gözəl sözü ilə oxuyur sözü arasında maddi əsasın - "mahnı" isminin olduğunu təsəvvür etmək çətin deyildir.

"Məruzəçi yaxşı danışdı" - cümləsindəki yaxşı sözü məruzəçinin yaxşılığını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə cümlədə işlədilmişdir. Ona görə də bu sözlər - belə sifətlər hər yerdə sintaktik funksiyasından asılı olmayan sifət adlanmalıdır. Morfologiyaya görə, nitq hissəsinə görə həmişə sifət olan "yaxşı", "pis", "gözəl", "iti" və s. sözlər cümlədəki sintaktik funksiyalarına görə təyin olur, lakin substantivləşmədən sonra mübtəda, tamamlıq vəzifəsində, adverbiallaşdıqdan sonra isə cümlənin tərz-i hərəkət zərifliyi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Azərb. SSR Elmlər Akad., Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu. (1980). Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə. Elm, 509.
2. Dəmirçizadə, Ə. M. (1978). Müasir Azərbaycan dili. I hissə, 306.
3. Hüseynzadə, M. H. (1973). Müasir Azərbaycan dili. Maarif, 357.

Ülvi Sultanov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-0497-4470>

ulvi.sultanov.02@gmail.com

Ənənəvi və müasir yerüstü suvarma texnologiyalarının təhlili

Açar sözlər: yerüstü suvarma, müasir texnologiyalar, dayanıqlı üsullar, su itkiləri, su ehtiyatları

Keywords: surface irrigation, modern technologies, sustainable methods, water losses, water resources

Yerüstü suvarma texnologiyaları kənd təsərrüfatında su ehtiyatlarının idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Tarixən dayanıqlı yerüstü suvarma üsulları, ona əlavə olaraq axınla təminat geniş sahəsi bu sahədə istifadə olunurdu. Bu metodlar maliyyəti və sadə texniki tələbləri ilə, su itkiləri və qeyri-bərabər su ödənişləri kimi problemlərlə aşağı seçilir. Ənənəvi yerüstü suvarma texnologiyasında su, kanallar üzrə sahəyə yönəldilir və torpaq xətlərində axaraq bitkilərə çatır. Bu metodun çatışmazlıqları torpaq eroziyası, suyun torpağın əsas dərin qatlarına sızması və suyun qeyri-effektiv istifadəsidir. Xüsusilə quraq və yarı-quraq iqlimlərdə bu üsullar ciddi su israfına səbəb olur (FAO, 2020). Son dövrlərdə müasir suvarma texnologiyaları inkişaf etdirərək daha məhsuldar və ekoloji cəhətdən səmərəli sistemlər yaradır. Bu texnologiya arasında yağmurlama (sprinkler) və mikro-yağmurlama sistemləri geniş yayılır. Yağmurlama üsulu suyu incə damcılar vasitəsilə birbaşa bitkilərin kökünə çiləy vasitəsi ilə torpaqda bərabər paylanmaya şərait yaradır. Mikro-yağmurlama suyu

lokal şəkildə və az miqdarda verərək suyun daha effektiv istifadəsini təmin edir və torpağın nəm balansını qoruyur. Müasir texnologiyalarda suvarma prosesi avtomatlaşdırılır və sensor əsaslı idarəetmə sistemləri tətbiq edilir. Torpağın nəmlik səviyyəsini ölçən sensorlar vasitəsilə suvarma ehtiyacı dəqiqləşdirilir, bu həm də su israfının qarşısını alır, həm də bitkilərin optimal su tələbatını qarşılayır. Bununla belə, müasir texnologiyanın tətbiqi tam ilkin investisiya və texniki bilik tələb edir. İnkişaf etməkdə olan bu faktorlar müasir suvarma sistemlərinin geniş tətbiqinə mane ola bilər. Bu baxımdan, üsulların modernləşdirilməsi və yerli şəraitə uyğunlaşdırılması daha real və effektiv yanaşma kimi özünü göstərə bilər. Nəticə etibarilə, yerüstü suvarma texnologiyalarının təhlili göstərir ki, müasir üsullar, metodlar daha effektiv və ekoloji cəhətdən üstün olsa da, texnologiya seçimi torpaq, iqlim şəraiti, təsərrüfat maliyyə imkanları və texniki təminat növünə uyğunlaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. FAO. (2020). *Kənd təsərrüfatında suya qənaət texnologiyaları*. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı.

Mehrac Abbaslı

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-7358-4548>

mehracabbasli7@gmail.com

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və regional proseslərə təsiri

Açar sözlər: *Azərbaycan iqtisadiyyatı, regional iqtisadi təsir, neft və qaz sektoru, qeyri-neft sektoru, nəqliyyat və logistika, investisiya və ticarət, iqtisadi şaxələndirmə*

Keywords: *Azerbaijani economy, regional economic impact, oil and gas sector, non-oil sector, transport and logistics, investment and trade, economic diversification*

Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadi inkişafın sürətlə getdiyi və regionda mühüm iqtisadi aktor kimi çıxış edən dövlətlərdən biridir. Tarixi İpək Yolunun mühüm qovşaqlarından biri olmuş Azərbaycan coğrafi mövqeyinin üstünlüklərindən istifadə edərək iqtisadiyyatını integrasiya etdirmək istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Neft-qaz sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafı, nəqliyyat və logistika sahəsində strateji layihələrin həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi və sənaye potensialının artırılması Azərbaycanın iqtisadi gücünü möhkəmləndirən əsas amillərdəndir. Ölkənin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi siyasət yalnız daxili iqtisadi inkişafı sürətləndirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda, regionda iqtisadi tarazlığın qorunmasına, ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına da töhfə verir. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərindən biri enerji sektorunun modernləşdirilməsi və beynəlxalq

xalq bazarlara integrasiyasıdır. 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” ölkəyə xarici sərmayənin axınını təmin edərək neft-qaz sənayesinin inkişafına təkan vermişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) qaz kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi kimi global layihələr Azərbaycanın enerji siyasətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu layihələr yalnız Azərbaycanın iqtisadi gəlirlərini artırmaqla qalmamış, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyində ölkənin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir. Neft və qaz gəlirlərinin iqtisadiyyatın digər sahələrinə yönəldilməsi strategiyası isə Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Eyni zamanda, Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafını təmin etmək üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet istiqamət olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm və nəqliyyat-logistika sahələrində həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatlar iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi baxımından əhəmiyyətli nəticələr vermişdir. Xüsusilə sənaye parklarının və aqroparkların yaradılması istehsal potensialını artıraraq yerli və xarici bazarlara çıxışı genişləndirmişdir. Ələt Azad İqtisadi Zonası kimi təşəbbüslər isə ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasına və Azərbaycanın regional ticarət mərkəzi kimi mövqeyinin güclənməsinə xidmət edir. Nəqliyyat və logistika sahəsində əldə edilən uğurlar Azərbaycanın regional iqtisadi təsirini daha da artırmışdır. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xətti və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Azərbaycanın Avropa, Asiya və Yaxın Şərq arasında nəqliyyat-tranzit mərkəzinə çevrilməsinə mühüm töhfə vermişdir. Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsi nəticəsində ölkə global ticarət axınlarında strateji mövqe qazanmışdır. Xüsusilə

Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi mövqeyini daha da gücləndirərək region ölkələri arasında ticarət və əməkdaşlığın yeni mərhələyə keçməsinə şərait yaradacaq. Bu dəhlizin fəaliyyətə başlaması təkcə Azərbaycanın deyil, həm də region dövlətlərinin iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə və Avrasiya nəqliyyat şəbəkəsində yeni imkanların yaranmasına səbəb olacaqdır.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı təkcə paytaxt Bakıda deyil, həmçinin regionlarda da sürətlə irəliləməkdədir. Regional inkişaf strategiyalarının uğurla icra olunması nəticəsində kənd təsərrüfatı, turizm və sənaye sektorlarında əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi və ixrac potensialının artırılması, aqroparkların və iri təsərrüfatların yaradılması kənd yerlərində məşğulluğun artırılmasına və iqtisadi fəallığın genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Turizm sahəsində həyata keçirilən islahatlar isə Azərbaycanın turizm bazarını inkişaf etdirərək ölkənin beynəlxalq turizm məkanında mövqeyini gücləndirmişdir. Xüsusilə Şahdağ, Qəbələ, Naftalan və digər turizm komplekslərinin inkişafı nəticəsində regionlara investisiya axını sürətlənmiş, bu da iqtisadi inkişafı daha da stimullaşdırmışdır.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı təkcə daxili bazarla məhdudlaşmır, həm də region ölkələri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılır. Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, İran və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi Azərbaycanın regional iqtisadi təsirini artıran əsas faktorlar sırasındadır. Xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi və birgə iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanın regional siyasətində mühüm yer tutur. Bundan əlavə, Avropa İttifaqı və Çin ilə strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi

münasibətlər sistemində mühüm oyunçuya çevrilməsinə şərait yaradır. Nəticə etibarilə, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və regional təsiri həm daxili, həm də beynəlxalq amillərlə formalaşan kompleks bir prosesdir. Ölkənin iqtisadi uğurları yalnız enerji resurslarının istismarı ilə deyil, həm də şaxələndirilmiş iqtisadi modelin qurulması ilə bağlıdır. Dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün texnologiyaların tətbiqi, insan kapitalının inkişafı və rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşdırılması əsas istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli regionda sabitliyin qorunmasına, əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsinə və global iqtisadi integrasiyanın gücləndirilməsinə töhfə verməkdə davam edir.

Şəfa Sultanova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-5076-7248>

shefa019z@gmail.com

Xüsusi psixofiziki inkişafa malik uşaqların ailələrinə dəstək

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, psixofiziki inkişaf, ailəyə dəstək, psixoloji xidmət, psixofiziki pozuntular*

Keywords: *inclusive education, psychophysical development, family support, psychological service, psychophysical disorders*

Xüsusi psixofiziki inkişafı olan uşaqlara öyrənmə əlilliyi, autizm spektri pozğunluqları, diqqət çatışmazlığı və hiperaktivlik pozğunluğu (DƏHB), zehni çatışmazlıq, duyğu pozğunluqları və digər inkişaf pozuntuları daxil olmaqla geniş spektrli pozuntular daxildir. Bu uşaqların inkişaf prosesləri ətraf mühit amillərinin, fərdi xüsusiyyətlərin və ən əsası ailə dinamikasının təsiri altında formalaşır. Ailə uşağın ilk və ən davamlı sosial mühiti kimi onun psixoloji, emosional və koqnitiv inkişafında mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə ailəyə dəstək proqramları xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, ailələrin bilik və bacarıq səviyyələrinin yüksəldilməsi, sosial inteqrasiyanın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Uşaqların inkişafında ailə əsas sosiallaşma mühiti kimi mühüm rol oynayır. Valideynlərin rəftarları, davranışları, stress idarə etmə və ünsiyyət bacarıqları uşağın özünə inamına, sosial bacarıqlarına və akademik performansına birbaşa təsir edir. Xüsusi psixofiziki inkişafı olan uşaqların ailələri bu prosesdə

əlavə çətinliklərlə üzləşirlər. Bunlar məlumat çatışmazlığı, sosial qərəzlər, maddi və emosional yük kimi amillər ailə dinamikasına mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də, ailəyə dəstək proqramları bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və uşağın inkişaf potensialını maksimum dərəcədə artırmaq üçün mühüm vasitə kimi ortaya çıxır (McCubbin & Patterson, 1983).

Xüsusi psixofiziki inkişafı olan uşaqların ailələri müxtəlif iqtisadi və sosial çətinliklərlə üzləşirlər. Təhsil və səhiyyə xidmətlərindən istifadədə çətinliklər, ailə büdcəsinə əlavə yüklər, xüsusi təhsil materiallarının qiyməti və terapiya proseslərinin uzunluğu kimi faktorlar ailələrdə maddi təzyiq yaradır. Sosial nöqtəyi-nəzərdən bu mövzuda cəmiyyətin ön mühakimələri ailələrin təcrid olunmasına və dəstək xidmətlərindən uzaq olmasına səbəb ola bilər. Ailəyə dəstək proqramlarının əsas məqsədi ailələrin qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmağa və uşaqların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək etməkdir. Bu proqramlar ailələrin üzləşdiyi çətinlikləri aradan qaldırmaq, onların bilik və bacarıq səviyyələrini artırmaq və uşağın inkişaf ehtiyaclarına uyğun strategiyalar hazırlamaq məqsədi daşıyır. Dəstək proqramlarına fərdi məsləhətlər, qrup terapiyaları, təhsil seminarları, dəstək qrupları və onlayn platformalar kimi müxtəlif üsul və alətlər daxil ola bilər.

Bu istiqamətdə proqramlar;

- Maarifləndirmə və təhsil: Ailələrə xüsusi ehtiyacların tanınması, terapiya metodları, təhsil strategiyaları və evdə tətbiq oluna bilən dəstək üsulları haqqında məlumat verir.
- Psixoloji dəstək: Stressin idarə edilməsi, emosional dəstək, narahatlıq və depressiya ilə mübarizə strategiyaları təmin edir.

- Sosial dəstək: Məqsəd ailələrə oxşar vəziyyətlərdə olan digər ailələrlə ünsiyyət qurmaq, təcrübələrini bölüşmək və sosial izolyasiyanın qarşısını almaqdır.

- Praktik metodlar və strategiyalar: Gündəlik həyatda, evdə təhsil təcrübələrində, terapiya texnikalarında və böhran idarə etmə bacarıqlarında tətbiq oluna bilən strategiyaları təmin edir (Turnbull & Turnbull, 1990).

Bu komponentlər proqramları çevik strukturla tərtib etməyə və ailələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa imkan verir.

İcma daxilində dəstək xidmətlərinin olması ailələrin yaşadığı təcridin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Yerli dəstək qrupları, qeyri-kommersiya təşkilatları və bələdiyyələr tərəfindən təşkil edilən tədbirlər ailələrə oxşar təcrübələri olan başqaları ilə bir araya gəlməyə imkan verir. Bununla da məlumat mübadiləsi, emosional dəstək və qarşılıqlı yardım mədəniyyəti gücləndirilir. Proqramlar çərçivəsində təşkil edilən sosial fəaliyyətlər ailələrə tək olmadıqlarını hiss etməyə kömək edir və sosial inteqrasiyaya töhfə verir (Hastings & Beck, 2004).

Nəticədə ailəyə dəstək proqramları təkcə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların deyil, həm də onların ailələrinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqla cəmiyyətdə inklüziv strukturun qurulmasına mühüm töhfələr verir. Gələcəkdə ailəyə dəstək proqramlarının effektivliyini artırmaq üçün müntəzəm sahə tədqiqatları və nümunə araşdırmaları təcrübələrin davamlılığını və təkmilləşdirilməsini təmin etmək üçün bələdçi rolunu oynayacaqdır. Bu tədqiqatlar milli siyasətlərə işıq salmaqla daha əhatəli və davamlı dəstək modelləri yaratmağa kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Hastings, R. P., & Beck, A. (2004). *Stress and Coping in Families of Children with Intellectual Disabilities: The Impact of Parental Stress*. Journal of Intellectual Disability Research, 48(2), 137-150.
2. McCubbin, H. I., & Patterson, J. M. (1983). *Family Stress Theory and Research: Implications for Practice*. Madison, WI: University of Wisconsin Press, 240.
3. Turnbull, A. P., & Turnbull, H. R. (1990). *Families, Professionals, and Exceptionality: A Special Partnership*. Columbus, OH: Merrill Publishing, 376.

Rəvan Rüstəmli

Azərbaycan İdman Akademiyası
magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-8416-3490>
ravan.rustamli2023@sport.edu.az

Türkdilli ölkələrin milli güləş növlərinin olimpiya güləş növlərində ibtidai hazırlıq mərhələsində rolu və funksiyaları

Açar sözlər: Türkdilli ölkələr, milli güləş növləri, Kazak kureşi, olimpiya, cüdo, ibtidai hazırlıq, bünövrə.

Keywords: Turkic-speaking countries, national wrestling types, Kazakh wrestling, Olympics, judo, primary training, foundation

XXI əsrin əvvəllərində təkcə türkdilli ölkələrdə deyil, dünyanın bir çox ölkələrində milli idman və fiziki mədəniyyətin etnik və tarixi ənənələrinin, adət-ənənələrinin öyrənilməsinə maraq əhəmiyyətli dərəcədə artır. Lakin bu problemlə bağlı bəzi nəşrlərə baxmayaraq, türk ölkələrinin və yaxın xarici ölkələrin ərazilərində yaşayan xalqlar arasında milli güləş növlərinin tarixi və ənənələri əsasən fraqmentlərlə əhatə olunmuşdur. Bu, tədqiqat mövzusu haqqında tam bir təəssürat formalaşdırmağa imkan vermir və milli güləş növlərinin dərinədən öyrənilməsini tələb edir. Müxtəlif xalqların milli güləş tarixini və ənənələrini öyrənərkən və təhlil edərkən böyük mədəni potensial daşıyan milli növ fiziki mədəniyyətin bütün rəngarəngliyini nəzərə almaq zəruridir. Bütün bu şəraitlər seçilmiş tədqiqat mövzusunun aktuallıqlarını əvvəlcədən müəyyən edir.

Bu problem bəzi alimlərin əsərlərində müəyyən dərəcədə öz

əksini tapmışdır. Lakin yüksək səviyyəli idmançıların təlim-məşq toplanışında istifadə olunan müxtəlif milli güləş növlərindən istifadə olunması ilə bağlı məsələlər bu əsərlərdə düzgün əhatə olunmamışdır.

Güləş idman növü iki rəqibin vahid döyüşüdür. Bu döyüş müəyyən olunmuş qaydalara uyğun olaraq aparılır. Hər bir millətin öz orijinal, milli güləş növləri var. Platon, Aristotel, F.Rabelais, Hegel, A.Dobrolyubov, P.F.Lesqaft və digər məşhur filosoflar, müəllimlər, həkimlər və yazıçılar güləş haqqında müxtəlif dövrlərdə fiziki tərbiyənin effektiv vasitəsi kimi yazırdılar. Türk xalqları arasında güləş ənənəvi olaraq təkcə xalq əyləncəsi deyildi, həm də hərbi təlimdə xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Türk qədim tarixində müharibədəki qələbənin iki cəngavər döyüşünün dueli tərəfindən qərar verilməsi halları mövcuddur.

Olimpiya idman növləri ilə güləş üzrə milli növlərin təhlilindən məlum oldu ki, sərbəst güləş üzrə güləşçilərin məşqlərində aşağıdakı milli növlərdən istifadə etmək məsləhətdir: Yakut güləşi "xapsagay", Lezgin güləş "yukvarar", Avar güləşi "qogari", Azərbaycan güləşi "milli güləş". Bu milli güləş növlərinin bəzilərinə yerdə güləş yoxdur, ayaqüstü mövqedə texnikaların böyük əksəriyyəti sərbəst güləş texnikasına bənzəyir (ayaq tutuşu ilə atmalar, ayaqların köməyi ilə: süpürgə, gəzinti və s.). Texniki hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə də təsir etməyən fərqlər var. Yunan-Roma güləşçilərinin təlim-məşq toplanışında tatar-başqırd "kuraş", kumuk güləşi "yabusov", Başqır güləşi "trynte-kupedika", rus güləşi "döyüşdə" istifadə etmək mümkündür. Burada müəyyən edən amil ondan ibarətdir ki, bu güləş növlərində bütün hərəkətlər güləşçinin kəməmindən yuxarıda yerinə yetirilir. Bu növ güləşin nümayəndələri əyilmə və atma hərəkətləri yerinə yetirirlər, lakin məşqlərin yerinə yetirilməsi texnikasında bəzi fərqlər

aşkar edilmişdir: 1. Kəmərlər ilə qarşılıqlı tutma ilə başlayır. 2. Yunan-Roma güləşində dizüstü güləş olur, bu milli güləşdə yoxdur. 3. Güləşçilər mübarizəyə paltarda gedirlər (Tatar güləşində – qısa donlu və yumşaq ayaqqabılı milli don, Kumuk güləşində istənilən geyimdə, Başqır güləşində isə şalvar və kəmərdir). Güləşçilər formasında olan bu fərqlər texniki hərəkətlərin yerinə yetirilməsi strukturunda əhəmiyyətli rol oynamır.

Cüdo idman növünün təlim-məşq toplanışında Özbək güləşi "kuraş", Qazax güləşi "kures", Tacik güləşi "quştinqri", Türkmən güləşi "qoreş", Qırğız güləşi "kures" istifadə olunmalıdır. Sambo güləşçilərinin təlim-məşq toplanışında Özbəkistan güləş "kuraş", Qazaxıstan güləşi "kures", Tacik güləşi "quştinqri", Türkmən güləşi "goreş", Qırğız güləşi "kures"lərindən istifadə etmək tövsiyə olunur. Cüdoda tutma, ağırlı və boğma üsullarından istifadə olunur, yerdə güləş də var. Bu növ, güləş növlərinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətidir. Ayaqüstü vəziyyətdə atılan və yerə vurulanlar əsasən quruluşa oxşardır və yaxa tutmaqla icra olunur. Tuvannın milli güləşi "xureş", Monqol güləşi "box barılda", rus güləşi "döyüşdə" kimi milli güləş növləri, Gürcüstan güləşi "çidaoba" sərbəst güləşçilər təlim-məşqlərində, həmçinin Yunan-Roma güləşçilərinin və cüdoçuların təlim-məşq toplanışında istifadə edilə bilər.

Türk xalqlarının milli güləş növlərinin tarixinin öyrənilməsi göstərir ki, milli güləşin əsrlər boyu davam edən güclü ənənələri (Dağıstan, İnquşetiya, Çeçenistan, Tatarıstan və bir sıra başqaları) ən böyük beynəlxalq yarışlarda, Avropa və Dünya Çempionatlarında və Olimpiya Oyunlarında öz ölkələrinin idman şərəfini uğurla müdafiə edən yüksək səviyyəli güləşçilərin təhsilinə töhfə verir. Əsrlər boyu toplanmış milli güləş növünün müxtəlif növləri və janrlarının təcrübəsi müasir təlim-məşq prosesində uğurla tətbiq olunur.

Yeganə Məmmədova
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0004-3690-4885>
yeganmmmdova401@gmail.com

İsmayıl Şıxlının “Ölən dünyam” romanında qadın azadlığı problemi

Açar sözlər: *İsmayıl Şıxlı, “Ölən dünyam” romanı, qadın hüquqsuzluğu, namus, feodal-patriarxal cəmiyyəti.*

Keywords: *Ismayil Shikhli, The novel “My dead world”, women’s disenfranchisement, honor, feudal-patriarchal society.*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli yazıçılarından biri olan İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında bu günkü Azərbaycan cəmiyyəti üçün belə aktual olan qadın azadlığı problemi xüsusi xətt kimi keçir. Milli dəyərlərimizə kökündən bağlı olan bu yazıçı əsərlərində feodal-patriarxal Azərbaycan cəmiyyətini, onun adət-ənənələrini göstərərək tərənnüm etsə də, bu cəmiyyətin bəzi məhdudluqlarını da gözlər önünə sərməmişdir. Belə məhdudluqlardan biri İ.Şıxlının bəzi əsərlərində olduğu kimi yaradıcılığının son qiymətli əsəri olan “Ölən dünyam” romanında da qadına cəmiyyətin ikincidərəcəli üzvü kimi yaşayıb hüquqlarının tapdalanması, qadın hüquqsuzluğu məsələsidir.

Qeyd etməliyik ki, XIX əsrin və XX əsrin I yarısının aktual problemlərindən biri qadınların hüquqsuzluğu olduğu üçün bu dövrdə yazılan bir çox əsərlərin də əsas mövzusu qadın azadlığı problemi olmuşdur. İsmayıl Şıxlının “Ölən dünyam” romanı 1995-ci ildə nəşr olunsada, XX əsrin 20-30-cu illərinin, bəzən isə retrospeksiya üsulu ilə XIX əsrin

hadisələrindən bəhs edir. Buna görə də müəllif bu zamanların əsas problemlərindən olan qadın azadlığı məsələsinə də “Ölən dünyam” romanında xüsusi diqqət yetirmişdir.

Romanda qadınların hüquqsuzluğu, xüsusilə, iki epizodda qabarıq görünür. Birincisində XIX əsrin hadisələri təsvir olunur və göstərilir ki, romanın əsas qəhrəmanlarından olan el ağsaqqalı, dədə-baba qayda-qanunları ilə yaşayan Ömər koxanın gəlininin bir gün alt tumanı yuyub-asdığı yerdən oğurlanır. Bu zaman kəndin arasında dedi-qodular yaranır ki, bəs Ömər koxa gəlininə acımayacaq, onu öldürəcək. Çünki qadının alt paltarı ancaq onun mənsub olduğu nəslə satmaq üçün oğurlana bilərdi. Buna görə də o dövrün adətlərinə görə qadının alt paltarını itirməsi namusunu itirməsinə bərabər idi. Namusunu itirən qadının isə yaşaması mümkün deyildi, onun eybinin üstü ancaq ölüm ilə basdırıla bilərdi. Lakin hadisələrin gedişində məlum olur ki, əslində, gəlinin paltarı oğurlanmayıbmış, sadəcə Ömər koxanın camışlarından biri yeyibmiş. Bu xəbəri eşitdikdən sonra kişi camışların qarnını yadırır və həqiqətən də, gəlinin tumanı camışların birinin qarnından çıxır. Beləliklə, gəlinin günahsızlığı sübut olunur. Bu zaman düşünürük ki, artıq gəlin ittihamlar üzərindən götürüldükdən sonra rahat yaşaya biləcək. Lakin Ömər koxa gəlinin heç bir günahı olmadığı halda onu cəzalandırır, onu evdən qovur: “Alaçığa gələn kimi gəlini çağırırdı. Əlindəki əskini əsim-əsim əsən gəlinin başına çırpdı və qulağının dibinə dalbadal iki sillə çəkdi.

–Köpək qızı, tumanını belində saxlaya bilməyən gəlin mənə lazım deyil, rədd ol mənim evimdən!” (Şıxlı, 2021, s.26).

Bununla belə gəlinin faciəsi əri evindən qovulması ilə bitmir, bir müddət sonra qayalıqlardan cəsədi tapılır. Çünki əri evindən qovulan gəlini o dövrün adətlərinə görə heç ailəsi də qəbul edə bilməzdi, yoxsa həmin ailə namussuz adını üstünə

götürmüş olardı. Beləliklə, o dövrün adət-ənənələri bir qadının həyatından daha dəyərli, qiymətli idi.

Əsərdə ikinci bir hüquqsuz qadın surəti Qaratelin simasında yaradılır. Onun yaşadığı dövr isə daha əvvəlki hadisədəki kimi XIX əsr yox, XX əsrin 20-30-cu illəridir. Ancaq görürük ki, cəmiyyətin qadına olan ikincidərəcəli üzv münasibəti hələ də hökm sürür. Belə ki, Qaratel Ömər koxanın nəvəsi Ələddin ilə nişanlanmışdı, lakin Ələddin ov zamanı ehtiyatsızlıqdan atılan güllənin qurbanı olur. Beləliklə, qızın qara günləri başlayır. O, hər gün nişanlısı üçün göz yaşları tökür, lakin ona nişanlısının məzarını ziyarət etməyə icazə vermirlər. Çünki o dövrün adətlərinə görə nişanlı qızın öz nişanlısının qəbri üstünə gedib onu ziyarət etməsi qəbul olunmaz idi. Qızdan bu haqqını alsalar da, o gündüzlər yanından keçərkən belə vahimələndiyi qəbiristanlığa gecələr hamı yatdıqdan sonra Ələddin üçün gedir, onun məzarı başında göz yaşları tökür. Bir gün Ömər koxa qızı bu halda qəbiristanlıqda gördükdən sonra onun halına acıyır və qızı Ələddinin kiçik qardaşına almaq qərarına gəlir. Kişi qıza yaxşılıq etmək istəsə də, ondan bu evliliyi istəyib-istəməməsini soruşmaq əvəzinə qızın yerinə qərar verir. Qız bu xəbəri eşidəndə dəhşətə gəlir, lakin ailəsi də ondan fikrini soruşmur. Ümumiyyətlə, bu feodal-patriarxal cəmiyyətində heç bir qızdan evləndirilərkən evlənmək istəyib-istəməməsi soruşulmurdu, bu qərarı qızın atası verirdi, heç anaların da bu barədə söz haqqı yox idi.

Qaratele gəldikdə isə o Ələddinin qardaşı ilə evləndirilir, lakin qız gəlin otağında da hər yerdə Ələddini görür və bu vəziyyətdən çıxmağın yollarını fikirləşir. Nəhayət, Ömər koxanın ölümü onun üçün bir bəhanə olur və bədbəxt qız özünü uğursuz adlandırır Ələddinlə ilk dəfə görüşdüyü Kür çayının sahilinə gəlir və özünü onun sularına qərq edir. Əslində, Ələddin öləndən sonra Qaratel nə qədər izzətsizlik çəkərsə

də, Ələddinin məzarını ziyarət edərək və nişanlısını yadına salaraq onun xatirələri ilə yaşayırdı. Elə ki, bunları da onun əlindən aldılar, qızı nişanlısının qardaşı ilə evləndirdilər, o, Ələddinin xatirələrinə xəyanət edə bilməyəcəyi üçün özünü öldürmək məcburiyyətində qaldı. Beləliklə, romanda daha bir qadın qadın hüquqsuzluğunun qurbanı oldu.

İ.Şıxlı romanda belə hüquqsuz qadın surətləri yaratsa da, Güllü xanım kimi güclü, hökmlü, kişilərə belə söz keçirən bir qadın surəti yaratmışdır. Lakin bu isə onun, qadından çox kişi təbiətli olmasından, öz nəslini də feodal-patriarxal Azərbaycanının qayda-qanunları ilə idarə etməsindən, həmçinin yaşlı bir qadın, ağbirçək olmasından irəli gəlirdi.

Beləliklə, İsmayıl Şıxlı “Ölən dünyam” romanında Ömər koxanın gəlini və Qaratel obrazlarının simasında XIX əsr və XX əsrin I yarısında Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğunu və bu hüquqsuzluğa gətirib çıxaran səbəbləri ustalıqla gözlər önünə sərməşdir.

Ədəbiyyat

1. Şıxlı, İ. (2021). Ölən dünyam. Qanun, 192.

Fidan Taghiyeva

Baku Slavic University

Master student

<https://orcid.org/0009-0007-5160-8496>

fidan.taghiyeva095@gmail.com

The Problem of Studying the Factors Affecting Student Academic Success

Keywords: *intelligence, gaming techniques, skills, emotional competence, students, training*

Açar sözlər: *zəka, oyun texnikası, bacarıq, emosional səriştə, tələbələr, təlim*

Academic success of students in the modern education system is a highly relevant issue, posing significant challenges for scholars related to the application of new technologies, teaching methods for different disciplines, and the successful planning of professional activities. However, students also face the task of reconsidering their attitude toward the learning process itself. In this study, we aim to examine the factors that directly influence the academic success of university students. The scientific literature explores various factors: psychological, social, family influence, and individual characteristics of the learner's personality.

Psychology has numerous studies dedicated to this issue. The works of A.S.Vasileva, M.R.Shabalina, T.Yu.Kurapova, and O.V.Kashirina not only discuss the concept of success but also identify the factors influencing this process. In our view, the most important factor is psychological, which raises a series of questions for the learner related to motivation: "Do I want to engage in this activity, and why?", "What do I need to do to achieve success?". Undoubtedly, internal motivation,

readiness, and conscious career choice positively affect students' academic achievements and enhance their self-esteem. The lack of motivation, stress, anxiety, fear, lack of confidence, and worry hinder students from functioning properly.

An equally interesting work is by T.V.Skripunova, who highlights the importance and interconnection between cognitive-style features of learners and their academic success. The researchers also considered such components as self-efficacy and personal interest, which are also important and influence academic achievements. Undoubtedly, when addressing this issue, one cannot ignore the fact that the level of emotional competence development in learners is directly related to success in learning, which is manifested through a positive connection with other emotional and cognitive processes: emotional well-being, motivation, and learning strategies.

Researchers have developed test methods that allow for the identification of not only academic success but also the competence of students (Merkulova O.P.). Various studies have shown that psychological factors such as intelligence, study habits, motivation, anxiety tendencies, and self-esteem can predict learners' success. Experimental research conducted by S.V.Yaroshevskaya and T.A.Sysseva, using the reflective thematic analysis methodology, identified students' perceptions of academic success (self-awareness, knowledge, and worldview, etc.).

Thus, we can note not only the relevance of studying this issue but also express confidence that experimental research by scientists will help identify the factors influencing this process and, through the implementation of certain programs, improve students' academic success.

Günəl Zöhrabova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-8522-2558>

zohrabovagunel77@gmail.com

Antroponimik konseptlərin mahiyyəti və dilçilikdə yeri

***Açar sözlər:** konseptlər, konseptlərin strukturu, antroponimik konseptlər*

***Keywords:** concepts, structure of concepts, anthroponymic concepts*

Dilçilikdə konsept anlayışı dilin müəyyən anlayışları necə ifadə etdiyini və onların insan düşüncəsinə, təfəkkür sisteminə necə təsir etdiyini izah edir. Bu anlayış fərdin dünyagörüşü ilə, eləcə də xalqın mədəniyyət və mentaliteti ilə sıx şəkildə bağlıdır. Konseptlər təfəkkür və mədəniyyət arasında əlaqə yaradan bir körpü rolunu oynayır. Həqiqətən də, bu belədir. Konseptlər obyekt, hadisə və ideyalar haqqında insanların fikir və düşüncələrini formalaşdıran mental strukturlardır. Onlar dil vasitəsilə ötürülür və ünsiyyət prosesində istifadə olunur. Məsələn, “azadlıq” konsepti müxtəlif dillərdə fərqli sözlərlə ifadə olunsada, (azadlıq – hürriyet – özgürlük) bütün mədəniyyətlərdə özünün əsas mənasını qoruyub saxlayır.

Bəs antroponimik konsept nədir? Antroponimik konsept anlayışı dilçilikdə şəxs adlarının mədəni, sosial və dil baxımından araşdırılmasıdır. Burada adların yalnız lüğəvi mənası deyil, həm də onların tarixi, coğrafi, etnik və psixoloji aspektləri nəzərə alınır. Antroponimik konseptlər adların necə yaranması, dəyişilməsi və işlədilməsindən başqa onların

cəmiyyətin düşüncə və təfəkkürü, dəyərləri ilə nə qədər əlaqəli olduğunu öyrənir.

Antroponimik konseptləri mikro və makro olmaqla iki yərə ayıra bilərik:

1. Mikroantroponimik bölgü: -şəxsi adlar: insan adları (məs: Banu, Kuzey); -ailə adları: soyadlar (məs: Sultanlı, Yılmaz);

2. Makroantroponimik bölgü: -tarixi adlar: görkəmli mütəfəkkirlərin adları (məs: Füzuli, Müşfiq); -folklor adları: dastan və mifologiyadan gələn adlar (məs: Qanturalı, Basat) və s.

Antroponimik konseptlərin tədqiqi olduqca vacibdir. Çünki onlar bir xalqın tarixini, mədəniyyətini və dünyagörüşünü əks etdirir. Onların təhlili hər hansı bir xalqın və ya cəmiyyətin kimliyini anlamağa kömək edir. Bununla yanaşı adlar aid olduğu dilin inkişafını əks etdirdiyi üçün həmin dilin tarixi dəyişikliklərinin öyrənilməsində antroponimik konseptlərin rolu əvəzsizdir. Antroponimik konseptlər dilçilik sahəsində olduğu kimi, tarix etnologiya, sosiologiya kimi digər elmi sahələrdə də dərin araşdırmalar aparmağa imkan verir. Antroponimik konseptlərin öyrənilməsi milli və mədəni irsin qorunması, həmçinin dilin sosial aspektlərinin dərinlən tədqiqi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Antroponimik konseptlər göstərir ki, adlar yalnız kommunikasiyaya xidmət etmir, eyni zamanda bir xalqın mənəvi dəyərlərini daşıyan simvollarıdır

Gülnur Seyidəliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-5485-3829>

seyideliyevagulnur1@gmail.com

Frazeoloji vahidlərin gender strukturunda qohumluq terminlərinin mövqeyi

Açar sözlər: frazeologizm, gender, qohumluq, termin, qadın

Keywords: phrosealogism, gende, kinship, term, woman

Gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlər (GMF) mahiyyət baxımından cinslərarası qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif yönlərinin qısa və obrazlı şəkildə təcəssümünü əhatə etdiyindən bu cür ifadələrin daha çox məhəbbət, ailə-əvlilik kimi məzmunlar daxilində geniş yayılması və bu istiqamətin məntiqi davamı olaraq həmin məzmunlara daxil olan ifadələr arasında qohumluq adları ilə qurulmuş frazeoloji birləşmələrin üstünlük təşkil etməsi labüddür. “Kişi və qadın arasındakı münasibətlərin ən real şəkildə müşahidə edilə biləcəyi məkanın, məhz onların özləri tərəfindən formalaşdırılmış mikrososial mühit – yəni ailə olduğu”nu önə çəkən V.A. Detkovanın da vurğuladığı kimi, frazeoloji vahidlər, parameoloji ifadələr “xalq yaradıcılığının təmsilçisi olaraq onun (xalqın) təcrübəsinin, müdrikliyinin, dünyaya baxışının özünəməxsus toplayıcısını” təşkil edir. Tədqiqatçının fikrincə, bu kimi ifadələr xalqın düşüncə üsulunu öyrənmək üçün əsaslı bilgilərin əldə olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır (Giperbola, 53-56). Bu baxımdan rus dilində qohumluq adları əsasında qurulmuş frazeoloji birləşmələri incələmiş S.Cilanın gəldiyi nəticəni, əslində, semantik ümumilik prinsipindən

yanaşaraq Azərbaycan dilindəki oxşar terminlər əsasında formalaşan GMF-lərə də aid etmək mümkündür. Alim qeyd edir ki, “qohumluq anlayışı öz daxilində iki dildaxili məqamı əhatə edir. Bir tərəfdən bunlar ailədaxili müxtəlif münasibətləri ifadə edən anlayışlardır. Digər tərəfdən isə onlar eyni zamanda ictimai münasibətlər, sosial normalar sistemini də özündə cəmləyir.

Məsələn: Arvadın pisdirsə boşan, qonşun pisdirsə köç, aman pis övladın əlindən! (Detkova, 2014, s. 83). Bu deyim Azərbaycan xalq düşüncəsində münasibətlərin prioritet sıralamasını nümayiş etdirir. Arvadın şərikli olsun, malın olmasın (Bərazəndə, s. 44) ifadəsi isə həddindən artıq praktiki yanaşmanın istehza ilə ifadəsidir. Belə ki, Azərbaycan xalq təsəvvüründə qadının ortağ olması əsla qəbul olunmaz sayıldığından, şərikli malın da tamamilə mənasız bir seçim olduğunu bildirmək üçün bu cür ifrat obrazlılıqdan – yəni hiperboladan – istifadə edilmişdir. Qeyd edək ki, stilistik üsul olaraq, hər hansı hadisə, cəhət və ya keyfiyyətin qeyri-adi səviyyədə şişirdilməsi əsasında yaranmış mənanı bildirən (Musayeva, 2015) hiperboladan frazeoloji birləşmələrin daxili strukturu – yəni məna tutumu – üçün geniş şəkildə istifadə olunur və bu, hətta semantik ümumiyyətlərdən biri kimi qəbul edilə bilər. Müxtəlif dillərin frazeoloji sistemlərini müqayisə edən M.S.Petrova haqlı olaraq qeyd edir ki, hiperbolanın gücü – yəni şişirdilmənin səviyyəsi – ifadə edilən mənfi və ya müsbət məzmunla birbaşa əlaqəlidir (Rafraf). Yəni, hiperbola ya yaxşı, ya da pis məna yükünü daha qabarıq şəkildə ortaya qoyur və vurğulanan semantik nüvənin cəmiyyətə çatdırmaq istədiyi mesajı daha aydın və təsirli edir.

Qohumluq anlayışlı GMF-lərdə hiperbola bəzən paradoksal mahiyyətli ifadələrin yaranması üçün də işlədilir. Məsələn:

Arvaddan vəfa, zəhərdən şəfa olmaz (Detkova, 2014, s. 82) deyimi bu qəbildəndir.

Məhz bu cür xüsusiyyətlər gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji birləşmələrin daxili quruluşunun (məsələn, məntiqsizlik, hiperbola və s.) koqnitiv dilçilik baxımından öyrənilməsinə zəruri edir. Koqnitiv dilçiliyin “dildə milli psixologiyanın və təfəkkür modelinin, insanın reallığı dərk etmə tərzinin, nəticələrinin və hadisələrin izahını verdiyini” qeyd edən X.E.Musayeva “Qadınlar haqqında rus və Azərbaycan atalar sözlərinin koqnitiv təhlili” adlı elmi işində yazır: Koqnitiv yanaşmanın əsas ideyası “hər bir xalqın dünyanı özünəməxsus şəkildə qavraması” anlayışına söykənir. Beləliklə, xalqlar dünyanı dərk etmə üsulları ilə bir-birindən fərqlənir. Onların sadəcə mentalitet baxımından fərqli olduqlarını söyləmək kifayət deyil, eyni zamanda bu mental dəyərlərin dil vasitəsilə necə ifadə edildiyini anlamaq da vacibdir. Qadın obrazı da milli paremiologiyada kişinin və qadının dünyanı anlama tərzinə uyğun şəkildə formalaşır (Pestova, 2010, s. 291).

Ədəbiyyat

1. Bərazəndə, A. (nd). *Ata sözləri və deyimlər*. Kitab, 410.
2. Detkova, V. A. (2014). Otrazheniye gendernoy mental'nosti v russkix i angliyskix paremiyax semanticheskoy qruppi "Semeynyye otnosheniya". *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*, (4) [Ç. III], 53-56.
<https://scjournal.ru/articles/issn%201997-2911%202014-4-3%2013.pdf>
3. Giperbola. (nd). *Literaturnaya ensiklopediyada* (cild 11). "Sovetskaya ensiklopediya", "Xudozhestvennaya literatura".
https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_literature/1324

4. Musayeva, X. E. (2015). *Koqnitivnyy analiz russkikh i azərbaydzhanskix poslovits o zhenshchinakh: avtoreferat dis. ... d-ra filosofii po filolog. Naukam*, 52.
5. Pestova, M. S. (2010). Emotivnost' i otsenochnost' kak osnovnyye komponenty konnotatsii disfemistichnykh frazeologicheskikh yedinit, postroyennix na giperbole, v angliyskom və russkom yazykakh. *Lingvokul'turologiya*, (4), 128-137.
<https://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/2798/1/licu-2010-04-14.pdf>
6. Rafrat, İ. (nd). Azərbaycan dilində bəzi atalar sözü və onların ingiliscə qarşılığı. *Varlıq yazılarında* (I cild), 43–46.
<https://www.achiq.org/anadil/Varliq%20Yazilar1.pdf>

Gülçin Allahverdiyeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-4193-2064>

gulchiinallahverdiyeva@gmail.com

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında təbliğatın rolu: əmədəni irsin yaşıadılması

Açar sözlər: *Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, mədəni irs, təbliğat fəaliyyəti, milli kimlik, Azərbaycan Kültür Dərnəyi*

Keywords: *Azerbaijani emigration literature, cultural heritage, propaganda activities, national identity, Azerbaijan Cultural Association*

Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin irsi, müxtəlif tarixi mərhələlərdə bir çox təzyiqlərə, sürgünlərə, mühacirət axınlarına baxmayaraq, öz mədəni və bədii dəyərlərini qoruyub saxlamışdır. Xüsusən XX əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, bu irsin yaşıadılması, qorunması və təbliği baxımından mühüm rol oynamışdır. Mühacir ədəbiyyatşünasların fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan klassiklərinin əsərləri dünya azərbaycanlılarına və beynəlxalq elmi ictimaiyyətə çatdırılmış, milli-mədəni kimliyin yaddaşlarda yaşıadılması təmin olunmuşdur. Ədəbi irsimizin qorunub saxlanması, tədqiq və təbliği sahəsində mühüm xidmətləri ilə seçilən ziyalılarımız bu sahədə yeni elmi araşdırmaların formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Onların tədqiqat sahəsindəki xidmətləri ədəbiyyatımız üçün etibarlı və mühüm mənbə rolunu oynamaqdadır. Həmçinin ədəbi irsimizin təbliğatı məsələsi də mühacirlərimizin daim diqqətdə saxladığı əsas məsələlər sırasında yer almışdır. Müxtəlif jurnallar, qəzetlər, dərnəklər, konfranslar vasitəsi ilə

Azərbaycan ədəbi irsi təbliğ olunmuş, klassik ədəbiyyat nümunələri geniş oxucu kütləsinə çatdırılmış, milli-mədəni dəyərlərin yaşadılması və qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu fəaliyyətlər arasında xüsusilə “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin müxtəlif sahələrdə aparılan məqsədyönlü və ardıcıl təbliğat işləri ön plana çıxır. “Azərbaycan Kültür Dərnəyi” mühacirlərimizin mədəni həyatında əvəzsiz rol oynamışdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə jurnalın fəxri sədri olaraq fəaliyyət göstərmiş və Azərbaycanın tanınması, onun tarixi, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, sənəti, ədəbiyyatına dair materialların toplanması, yayımlanması, milli və tarixi günlərin qeyd olunması, kitab, qəzet kimi nəşrlərin hazırlanması, konfranslar, seminarlar və mədəni tədbirlərin təşkili dərnəyin mühüm fəaliyyət istiqamətləri sırasında yer almışdır. “Azərbaycan Kültür Dərnəyi” yalnız mühacir azərbaycanlıların milli kimliyini qorumaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda Azərbaycanın azadlıq mübarizəsini dünyaya tanıtmak üçün mədəni təbliğat işini də fəal şəkildə aparmışdır. Mühacirət dövründə aparılan təbliğat fəaliyyətləri azərbaycanlıların birliyini və həmrəyliyini də gücləndirməyə xidmət etmişdir.

Şahsənəm Musayeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-8021-1977>

sanammusayeva27@gmail.com

Postmodern əsərlərdə psixologizm təzahürləri

Açar sözlər: *postmodernizm, psixologizm, daxili aləm, psixoloji portret, psixoloji gərginlik*

Keywords: *postmodernism, psychologism, inner world, psychological portrait, psychological tension*

Ədəbiyyat üçün insanın daxili aləmi, psixoloji durumu hər zaman maraqlı olmuşdur. İstər klassik dövrdə, istər müasir dövrdə bu yanaşma aktual olmuşdur. Lakin fərqli zaman kəsiklərində bu psixoloji yanaşma fərqliliklər göstərib. Belə yanaşma ədəbiyyatşünaslıqda psixologizm adlanır. Burada personajın daxili aləmi, psixoloji durumu əsas hesab olunur. Ümumilikdə, ədəbiyyat hər zaman insanı öyrənir. XX əsrdə psixoloji məktəbin inkişafı ilə insanın daxili dünyasına maraq daha da artır. Yazıçılar bunu əsərlərində müxtəlif cür təqdim edirlər. Müxtəlif istiqamət və cərəyanlarda bu fərqli formada işlənir. Postmodern ədəbiyyat nümunələri bu baxımdan marağı cəlb edir. İlk olaraq, bu anlamın nə olduğu nəzərdən keçirilməlidir. Postmodern ədəbiyyat XX əsrdən formalaşan modernizmdən fərqli fəlsəfi və estetik yanaşmalar irəli sürür. Postmodernizmin bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətləri mövcuddur: metamətn, ironiya və parodiya, dekanstruksiya, interteks-tuallıq, hiperreallıq bunlara aid ola bilər. Dünya ədəbiyyatında postmodernizmə Umberto Eko “Qızılgülün adı” , Milorad Paviç “Xəzər sözlüyü” Azərbaycan ədəbiyyatında Kamal

Abdulla “Sehrbazlar dərəsi”, Nərmin Kamal “Aç, mənəm”, Kəramət Böyükçöl “Çöl” kimi əsərləri nümunə göstərmək olar.

Umberto Eko yaradıcılığı psixologizm baxımdan olduqca maraq doğurur. Belə ki, onun postmodern yaradıcılığı zəngin psixologizmi ilə seçilir. “Qızılgülün adı” romanı psixoloji elementlərlə zəngindir. Zəhirdən dedektiv janrı xatırladan əsər əslində, dərin mətləbləri açır və psixologizmi səciyyələndirir. Ardıcıl qətləri araşdırmağa gələn rahib Vilhelm və Adso obrazlarının mükəmməl psixoloji portretləri yaradılır. Burada müxtəlif dini qarşıdurmalar, din adı altında insanlara necə hökm etdikləri, bu təzyiqlərin insan psixologiyasına təsiri araşdırılır. Əsərdə müxtəlif psixoloji portretlər yaradılmışdır. Umberto Eko bu əsərlə sadəcə intellektual dedektiv bir roman yaratmır, eyni zamanda dini, intellektual, fəlsəfi, duyğusal bir məsələlərə toxunur. Psixologizm, yəni psixoloji elementlər həm romanın strukturunda, həm də obrazların inkişafında özünü göstərir.

Ümumilikdə, onu qeyd edə bilərik ki, postmodern ədəbiyyatda da psixoloji elementlərlə zəngin olur. Bu tərzdə yazan yazıçılar psixologizmi fərqli və öz üslublarında yazırlar. İstər dünya ədəbiyyatında, istər Azərbaycan ədəbiyyatında postmodern tərzdə yaradılan əsərlərdə psixoloji məqamlar olduqca maraq doğurur. Postmodern ədəbiyyatda psixologizm olduqca mürəkkəb mövzudur. Postmodern ədəbiyyat özü reallığı, mənanı sual altına alan bir yanaşmadır. Burada psixoloji situasiyalar isə daha da maraq doğurur.

Hülya Kərimova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-7841-7315>

krimhulya@gmail.com

Ardıcıl tərcümədə rəqəmsal qeydalma metodlarının üstünlükləri və məhdudiyyətləri

Açar sözlər: *rəqəmsal yanaşma, qeydgötürmə, üstünlüklər, məhdudiyyətlər*

Keywords: *digital approach, note-taking, advantages, disadvantages*

Müasir dövrün yenilikləri ilə də bağlı olaraq qeyd aparma vasitəsi kimi smartfondan geniş şəkildə istifadə xüsusilə universitet mühazirələri ilə tanış olan tələbələr arasında son dərəcə adi hala çevrilib və qələm və ya kağızdan istifadə kimi ənənəvi yanaşmanı əvəzləyən bir vasitə halına çevrilib. Tədqiqatlar apardıqca yazı mühitinin dəyişdirilməsinin tələbələrin yazılı istehsalında nəzərəcarpacaq nəticələrə səbəb olduğunu, yəni şagirdlərin ənənəvi qələm və kağızla qeyd aparması ilə müqayisədə bu prosesin icrasını mobil cihazda əhəmiyyətli dərəcədə daha az yazmağa meyilli olduğunu müşahidə etmək çox görünən bir haldır (Rozan, 2004). Eyni şəkildə, öz təcrübələrimə əsaslanaraq qeydlər yazmağın mühazirə kontekstində əl yazısı ilə müqayisədə, qeyd etmə və bilgiləri qavrama mühiti arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə görə, informasiyaları yaddaşda saxlamağa təsir etmək üçün daha təsirli bir üsul təmin edə biləcəyi qənaətinə gəlirəm. Bundan əlavə, bakalavriat təcrübə prosesində iştirak etdiyim konfranslarda və məzun olduğdan sonra iştirak etdiyim müəyyən

tədbirlərdə analiz etdiklərimdən və o tədbirlərdəki təcrübələrimdən yola çıxaraq o zaman istifadə etdiyim qeyd aparma prinsiplərinə əsasən, demək mümkündür ki, əsas prinsiplərdən biri “Fərdilik”dir, yəni qeydlərinizi yazmağın heç bir məcburi qayda və ya qanunla ilə tənzimlənməməsi deməkdir (Goldsmith, 2018). Tərcüməçi ənənəvi alətləri yeni cihazlarla birləşdirə bilər. Bu, üstünlüklərin mənfi cəhətlərdən daha çox olmasını təmin edir. Ənənəvi alətlər internetə qoşulmadığından prezidentlik, nazirlik və ya çox məxfi görüşlərdə spam e-poçtlara və ya hakerlərə yer yoxdur. Beləliklə, ardıcıl tərcümə prosesi təmin edilir və təhlükəsiz olur (Ağakərimov, 2022).

Tərcüməçi nətiqin bütün nitqini qeyd edə bildiyi üçün daha yeni alətlər və ya cihazlar çatışmayan məlumat üçün daha az yer təmin edir.

- Qələm və kağız çox formal görünə və yeni texnologiyalardan geri qalmış hesab oluna bilər.

- Mikrofonu və kamerası olan yeni qələmlər də mövcuddur və ənənəvi olan qələm və kağızı əvəz edə bilər; Bu alətlərdən istifadə ardıcıl tərcüməçinin bacarıqlarından asılıdır. Qeydə alınmış qeydlər istənilən kompüterə və ya oxşar cihaza ötürülə bilər ki, bu da onların transkripsiyasını və ya çoxaldılmasını asanlaşdırır. Bu, məlumatın və ya nitqin düzgün şərh edilməsini təmin edir.

- Gənclər tərəfindən hər yerdə yeni texnologiyalardan istifadə edilir və elektron əməliyyatlar yayılır; buna görə də ardıcıl tərcümə sahəsi də istisna deyil.

- Ənənəvi alətlərin rəqəmlər kimi xüsusi məlumatlara fokuslanması üstünlük təşkil edir. Bu halda tərcüməçi daha çox yaddaşına güvənir və yaddaşını aktiv saxlamaqla sürətli və analitik düşünərək tərcümə edir. O, robot olmadığı üçün hər hansı yorğunluq və ya anlaşılmazlıq səhv və ya natamam tərcüməyə səbəb ola bilər.

- Bəzi dövlət qurumlarında, məsələn, elmi və ya nazirlərin görüşlərində ardıcıl tərcümə edərkən mobil telefonları və ya planşetləri istifadə etməkdə çətinliklər yarana bilər; Burada tərcüməçi tərcümə edəcəyi şəxsin yanında olmalı və proses boyunca onun yanında dayanmalıdır.

- Wi-Fi və İnternetlə işləyən yeni texnologiyalar və alətlər virus hücumları və ya spam hücumları səbəbindən qeydə alınmış məlumatlara daxil olmaqda problemlər yaradır.

Müəyyən araşdırmalar və həmkarlarımla təcrübəsi eyni zamanda qısa olsa da, öz şəxsi təcrübəmdən yola çıxaraq yuxarıda Ardıcıl tərcümədə ənənəvi yanaşmalarla müqayisədə rəqəmsal qeydalma metodlarının üstünlükləri və məhdudiyyətləri mövzusu ilə əlaqəli əldə etdiyim bilgiləri nəzərinizə çatdırdım (Vəliyeva, Hacıyeva, 2022).

Ədəbiyyat

1. Ağakərimov, İ. (2022). *Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının aktual problemləri*. Mütərcim, 240.
2. Goldsmith, J. (2018). Tablet tərcüməsi. *Tərcümə və Tərcümə Araşdırmaları: Amerika Tərcümə və Tərcümə Araşdırmaları Assosiasiyasının Jurnalı*, 13 (3), 342-365.
3. Rozan, J. F. (2004). *Ardıcıl tərcümədə qeydlərin alınması* (1965-ci ildə nəşr olunan orijinal əsər). Cenevrə, İsveçrə: Geroq / Tertium, Krakov.
4. Vəliyeva, F., Hacıyeva, A. (2022). *Şifahi tərcümənin prinsipləri*. Zəngəzurda, 180.

Nuranə Məmmədli

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-0796-0159>

mmmedlinurane18@gmail.com

Siyasi terminlərin müasir türk və Azərbaycan siyasi diskursunda mahiyyəti

Açar sözlər: *siyasi terminologiya, rəsmi diskurs, qeyri-rəsmi diskurs, qanunvericilik dili, media dili, siyasi ritorika, qloballaşma, beynəlxalq təsirlər, ideoloji yönləndirmə, hüquqi dəqiqlik, siyasi kommunikasiya, Azərbaycan siyasi dili, Türk siyasi dili*

Keywords: *political terminology, official discourse, non-official discourse, legislative language, media language, political rhetoric, globalization, international influences, ideological orientation, legal precision, political communication, Azerbaijani political language, Turkish political language*

Siyasi terminlər əsasən rəsmi diskurs – qanunvericilik, hökumət sənədləri, diplomatik çıxışlar və qeyri-rəsmi diskurs – media, siyasi ritorika, ictimai nitqlər daxilində istifadə olunur.

1. Rəsmi diskurs: Azərbaycan və Türkiyədə siyasi terminlər rəsmi çıxışlarda və qanunvericilik sənədlərində əsasən neytral və dəqiq üslubda işlədilir. Məsələn, Azərbaycan Konstitusiyasında “qanunvericilik hakimiyyəti”, “milli məclis”, “icra hakimiyyəti” kimi ifadələr yer alır. Türkiyə Konstitusiyasında isə “anayasal haklar”, “yürütmə gücü” kimi terminlər istifadə olunur.

2. Media və ictimai diskurs: siyasi terminlər mediada və ictimai çıxışlarda daha çox emosional və təsirli üslubda

işlədilir. Xüsusilə seçki kampaniyaları və siyasi debatlarla metaforik və ritorik ifadələrə geniş yer verilir. Türkiyə mediasında “milli iradə”, “istikrar”, “büyük Türkiyə” kimi ifadələr hakim partiyalar tərəfindən tez-tez istifadə olunur. Azərbaycan mediasında isə “milli maraqlar”, “dayanıqlı inkişaf” kimi terminlər dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini vurğulamaq üçün işlədilir.

Son illərdə qloballaşma nəticəsində Azərbaycan və Türkiyə siyasi terminologiyası beynəlxalq təsirlərə məruz qalır. Avropa Birliyi, BMT, NATO, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi qurumlarla əməkdaşlıq nəticəsində “qlobal təhlükəsizlik”, “iqtisadi diplomatiya”, “regional əməkdaşlıq” kimi terminlər siyasi diskursa daxil olmuşdur. Bütün bu amillər göstərir ki, Azərbaycan və Türkiyə siyasi terminologiyası həm daxili inkişaf proseslərindən, həm də beynəlxalq siyasi tendensiyalardan təsirlənərək formalaşır və davamlı şəkildə yenilənir.

Terminlərin siyasi diskursda işləkliyi bir neçə istiqamətdə olduqca önəmlidir:

1. İdeoloji yönləndirmə: siyasi terminlər siyasi ideologiyaların yayılmasına və qəbul olunmasına təsir göstərir.

2. Hüquqi tənzimləmə: qanunvericilik aktlarında və rəsmi sənədlərdə dəqiq terminlərin işlədilməsi hüquqi dəqiqlik üçün vacibdir.

3. Kütləvi kommunikasiya: media və siyasi nitqlərdə terminlər cəmiyyətin siyasi şüurunun formalaşmasına kömək edir.

Həm Azərbaycan, həm də türk dillərində siyasi terminlər dövlət quruluşunu, hüquqi çərçivələri və ictimai diskursu formalaşdıran əsas ünsürlərdən biridir. Bu terminlərin dəqiq işlədilməsi siyasi ünsiyyəti asanlaşdırır, hüquqi və akademik sahələrdə aydınlığı təmin edir və beynəlxalq əməkdaşlığa töhfə verir. Hər iki dildə siyasi terminlərin istifadəsi yalnız rəsmi sənədlərlə məhdudlaşmır, həm də media, təhsil, ictimai

debatlar və gündəlik ünsiyyətdə özünü göstərir. Terminlər cəmiyyətin siyasi bilik səviyyəsini yüksəltmək, vətəndaş iştirakını artırmaq və düzgün informasiya paylaşımını təmin etmək baxımından strateji rol oynayır. Bütün bunlar göstərir ki, siyasi terminlərin həm dil, həm də cəmiyyət üçün əhəmiyyəti böyükdür.

Səmanə Cavadova

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-3566-3413>

samanajavad10@gmail.com

Yerli və introduksiya olunmuş bərk buğda genotiplərinin seçilməsi

Açar sözlər: *bərk buğda (Triticum durum), Yerli genotiplər, Introduksiya olunmuş sortlar, Seçim meyarları, Uyğunluq və adaptasiya*

Keywords: *durum wheat (Triticum durum), Local genotypes, Introduced cultivars, Selection criteria, Compatibility and adaptation*

Azərbaycanda buğda strateji ərzaq məhsulu kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir və əhalinin əsas qida mənbəyidir. Buğda istehsalında irəliləyiş, yüksək məhsuldarlıq və keyfiyyət göstəricilərinə malik sortların yaradılması ilə mümkündür (Reynolds, Braun, 2021). Azərbaycanın zəngin torpaq-iqlim şəraiti müxtəlif bölgələrdə buğda becərilməsi üçün əlverişli imkan yaradır. Regionlara uyğunlaşmış, yüksək adaptasiya qabiliyyətinə malik sortların yaradılması seleksiya üçün əsas hədəfdir. Elmi araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan həm də buğdanın ilkin mənşə bölgələrindən biridir. Xüsusilə bərk buğdanın seleksiyası və əkin sahələrinin genişləndirilməsi əsas prioritet istiqamətlərdəndir (Vavilov, 1992; CIMMYT, 2020).

Azərbaycanda dənli bitkilərin, xüsusilə buğdanın, əkin strukturunda mühüm yeri vardır. Son 40 ildə yaradılmış 59 dənli və paxlalı sortdan 9-u bərk buğda sortlarıdır (Məmmədov, 2015). “Bərəkətli 95”, “Qarabağ”, “Şərq”, “Qaraqılıç 2” kimi

sortlar uzun müddət təsərrüfatlarda becərilmiş və yüksək uyğunlaşma qabiliyyəti ilə seçilmişdir (Zeynalova, Quliyev, 2021).

Mövcud sortların keyfiyyəti beynəlxalq standartlara tam cavab vermir. Halbuki məhsuldarlıqla yanaşı, keyfiyyət də müasir seleksiya işlərində prioritetdir. Bərk buğdalar yüksək zülal keyfiyyəti ilə seçilir və əsasən makaron sənayesində istifadə olunur. Bölgələrə uyğun yüksək keyfiyyətli sortların yaradılması üçün seleksiya işlərində yerli və beynəlxalq genetik resurslardan istifadə vacibdir. Başlanğıc materialların aqrobioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onların effektiv istifadəsi elmi və praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır (İsmayılov, 2019).

Tədqiqatın Əsas Məqsədi və Vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi yerli şəraitdə məhsuldar, xəstəliklərə davamlı və yüksək dən keyfiyyətinə malik bərk buğda sortlarının yaradılması üçün müxtəlif sortların tədqiq olunması və ilkin material kimi istifadəyə yararlılığının öyrənilməsidir. Əsas vəzifələr (Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), 2022):

- Sortların vegetasiya müddəti, məhsuldarlıq potensialı və keyfiyyət göstəricilərinin təhlili;
- Regional şəraitə uyğun üstün sortların seçilməsi;
- Seçilmiş sortların hibridləşməyə cəlb olunması;
- Kombinasiya qabiliyyəti yüksək olan sortların ilkin genetik material kimi istifadəsi.

İşin Elmi Yeniliyi: Azərbaycanda ilk dəfə yerli və introduksiya olunmuş bərk buğda sortları həm genetik, həm də təsərrüfat göstəriciləri baxımından əhatəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Nəticədə seleksiya üçün yüksək genetik potensiala malik nümunələr müəyyən olunmuşdur. Hibridoloji araşdırmalar nəticəsində Əlincə 84, Bərəkətli 95, Mirvari və digər yerli,

həmçinin Zedoni 3d-56, Zatino, Korol Odesskaya və Giorgio 12-571 kimi introduksiya olunmuş sortların məhsuldarlıq əlamətləri üzrə donorluq qabiliyyəti təyin edilmişdir. Yaradılmış hibrid xətlər yüksək makaron keyfiyyəti və seleksiya potensialı ilə fərqlənmişdir. Tədqiq olunan kolleksiya və hibridlər morfofizioloji xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmış, heterozis, dominantlıq, transqressiya, korrelyasiya və reqressiya əmsalları hesablanmışdır. İşin Praktiki Əhəmiyyəti: Geniş tədqiqatlar nəticəsində seleksiya prosesində istifadə oluna biləcək yüksək təsərrüfat və keyfiyyət göstəricilərinə malik başlanğıc materiallar müəyyən edilmişdir. Bu genotiplər gələcək seleksiya proqramları üçün dəyərli genetik resurs rolunu oynayır və yüksək keyfiyyətli buğda sortlarının yaradılmasına yönəlmiş elmi-metodoloji bazanı formalaşdırır (Həsənov, Həsənova, 2017).

Ədəbiyyat

1. CIMMYT. (2020). *Wheat research and development in Central and West Asia and North Africa: Achievements and prospects*. International Maize and Wheat Improvement Center.
2. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2022). *Wheat production in the Caucasus: Trends and challenges*. <https://www.fao.org/>
3. Həsənov, R. A., & Həsənova, L. R. (2017). *Azərbaycan Respublikasında taxılçılığın inkişaf perspektivləri*. Bakı: Aqrar Elmlər Nəşriyyatı.
4. İsmayılov, Ə. T. (2019). *Genetik resursların mühafizəsi və seleksiyada istifadəsi*. Bakı: Təhsil nəşriyyatı.
5. Məmmədov, N. Ş. (2015). Bərk buğda sortlarının seleksiyası və onların keyfiyyət göstəricilərinin təhlili. *Azərbaycan Aqrar Elmi*, 3(47), 32-38.

6. Reynolds, M. P., & Braun, H. J. (2021). *Wheat improvement: Food security and climate resilience*. Springer.
<https://doi.org/10.1007/978-3-030-65693-0>
7. Vavilov, N. I. (1992). *Origin and geography of cultivated plants*. Cambridge University Press.
8. Zeynalova, F. Ə., & Quliyev, M. A. (2021). Azərbaycan şəraitində bərk buğda sortlarının məhsuldarlıq və keyfiyyət parametrləri. *Seleksiya və Genetika*, 1(29), 20-26.

Ləman Kərimova
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0009-7689-135X>
limojix@gmail.com

İnklüziv təhsildə infrastrukturun və təlim resursların vacibliyi

Açar sözlər: *inklüziv, təhsil, təlim resursları, infrastruktur, fərdi ehtiyaclar*

Keywords: *inclusive, education, training resources, infrastructure, individual needs*

İnklüziv təhsil hər bir şagirdin əqli, fiziki, psixi fərqlərindən asılı olmadan bərabər və keyfiyyətli təhsil almasını təmin edən bir yanaşmadır. İnklüziv təhsil yalnız fiziki məhdudiyyətli uşaqları deyil, eyni zamanda müxtəlif öyrənmə ehtiyacları olan bütün uşaqları əhatə edir. Bu təhsilin uğurla həyata keçməsi üçün iki əsas amil rol oynayır: məktəb infrastrukturunun əlçatan olması və müasir təlim resurslarının istifadə edilməsi. Bu amillər olmadan inklüziv təhsil səmərəli təşkil oluna bilməz. Çünki, fiziki və pedaqoji baxımdan əlverişli bir mühit olmazsa, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların tam inteqrasiyası baş tutmaz. Təlim prosesində fəal iştirakları məhdudlaşa bilər. Buna görə də həm təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, həm də tədris resurslarının inklüziv təhsilə uyğunlaşdırılması əsas istiqamətlərdən biri olmalıdır.

Bu təhsilin effektiv olması üçün məktəb binaları və sinif otaqları fiziki məhdudiyyətli uşaqlar üçün uyğunlaşdırılmalıdır. Məktəblərdə liftlər, rampalar və geniş dəhlizlər olmalıdır. Bu zaman hərəkət məhdudiyyətli şagirdlər üçün rahat keçid təmin

edilə bilər. Əlil arabasından istifadə edən şagirdlər üçün sinif otaqları, kitabxanalar, laboratoriyalar, idman zalları və digər sahələrdə şərait yaradılmalıdır. Onlara uyğunlaşdırılmalıdır. Bu kimi tədbirlər fiziki məhdudiyyətli şagirdlərin məktəbdə daha rahat hərəkət etməsinə, tədris prosesinə tam şəkildə qoşulmasına şərait yaradır (Əliyev, 2018).

Sinif otaqlarında akustik sistemlər qurulmalıdır. Eşitmə məhdudiyyətli şagirdlər üçün səs keyfiyyəti artırılmalıdır. Çünki, səs aydın və təmiz şəkildə ötürülməsi dərsin keyfiyyətini artırır. Görmə məhdudiyyətli şagirdlər üçün brayl əlifbası ilə yazılan lövhələr, materiallar, həmçinin xüsusi işıqlandırma sistemləri də təmin edilməlidir. Yazılar daha böyük şriftlərlə təqdim edilməlidir. Bütün bu tədbirlər həm görmə, həm də eşitmə məhdudiyyətli şagirdlərin tədris prosesində aktiv iştirak etməsinə kömək edir.

Müasir texnologiyalar inklüziv təhsili daha da əlçatan edir. Bu təhsildə texnologiyaların böyük əhəmiyyəti var. Məsələn, ekran oxuyucu proqramlar, nitqi mətnə çevirən proqramlar, interaktiv lövhələr, fərdi planşetlər və s. Ekran oxuyucu proqramlardan görmə məhdudiyyətli şagirdlər istifadə edə bilər. Nitqi mətnə çevirən proqramlar danışma çətinliyi olan şagirdlər üçün faydalıdır. Bu kimi texnologiyalar müxtəlif öyrənmə üslublarına uyğun dərs keçməyə imkan verir (Rəfiyeva, Məmmədova, Abbasova, Yusifova, 2020).

İnfrastrukturla yanaşı, inklüziv təhsildə təlim resursların rolu əsasdır. Müəllimlər inklüziv təhsil metodlarını mənimsəməlidir. Şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun olaraq dərs materialları hazırlamağı bacarmalıdır. Inklüziv təhsildə müəllimlərin rolu çox böyükdür. Çünki müəllimlər təkcə akademik biliklər ötürmür, eyni zamanda şagirdlərin sosial və emosional inkişafını dəstəkləyir. Ona görə də müəllimlər

inklüziv təhsil üzrə təlimlərdən keçməlidir, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dərs keçməlidir.

İnklüziv təhsilin uğurla həyata keçməsi üçün müasir təlim resursları, infrastrukturun əlçatan olması və müəllimlərin peşəkar hazırlığı vacibdir. Əgər məktəblərdə qeyd olunan cəhətlər olmazsa xüsusi ehtiyacları olan şagirdlər təhsil prosesindən kənarda qala bilərlər (Howgego, Miles, Myers, 2014). Bundan savayı, müəllimlərin inklüziv təhsillə bağlı yetəri qədər bilik və bacarığa sahib olmaması bu sistemin effektivliyini azaldır. Ona görə də müəllimlər inklüziv təhsil metodları üzrə təlimlərdən keçməlidir. Müasir və fərqli öyrənmə ehtiyaclarına uyğun tədris materialları hazırlanmalıdır. Bu tədbirlər bütün şagirdlər üçün bərabər təhsil imkanı yaradacaq, həm də cəmiyyətin daha inklüziv olmasına töhvə verəcək. Cəmiyyətin inklüziv inkişafı üçün inklüziv təhsil sisteminin düzgün qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə də davamlı işlər aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, M. (2018). *İnklüziv təhsil* (Məlumat kitabçası).
2. Howgego, C., Miles, S., & Myers, J. (2014). *İnklüziv təlim: Əlilliyi və öyrənmə çətinliyi olan uşaqlar*.
3. Rəfiyeva, L., Məmmədova, M., Abbasova, S., & Yusifova, E. (2020). *İnklüziv təhsilə cəlb olunan uşaqlarla işin inkişafı*.

Mehriban Hüseynzadə

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-4835-2270>

mehrihuseyni2002@gmail.com

Təlim prosesində hazırlanıb istifadə edilən təqdimatların dəyərləndirilməsi sistemi

Açar sözlər: *qiymətləndirmə, məzmun standartları, təlim nailiyyətləri, təlim prosesi, təqdimat*

Keywords: *assessment, content standards, learning achievements, learning process, presentation*

Düzgün həyata keçirilmiş qiymətləndirmənin nəticələri müəllimin və şagirdin fəaliyyəti, müəllimin fəaliyyətinin şagirdlərin tələbatına nə dərəcədə cavab verməsi haqqında qərar qəbul etməyə imkan verir. Qiymətləndirmədən kənarda heç bir şüurlu fəaliyyət yoxdur. Qiymətləndirmə təlim prosesinin gedişi və nəticələri haqqında informasiya əldə etməyə, şagirdlərin inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verir, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərir, onlarda öz müvəffəqiyyətlərinə və yoldaşlarının nailiyyətinə münasibət formalaşdırır, hər bir şagirdə təlimə məsuliyyət hissini artırır. Qiymətləndirmənin aşağıdakı ümumi pedaqoji prinsipləri vardır:

-qiymətləndirmə təlim prosesinin mühüm tərkib hissəsidir və bütün təlim prosesi ərzində aparılmalıdır;

-qiymətləndirmə prosesində şəraitdən və şagirdlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif metodlardan istifadə edilməlidir;

-qiymətləndirmə təlimin keyfiyyətini korrektə edən proses olmalı, şagidlərdə öz bacarıqlarını qiymətləndirmək qabiliyyəti formalaşdırmalı və öz təlim nəticələrini daim yaxşılaşdırmaq istəyi, arzusu yaratmalıdır;

-qiymətləndirmə təlimin son nəticələrinə və ictimai həyata girişə yönələn qabaqlayıcı (önləyici) standartla əsaslanmalıdır;

-qiymətləndirmədə ədalətlik, şəffaflıq və obyektivlik təmin olunmalıdır;

-qiymətləndirmə meyarları ölçülə bilən və etibarlı olmalıdır.

Məktəblilərin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi çox əhatəli bir prosesdir. Həmin proses şagirdlərin təliminin nəticələrinin səviyyəsini müəyyən etməyə deyil, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət göstərir. Qiymətləndirmə keyfiyyəti idarə edən zəruri amil kimi əmələ gəlir. Qeyd olunmalıdır ki, fənn kurikulumlarında məzmun standartları ilə bərabər qiymətləndirmə standartlarına da lazımi yer ayrılmışdır. Bu standartlar məzmun standartlarında öz əksini tapan təlim nəticələrini məktəblilərin hansı səviyyədə əldə etdiklərini qiymətləndirməyə doğru yönəlir. Biliklərin yoxlanmasının əsasında öyrənilənlərin mənimsənilməsinin sistemli cari hesaba alınması dayanır. Yoxlama hər bir dərstdə bu və ya digər dərəcədə həyata keçir. Bundan başqa, müəllim tərəfindən biliklərin yoxlanması üzrə xüsusi dərslər də təşkil olunur. Müəllim müntəzəm surətdə məktəblilərin dəftərlərini yoxlayır, şifahi sorğu, yoxlama yazı işləri (Azərbaycan dili üzrə imla və ifadələr, ədəbiyyat fənni üzrə inşalar, riyaziyyat, fizika, kimya və s. üzrə məsələlərin həlli və s.) aparır. O, məktəblilərin biliklərini yoxlayaraq onları qiymətləndirir.

Qiymətləndirmə həm təhsil, həm də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Onun təhsil baxımından dəyəri bilik, bacarıq və vərdişlərin keyfiyyətinə və səviyyəsinə qiymətin verilməsində

özünü göstərsə, tərbiyəvi mahiyyəti məktəbli oğlan və qızların fəallığına, çalışqanlığına, müstəqilliyinə, təlim əməyinə şüurlu və məsuliyyətli münasibətinə verilən pedaqoji xarakteristikada təzahür edir. Təlim nailiyyətləri qiymətləndirilərkən aşağıdakı tələblər diqqət mərkəzinə gətirilir:

-müvəffəqiyyət ətraflı qiymətləndirilməlidir;

-qiymət son dərəcə dəqiq və obyektiv olmalı, ədalət gözlənilməlidir. Davranışına görə şagirdin qiymətinin aşağı salınması yolverilməzdir;

-qiymətləndirmə zamanı müvafiq meyarlar əsas götürülməli, şagird ona nə üçün məhz bu qiymətin verildiyini bilməlidir. Müəllim bu istiqamətdə izahat işi aparmalıdır;

-müəllimin yazdığı qiymətlə məktəblilərin özlərinə verdikləri qiymət əlaqələndirilməli;

-sınıfdəki şagirdlər yoldaşlarının fəaliyyətinin və cavablarının təhlilində iştirak etməlidirlər.

Tədqiqat əsaslı təlim-təhlil, sintez və qiymətləndirmə kimi fəaliyyətlərlə əlaqəli öyrənənlər və müəllimlərə biliklərin mənimsənilməsi və tətbiq edilməsi imkanı verən bir tədris modelidir. Bu məqsədlə şagirdlər kompüter proqramlarından istifadə edərək elektron təqdimat hazırlayı və araşdırdıqları tədqiqatı müxtəlif şəkillər, vizual görüntülər, animasiyalar, diaqramlar və cədvəllər vasitəsilə təqdim edirlər. Tədqiqata əsaslanan təlimdə dörd aspekt əhatə edilir:

-Şagirdlərin anlama bacarığını inkişaf etdirən təlim;

-Əvvəlcədən biliklərin inkişaf etdirilməsi yolu ilə öyrənmə;

-Sosial qarşılıqlı əlaqə prosesini özündə cəmləşdirən təlim;

-Real dünya təcrübəsi ilə əldə olunan mənalı təlim.

Təlim prosesində təqdimatların dəyərləndirilməsi, təqdimatların keyfiyyətini və effektivliyini ölçmək məqsədilə müxtəlif meyarlar əsasında həyata keçirilir. Bu sistem, təlimin nəticələrini yaxşılaşdırmağa, təlimçilərin və iştirakçıların möv-

zuları daha yaxşı anlamalarına və təqdimatların məqsədinə çatmasına kömək edir. Təqdimatların dəyərləndirilməsinin əsas meyarları aşağıdakılardır:

Təqdimatın məqsədinin aydınlığı. Təqdimatın məqsədi və kontenti iştirakçılar üçün aydın olmalıdır. Təqdimatın başında məqsədin izahı, mətni izləyən hər bir addımın məqsədə uyğunluğu dəyərləndirilir. Təqdimatın strukturu nizamlı və məntiqli olmalıdır. Mövzunun ardıcılığı, təqdimatın daxilindəki bölmələr arasındakı əlaqələr və məlumatın sistemli şəkildə təqdim edilməsi vacibdir.

Vizual və Qrafik Materialların Keyfiyyəti. Təqdimatlarda istifadə olunan vizual materialların keyfiyyəti, dizaynı və düzgünlüyü təlim prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Qrafiklər, şəkillər və cədvəllər mövzunu izah etmək və auditoriyanın diqqətini çəkmək üçün istifadə olunmalıdır.

İnteraktivlik və Auditoriya ilə Əlaqə. Təqdimatın təlim iştirakçıları ilə interaktiv əlaqə qurulması, suallar və müzakirələr üçün imkanlar yaratması çox vacibdir. Təlimçi ilə iştirakçılar arasında qarşılıqlı əlaqə, təlimin effektivliyini artırır.

Təqdimatın təlim iştirakçılarının bilik və bacarıqlarını artırmaq, onların anlayışlarını gücləndirmək üçün nə qədər faydalı olduğu dəyərləndirilir. Təqdimat müzakirə olunur və meyar cədvəli əsasında qiymətləndirilir. Təqdimat fərdi və ya qrup şəklində həyata keçirilə bilər.

Nübar Kərimova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-3238-0253>

nubarkarimova97@gmail.com

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sosiallaşma prosesində müəllim-valideyn əməkdaşlığının əhəmiyyəti

Açar sözlər: *sosial tərbiyə, ailə mühiti, sosial davranış, sosial adaptasiya, fərdi yanaşma, empatiya, ünsiyyət bacarıqları*

Keywords: *social education, family environment, social behavior, social adaptation, individual approach, empathy, communication skills*

Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın şəxsiyyətinin formalaşdığı, ilkin sosial davranışların və münasibətlərin təməlinin qoyulduğu ən vacib inkişaf mərhələlərindən biridir. Bu dövrdə uşaqlar ətraf mühiti dərk edir, sosial qaydaları öyrənir və müxtəlif münasibətlər sistemində yer almağa başlayırlar. Bu baxımdan, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan sosial tərbiyə və sosiallaşma prosesi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesin daha səmərəli və davamlı şəkildə həyata keçirilməsi üçün müəllimlə valideynlər arasında əməkdaşlıq olduqca vacibdir.

Müəllim və valideyn sosiallaşma prosesində əsas tərbiyəverici subyektlər kimi çıxış edir. Uşaq üçün ailə ilkin sosial mühit, valideyn isə ilk nümunədir. Məktəbəqədər müəssisədə isə müəllim ikinci sosial mühitin təmsilçisidir. Əgər bu iki əsas tərbiyəverici subyekt arasında sıx əməkdaşlıq

və koordinasiya mövcud olarsa, uşaqlarda formalaşan sosial davranışlar daha sabit və davamlı olur. Bu əməkdaşlığın olmaması isə uşağın sosiallaşmasında ziddiyyətlərə, davranış pozuntularına və adaptasiya çətinliklərinə səbəb ola bilər.

Müəllim-valideyn əməkdaşlığı müxtəlif formalarda təşkil edilə bilər: fərdi və ümumi görüşlər, seminar və treninqlər, birgə tədbirlər və layihələr, ev tapşırıqları və müşahidə jurnalları, psixoloji maarifləndirmə və s. Bu cür əməkdaşlıq vasitəsilə valideynlər uşağın təhsil müəssisəsindəki sosial davranışları haqqında məlumat əldə edir, eyni zamanda evdə onunla işləmək üçün metodiki dəstək alırlar. Müəllim isə uşağın ailə mühiti və valideyn yanaşması haqqında məlumatlı olur, tərbiyə prosesində fərdi yanaşma tətbiq edə bilər.

Valideynlərin məktəbəqədər təhsil prosesində aktiv iştirakı uşağın özünəinamının və sosial adaptasiyasının artmasına müsbət təsir göstərir. Uşaq öz ailəsinin təhsil mühitində təmsil olunduğunu və onun inkişafında maraqlı olduğunu hiss etdikdə, həm davranış baxımından, həm də emosional baxımdan daha sabit olur. Bu isə onun sosial bacarıqlarının – empatiya, əməkdaşlıq, ünsiyyət, məsuliyyət – daha sürətli və səmərəli inkişafına zəmin yaradır.

Digər tərəfdən, müəllimlərin valideynlərlə düzgün əlaqə qurması, onların ehtiyac və fikirlərini nəzərə alması, pedaqoji maarifləndirmə yolu ilə valideynləri tərbiyə prosesinə cəlb etməsi, ümumi məqsədyönlü tərbiyənin formalaşmasına səbəb olur. Belə əməkdaşlıq mühiti yalnız uşağın deyil, ailənin də təhsil və inkişaf prosesinə cəlb olunmasına şərait yaradır.

Nəticə olaraq, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sociallaşma prosesinin effektivliyi birbaşa müəllim və valideyn arasında qurulan qarşılıqlı inam, hörmət və əməkdaşlıq münasibətlərindən asılıdır. Bu əməkdaşlıq uşağın sosial mühitə uyğunlaşmasını, davranış bacarıqlarının inkişafını və şəxsiyyə-

tinin formalaşmasını sürətləndirir. Ona görə də təhsil müəssisələrində valideynlərlə işin sistemli və məqsədyönlü şəkildə təşkili sosial tərbiyənin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Şəhanə İbadova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-2037-9475>

shahnemammadzadeh96@gmail.com

Tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsində fərdi yanaşmanın rolu

Açar sözlər: *fərdi yanaşma, tədris keyfiyyəti, xarici dil tədrisi, öyrənmə üslubları, motivasiya və inkişaf*

Keywords: *individual approach, quality of education, foreign language teaching, learning styles, motivation and development*

Təhsil hər bir cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında əsas rol oynayan amillərdən biridir. Müasir dövrdə təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri, şagird və tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların təlim prosesində aktiv iştirakını təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün fərdi yanaşmanın tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fərdi yanaşma təhsilalanların bilik, bacarıq və maraqlarına uyğun şəkildə tədrisin təşkil olunmasını nəzərdə tutur ki, bu da onların təhsil keyfiyyətini artırır və potensiallarının maksimum səviyyədə inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır (Brown, 2007, p. 45).

Xarici dil tədrisində fərdi yanaşmanın əhəmiyyəti daha da artır. Şagirdlərin bilik səviyyələri, öyrənmə üslubları və maraqları müxtəlif olduğu üçün bu yanaşmanın tətbiqi zəruridir. Fərdi yanaşma şagirdlərin öyrənmə tərzini öyrənərək onların ehtiyaclarına uyğun metodların həyata keçirilməsini təmin edir. 1970-ci illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəllərində

aparılan tədqiqatlar müəllimlərin diqqətini şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə yönəlmişdir. Hər bir şagirdin özünəməxsus öyrənmə üslubu olduğu müşahidə edilmiş və buna uyğun dərs metodlarının hazırlanması məqsədəuyğun hesab edilmişdir (Gardner, 1983, p. 89).

Bununla yanaşı, xarici dil tədrisində rast gəlinən əsas çətinliklərdən biri fərdi, qrup və frontal iş üslublarının uyğun şəkildə birləşdirilməməsidir. Müəllimlərin əksəriyyəti şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir, bu da təlim prosesinin qeyri-effektiv olmasına səbəb olur. Halbuki fərdi yanaşmanın tətbiqi ilə bu problemlərin öhdəsindən gəlmək mümkündür. Müəllimlər hər bir şagirdin fərdi öyrənmə tərzini nəzərə alaraq, onlara müxtəlif səviyyələrdə tapşırıqlar təqdim etməli və fərdi dəstək göstərməlidirlər. Bu yanaşma həm də şagirdlərin təhsilə marağını artırır və onların motivasiyasını yüksəldir (Harmer, 2015, p. 102).

Fərdi yanaşmanın tətbiqi yalnız şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə məhdudlaşmır. Müəllimlər təlim prosesində motivasiyaedici şərait yaratmalı, şagirdlərin öyrənmə potensialını artırmağa çalışmalıdırlar. Bu yanaşma ilə psixoloji maneələrə qalib gələrək şagirdlərin təhsildən daha çox faydalanmasını təmin etmək mümkündür (Gardner, 1983, p. 45).

Nəticə etibarilə, fərdi yanaşma müasir təhsil sistemində tədris keyfiyyətinin artırılması üçün mühüm vasitədir. Xüsusilə xarici dil tədrisində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan metodların tətbiqi onların bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, tədris prosesini daha səmərəli edir. Müəllimlər, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun tədris materialları hazırlamalı və öyrənmə prosesini fərdiləşdirərək tədris keyfiyyətini yüksəltməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.
2. Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. Basic Books.
3. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching*. Pearson Education Limited.

Seyran Dadaşov

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-8980-4668>

dadasovseyran11@gmail.com

Şəkillərin dərs zamanı vacibliyi

Açar sözlər: vizual vasitələr, xarici dil, tədris, interaktiv öyrənmə, motivasiya, yaddaş, kommunikasiya, innovativ metodlar, multimodal tədris, müasir pedaqogika

Keywords: visual aids, foreign language, teaching, interactive learning, motivation, memory, communication, innovative methods, multimodal learning, modern pedagogy

Xarici dil tədrisində vizual vasitələr mühüm rol oynayır. Bu vasitələr şagirdlərin öyrənmə prosesini daha effektiv və maraqlı edir. Gözlə görülən materiallar yadda saxlama qabiliyyətini artırır və dil bacarıqlarının inkişafına töhfə verir. Müasir pedaqogikada interaktiv və multimodal yanaşmaların geniş tətbiqi vizual vasitələrin istifadəsini daha da aktuallaşdırır.

Vizual Vasitələrin Əsas Növləri. Xarici dil öyrənmə prosesində müxtəlif vizual materiallardan istifadə edilir. Bunlara şəkillər, diaqramlar, videolar, interaktiv lövhələr, fləşkartlar və cizgi filmləri daxildir. Həmçinin, real obyektlər, jestlər və mimikalar da öyrənmə prosesində vizual köməkçi rolunu oynayır (ARTI).

Vizual Vasitələrin Faydaları. Vizual vasitələrin istifadəsi bir neçə mühüm üstünlük yaradır. Birincisi, şagirdlərin motivasiyasını artırır. Maraqlı və rəngarəng materiallar diqqəti cəlb edir və dərsə olan marağı gücləndirir. İkincisi, informa-

siyanın yadda saxlanılmasını asanlaşdırır. Gözlə görülən məlumatlar beyində daha yaxşı kodlaşdırılır və uzunmüddətli yaddaşda saxlanılır. Üçüncüsü, vizual vasitələr dili kontekst daxilində təqdim edir. Şəkillər və videolar dilin real istifadəsini göstərir və şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirir (Das Goethe-Institut).

Müasir Texnologiyalar və Vizual Vasitələr. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı vizual vasitələrin xarici dil dərslərində tətbiqini genişləndirib. İnteraktiv lövhələr, rəqəmsal animasiyalar və mobil tətbiqlər tədris prosesini daha çevik və əyləncəli edir. Eyni zamanda, virtual reallıq və artırılmış reallıq kimi innovativ texnologiyalar xarici dil öyrənənlərə real dil mühiti yaradır.

Xarici dil dərslərində vizual vasitələrin tətbiqi öyrənmə prosesini daha məhsuldar edir. Vizual materiallar yaddaşı gücləndirir, motivasiyanı artırır və şagirdlərin dili real kontekstdə mənimsəməsinə kömək edir. Müasir texnologiyaların inkişafı ilə bu vasitələrin əhəmiyyəti daha da artmışdır. Buna görə də, pedaqoqlar xarici dil dərslərində vizual metodlardan geniş istifadə etməlidirlər (Naxçıvan Dövlət Universiteti).

Ədəbiyyat

1. ARTI. (nd). *Elmi jurnallar portalı*. Azərbaycan Tədqiqat və Tədris İnstitutu. <https://journals.arti.edu.az>
2. Das Goethe-Institut. (nd). *Vernetzt für Nachhaltigkeit* [Əl kitabçası]. <https://www.goethe.de>
3. Naxçıvan Dövlət Universiteti. (nd). *Rəsmi veb saytı*. <https://ndu.edu.az>

Nuranə Məmmədli

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-0796-0159>

mmmedlinurane18@gmail.com

Müasir türk və Azərbaycan dillərində siyasi terminologiyanın ümumi mənzərəsi

Açar sözlər: *siyasi terminologiya, Türk dili, Azərbaycan dili, termin yaradıcılığı, söz birləşməsi, əcnəbi sözlər, dil islahatları, milli terminologiya, siyasi leksika, termin adaptasiyası, dilin inkişafı*

Keywords: *political terminology, Turkish language, Azerbaijani language, term formation, phrase formation, foreign words, language reforms, national terminology, political lexicon, term adaptation, language development*

Siyasi terminologiya ictimai-siyasi hadisələrin, dövlət idarəçiliyinin, beynəlxalq münasibətlərin dil müstəvisində ifadəsini təmin edən mühüm bir sahədir. Müasir dövrdə qloballaşmanın təsiri ilə siyasi anlayışların sayı artmış, siyasi terminlərin leksik tərkibi daim yenilənmişdir. Türk və Azərbaycan dillərində də siyasi terminologiyanın inkişafı həm tarixi proseslər, həm də sosial-siyasi dəyişikliklərlə sıx bağlı olmuşdur. Türk dilində siyasi terminlərin inkişafı xüsusilə XX əsrin əvvəllərindəki islahatlarla sürət qazanmışdır. Atatürk dövründə həyata keçirilən dil islahatları nəticəsində Avropa dillərindən gələn bir çox siyasi anlayışlar ya tam tərcümə olunmuş, ya da türk dilinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Azərbaycan dilində isə siyasi terminologiyanın formalaşması daha mürəkkəb bir proses keçmişdir.

Sovet dönməsinin təsiri ilə Azərbaycan dilinə çox sayda rus mənşəli siyasi terminlər daxil olmuşdur: “sovet”, “partiya” kimi terminlər uzun müddət istifadədə olmuşdur. Lakin müstəqillikdən sonra Azərbaycan dilində milli əsaslı siyasi terminologiya sistemin qurulması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Bu gün həm Türk, həm də Azərbaycan dillərində siyasi terminologiya müxtəlif yollarla zənginləşir. Yeni terminlər yaradılarkən əsasən üç üsuldən istifadə olunur: Yeni sözlərin düzəldilməsi (məsələn, “özünütdədiq”, “müstəqillik”); Söz birləşməsi yolu ilə termin formalaşdırılması (məsələn, “milli təhlükəsizlik”, “iqtisadi siyasət”); Əcnəbi terminlərin adaptasiyası və ya birbaşa mənimsənilməsi (məsələn, “demokratiya”, “referendum”).

Türk və Azərbaycan dillərində siyasi terminologiya sahəsində həm ortaq, həm də fərqli cəhətlər müşahidə olunur. İki dildə “demokrasiya/demokratiya”, “parlament”, “konstitusiyaya/anayasa” kimi terminlər ortaq siyasi anlayışları ifadə etsə də, bəzi fərqliliklər də mövcuddur. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “anayasa” işlədildiyi halda, Azərbaycan türkcəsində “konstitusiyaya” termini üstünlük təşkil edir. Terminlərin fərqli adlandırılması əsasən tarixi, siyasi və dil siyasətindən irəli gəlir. Siyasi terminlərin işlənməsi və istifadəsi yalnız dilin zənginləşməsinə xidmət etmir, eyni zamanda cəmiyyətin siyasi şüurunun formalaşmasına, hüquqi bilik səviyyəsinin artmasına da təsir göstərir. Müasir mərhələdə hər iki dildə siyasi terminologiyanın normallaşdırılması və sistemləşdirilməsi üçün lüğətlər hazırlanır, akademik səviyyədə araşdırmalar aparılır. Bu işə, siyasi terminologiyanın daha stabil və milli ruhda inkişaf etməsinə şərait yaradır. Müasir Türk və Azərbaycan dillərində siyasi terminologiyanın ümumi mənzərəsi dilin dinamik inkişafı, siyasi dəyişikliklər və qloballaşma prosesləri ilə sıx bağlıdır. Hər iki dildə siyasi terminlər yalnız cəmiyyətin

siyasi həyatını deyil, eyni zamanda dilin inkişafını və zənginləşməsinə də gücləndirən mühüm faktor kimi çıxış edir.

Müasir Türk və Azərbaycan dillərində siyasi terminologiyasının inkişafı bu xalqların tarixi keçmişi, ictimai-siyasi quruluşu və beynəlxalq münasibətlərdəki mövqeləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Tarixi proseslər hər iki dilin siyasi terminologiyasında həm ortaq cəhətlərin, həm də fərqli xüsusiyyətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Türk dilində Avropa təsirinə, Azərbaycan dilində isə rus və türk təsirlərinin izlərinə rast gəlinir. Bununla yanaşı, hər iki dildə milli terminoloji sistemin qurulması istiqamətində ardıcıl fəaliyyət aparılmış və müasir dövrdə bu istiqamətdə mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Siyasi terminlərin yaranmasında yeni söz düzəltmə, söz birləşməsi və əcnəbi terminlərin adaptasiyası əsas üsullar olmuşdur. Terminoloji sistemin formalaşması nəticəsində dilin siyasi ifadə imkanları genişlənmiş, dövlət quruluşu, hüquqi münasibətlər və ictimai-siyasi həyat daha dəqiq və dolğun şəkildə dildə əks olunmuşdur. Müasir dövrdə hər iki dildə siyasi terminlər dinamik inkişaf edir, cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarına uyğun yenilənir və normallaşdırılır.

Beləliklə, müasir Türk və Azərbaycan dillərində siyasi terminologiyasının ümumi mənzərəsi göstərir ki, siyasi leksika təkcə dilin bir sahəsi deyil, həm də xalqın siyasi kimliyinin, dövlətçilik ənənələrinin və ictimai şüurunun ifadə vasitəsidir. Bu terminoloji sistemlərin daha da təkmilləşdirilməsi və milli xüsusiyyətlər əsasında inkişaf etdirilməsi gələcəkdə də dilin və cəmiyyətin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyacaqdır.

Nurlana Əsgərova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-3105-8039>

cabrayilova@bk.ru

Sinifdə ənənəvi tədris metodlarının və texnologiyanın integrasiyasını balanslaşdırmaq

Açar sözlər: *ənənəvi metodlar, texnologiya, tədris, sinif, integrasiya*

Keywords: *traditional methods, technology, teaching, classroom, integration*

Təhsil dünyası sürətlə dəyişir və bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün ənənəvi tədris metodları ilə müasir texnologiyaların balanslaşdırmaq daha vacib hala gəlir. Müasir dövrdə texnologiyanın tədris prosesinə daxil edilməsi, tələbələrin öyrənmə təcrübələrini inkişaf etdirərək, onlara daha interaktiv və əlçatan təhsil imkanı yaradır. Həmçinin, ənənəvi tədris metodları hələ də tələbələrə şəxsi əlaqə qurmaq, sosial bacarıqları inkişaf etdirmək və dərslərin daha dərinlən anlaşılmasını təmin etmək baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Bu tezisdə, ənənəvi tədris metodları və texnologiyanın integrasiyasını balanslaşdırmaq üçün müxtəlif strategiyalar müzakirə ediləcək, həmçinin bu yanaşmanın tədris mühitinə necə fayda gətirdiyi və tələbələrin gələcəyə hazırlıqda necə təsirli olacağı barədə məlumat veriləcəkdir.

Ənənəvi tədris metodları zəngin bir tarixə malikdir və zamanla təsirli olduqları sübut olunub. Bu metodlar müəllimlər və tələbələr arasında vacib insan qarşılıqlı əlaqəsi təmin edir,

icma hissini gücləndirir və aktiv iştirakını təşviq edir. Aşağıda ənənəvi tədrisin bəzi dəyərli aspektləri verilmişdir:

- Şəxsi Əlaqə: Üz-üzə qarşılıqlı əlaqələr müəllimlərin tələbələrə daha dərin səviyyədə əlaqə qurmasına, onların fərdi güclü və zəif tərəflərini, öyrənmə tərzlərini anlamalarına imkan verir. Bu şəxsi əlaqə etimad qurmağa kömək edir və açıq ünsiyyətə təşviq edir.

- Əl ilə Öyrənmə: Ənənəvi metodlar çox vaxt praktik fəaliyyətlər, eksperimentlər və real həyatdan nümunələr ilə müşayiət olunur, tələbələrə nəzəri bilikləri praktik vəziyyətlərdə tətbiq etməyə imkan verir.

- Sınıf İdarəçiliyi: Ənənəvi sinif mühitində müəllimlər öyrənmə mühitinə daha yaxşı nəzarət edə bilər, tələbələr arasında diqqət və intizamı təmin edir.

- Sosial İnkişaf: Ənənəvi siniflər sosial qarşılıqlı əlaqələri, komanda işini və yoldaş (peer) öyrənməsini asanlaşdırır, mühüm sosial və emosional bacarıqları təşviq edir.

Ənənəvi tədris metodlarının öyrənməyə verdiyi əhəmiyyət və yaradıcı yanaşmalar şübhəsiz ki, təhsil prosesində əvəzsizdir. Lakin, müasir dövrün tələbləri və texnologiyanın sürətli inkişafı, ənənəvi metodlarla yanaşı, yeni tədris alətlərinin və resurslarının istifadəsini tələb edir. Texnologiyanın tədris prosesinə inteqrasiyası, öyrənmə təcrübələrini zənginləşdirərək, tələbələrə daha interaktiv və effektiv bir mühit təqdim edir. Beləliklə, ənənəvi metodlarla texnologiyanın uyğunlaşdırılması, təhsil sahəsində daha müasir və dinamik yanaşmaların yaranmasına yol açır. İndi isə texnologiyanın sinifdə necə inteqrasiya oluna biləcəyinə və bu yanaşmanın tədris prosesinə gətirdiyi üstünlüklərə daha yaxından baxaq.

Texnologiyanın sinifə inteqrasiyası öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirir, iştirakçılığı artırır və tələbələri texnologiya

əsaslı dünyaya hazırlayır. Texnologiyanın integrasiyasının bəzi üstünlükləri bunlardır:

- **Şəxsi Öyrənmə:** Texnologiya tələbələrə öz sürətlərində irəliləmək və ehtiyaclarına və maraqlarına uyğunlaşdırılmış resurslara çıxış imkanı verərək, şəxsiyyətə uyğun öyrənmə təcrübələri təqdim edir.

- **Geniş Resurslara Çıxış:** Texnologiya tələbələrə interaktiv simulyasiyalar, multimedia resursları və onlayn kitabxanalar daxil olmaqla geniş tədris məzmunu bazasına çıxış imkanı verir.

- **Əməkdaşlıq İmkanları:** Texnologiya tələbələr arasında əməkdaşlığı təşviq edir, onlara qrup layihələrində işləməyə, fikirləri paylaşmağa və müzakirələrə qatılmağa imkan verir, fiziki mövqelərindən asılı olmayaraq.

- **Real Vaxtda Qiymətləndirmə:** Texnologiya real vaxtda qiymətləndirməni asanlaşdırır, müəllimlərin tələbə irəliləyişini izləməsinə və fərdi dəstək üçün vaxtında rəy verməsinə imkan verir.

Ənənəvi tədris və texnologiyanın integrasiyasını balanlaşdırmaq üçün strategiyalar

1. Tədris Yanaşmalarını Birləşdirmək: Tarazlaşdırılmış bir yanaşma ənənəvi tədris metodlarını texnologiya integrasiyası ilə birləşdirməyi əhatə edir. Müəllimlər dərsləri üz-üzə təqdim edə bilər, multimedia təqdimatları üçün texnologiya daxil edə bilər və öyrənməni tamamlayan onlayn resurslardan istifadə edə bilərlər.

2. Peşəkar İnkişaf: Müəllimlərə texnologiya integrasiyası üzrə ətraflı peşəkar inkişaf təlimləri vermək, onlara texnologiyani sinifdə effektiv istifadə etmək üçün bacarıq və inam qazandırır.

3. Məqsədli İntegrasiya: Texnologiyani aydın bir məqsəd ilə integrasiya edin. Texnologiya alətlərinin öyrənmə

məqsədlərini artırmasına və ənənəvi tədris metodlarını tamamlamasına əmin olun.

4. Tələbə Mərkəzli Öyrənmə: Tələbələrin öyrənmə prosesinə sahiblənmələrinə kömək etmək üçün texnologiyadan tədqiqat, əməkdaşlıq və özünü qiymətləndirmə üçün istifadə etmələrinə imkan verin.

5. Dəstəkverici Mühit Yaratmaq: Tələbələrin texnologiya ilə təcrübə aparmalarına və onu araşdırmalarına təşviq edən dəstəkverici və müsbət bir sinif atmosferi yaradın, eyni zamanda uğursuzluqdan qorxmadan.

Ənənəvi tədris metodları, tələbələrə əsas bilik və bacarıqları qazandırmaqda və onların sosial inkişafını dəstəkləməkdə hələ də mühüm rol oynayır. Lakin, müasir təhsil tələbləri və texnologiyanın sürətli inkişafı, ənənəvi yanaşmalarla yanaşı, innovativ tədris alətlərinin və metodlarının istifadəsini vacib edir. Texnologiyanın siniflərə inteqrasiyası, tələbələrə daha fərdi və interaktiv öyrənmə təcrübələri təqdim edərək onların motivasiyasını və öyrənmə nəticələrini artırır. Bu, həmçinin müəllimlərə tədris prosesində daha çevik və effektiv yanaşmalar tətbiq etməyə imkan verir. Ənənəvi tədris metodları ilə texnologiyanın sinifə inteqrasiyasını tarazlaşdırmaq, hərtərəfli, təsirli və dinamik bir öyrənmə təcrübəsi yaratmaq üçün vacibdir. Hər iki dünyanı ən yaxşı şəkildə qəbul edərək, müəllimlər tələbə mərkəzli bir mühit yaradaraq əməkdaşlığı, tənqidi düşüncəni təşviq edərək və tələbələrə texnologiya əsaslı gələcəyə uğurla hazırlaya bilirlər.

Əzizə Əbdüləzimova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-0675-0468>

abdulazimovaa@icloud.com

İncilin yunan dilindən azərbaycan dilinə tərcüməsində üslub və sədaqət problemi

Açar sözlər: *İncil, tərcümə, üslub, sədaqət, yunan dili, azərbaycan dili*

Keywords: *Bible, translation, style, fidelity, Greek language, Azerbaijani language*

İncil kimi müqəddəs mətnlərin tərcüməsində yalnız mətnin məzmunu deyil, onun üslubu da qorunmalıdır. Əks təqdirdə, tərcümə, mətnin ruhunu və emosional təsir gücünü itirə bilər. Yunan dilində yazılmış İncil mətnləri yüksək poetik dildə ifadə olunmuş, bədii vasitələrlə zənginləşdirilmişdir (Bruce, 1950).

Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı bu üslubi zənginliyin saxlanması tərcüməçidən xüsusi dil bacarığı və mədəniyyət-lərəarası kompetensiya tələb edir. Çünki təkcə məna uyğunluğu deyil, həm də emosional təsir dərəcəsi eynilə ötürülməlidir (Chamberlain, 1988).

Sədaqət problemi isə həm məzmun səviyyəsində, həm də üslub səviyyəsində qarşıya çıxır. Bəzi hallarda tərcüməçi mətnin daha anlaşılan olması üçün müəyyən interpretativ dəyişikliklər etməyə məcbur qalır. Bu zaman sərhədin aşılması, yəni mətnin mənasının təhrif edilməməsi vacib şərtidir (Metzger, 1992).

Sədaqət və üslubun qorunması üçün tərcüməçi həm qədim yunan dili və mədəniyyəti, həm də müasir Azərbaycan dilinin

bütün imkanlarını yaxşı bilməli, fərqli mədəniyyətlərin dinamikasına uyğun tərcümə üsulu seçməlidir.

Beləliklə, İncilin tərcüməsi yalnız dil işinə çevrilmir, həm də mədəniyyətlərarası bir körpü rolunu oynayır və tərcüməçinin rolu bu prosesdə əvəzolunmazdır.

Ədəbiyyat

1. Bruce, F. F. (1950). *Kitablar və perqamentlər*. Pickering & Inglis.
2. Chamberlain, D. F. (1988). İncil tərcüməsində üslub və sədaqət. *Tərcümə Araşdırmaları Jurnalı*.
3. Metzger, B. M. (1992). *Əhdi-Cədidin mətni*. Oksford Universiteti Nəşriyyatı.

Fatimə Əliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-5305-8009>

fatimesamedzade94@gmail.com

Qorxu uşaqların psixi inkişafına təsir amili kimi

Açar sözlər: *qorxu, inkişaf, emosiya, uşaq, təsir*

Keywords: *fear, development, emotion, child, influence*

Qorxu uşaqların psixi inkişafında əsaslı emosiyalardan biridir. Qeyd etməliyik ki, uşaq dünyaya gəldiyi zaman ilk yaşadığı qorxu hissidir. Hal-hazırda uşaqların emosional inkişafalarında ciddi çətinlik yaradan məsələlərdən biri onda qorxuların çoxluğu və beləliklə onlarda uşaqlıq nevrozunun yaranmasıdır. Bunun olması uşaqlarda emosional inkişafın zəifləməsinə və infantil kimi (uşaq olaraq qalmaq istəyi) formalaşmasına şərait yaradır. Qorxunun yaranması uşağın sosial inkişafına, həmçinin sosial adaptasiyasına təsir edə bilər.

İlk öncə qorxunun emosiya və hiss olaraq fərqləndiyini bildirmək yerində olar. Qorxu özünü emosiya şəklində əks elətdirdiyi zaman insanda fizioloji dəyişikliklər baş verir. Belə ki, qorxu emosiyası keçirilən zaman rəngin ağarması, tənəffüs prosesinin tezləşməsi, ürək döyüntülərinin artması müşahidə olunur. İnsan qorxu hissi keçirirsə, bu zaman həmin şəxs daha neytral olur, subyektiv xarakter daşıyır, onun fəaliyyət sisteminə təsir edir. Ancaq biz həmin şəxsə fizioloji olaraq bir dəyişiklik hiss etmirik. Hər iki hal təhlükə zamanı baş verir. Lakin bunlar arasında fərq ondan ibarətdir ki, emosiya olaraq qorxu yarandıqda real təhlükə ilə qarşılaşdığı müəyyən olunur,

hiss olaraq qorxu yarandıqda isə real təhlükə olmur, sadəcə həmin şəxs ona problem yaradacaq məsələlərdən qorxur. Bunları fərqləndirmək üçün belə missallar qeyd edə bilərik. Bir uşağın qaşısına itin çıxması onda qorxu emosiyası yaradır. Ancaq bir uşaq imtahandan keçməyəcəyini düşündüyü üçün qorxu hissi keçirə bilər. Onu da qeyd etməliyik ki, qorxu hissi yalnız mənfi qəbul edilə bilməz.

Qorxu təhlükənin dərk edilməsi, həyat təcrübəsi və şəxsiyyətlərarası münasibətlər prosesində formalaşır. Burada uşağa laqeyd olan bəzi qıcıqlandırıcılar tədricən onu təhdid edən təsirlər xarakteri qazanır. Bu hal travmatik təcrübəni əks elətdirir. Daha çox yayılmış qorxular isə təlqin edilmiş qorxulardır. Təlqin edilmiş qorxuları böyüklər qeyri-ixtiyari olaraq uşaqlara ötürür və beləliklə uşaqlar həmin qorxulara “yoluxur”. Uşağı ehtiyac olmadığı zamanlarda qorxutmaq onun özünə inamını itirməsinə və bu kimi qorxuların artmasına səbəb olur. Belə uşaqlar daha gərgin, sıxılmış və ehtiyatlı olurlar. Həmişənin belə qorxular uşaqların özlərini dərk etməsinə mane olur. Beləliklə uşaq hər zaman təhlükə hissi ilə yaşayır. Təhlükə hissi ilə yaşayan uşaq zamanla öz həyatı fəaliyyətlərinin, özünəqulluq bacarıqlarının, intellektual fəaliyyətinin formalaşmasında çətinlik yaşayır. Hər zaman onu qoruyacaq şəxsə ehtiyac duyur. Belə halların yaranmasına şərait yaradan daha çox psixi-sinir gərginliyi keçirən valideynlər tərəfindən olur. Hətta ana uşaqlıq zamanı davamlı qorxu hissi keçiribsə, onun öz uşağı olduğunda bu hissləri ona yaşadır. Bu qorxular artıq patoloji qorxular hesab olunur. Patoloji qorxu qeyri-ixtiyari olması, yəni şüurun tam nəzarətinin olmaması, xarakterə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə və insanın sosial reallığa uyğunlaşmasına mənfi təsir göstərməsi ilə müəyyən olunur. Belə qorxular zamanla uşaqda təşviş hissəsinin yaranmasına səbəb olur. Hətta uşaqlarda belə

təşviş zamanı enurezin (gecələr sidik buraxmaq) halları müşahidə olunur. Qorxu və təşviş üçün birləşdirici hiss təşviş olduğuna görə onun təzahürlərini nəzərdən keçirək. Kəskin təşviş hissi zamanı insan özünü itirir, cavab üçün lazımı sözləri tapa bilmir, uyğunsuz, anlaşılmaz, həyəcanla, titrəyən səsle danışır və tez-tez tamamilə susur. Baxışını qaçıır, üz ifadəsi qorxmuş olur. Bədən soyuyur, ağırlaşır, ayaqlar yüngülləşir, ağız quruyur, nəfəs kəsilir, ürək nahiyyəsində ağrı olur, əllər nəm olur, üz solğun olur və insan soyuq tər tökür. Kəskin təşviş simptomları psixofizioloji funksiyaların həddindən artıq gərginliyini və onların pozulmasını göstərir.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qorxu uşaqların psixikasında dərin izlər qoyur və zamanla o, özünü müxtəlif psixoloji problemlər olaraq ortaya çıxarır. Təbii ki, uşaqların psixi inkişafını qorumaq üçün əsas şərtlərdən biri onu yersiz şəkildə qorxutmamaqdır. Bunun əvəzinə izah etməyi əsas motiv olaraq qəbul etmək daha tövsiyə olunandır.

Fərizə Əmrahlı

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-5779-1499>

amrahli.fariza@gmail.com

Ölümün təsviri (Afaq Məsudun hekayə yaradıcılığı əsasında)

Açar sözlər: *Afaq Məsud, yazıçı, hekayə, həyat, ölüm*

Keywords: *Afaq Masoud, writer, fictional story, life, death*

Afaq Məsudun yaradıcılığa başladığı ilk hekayə nümunələrindən etibarən ümumilikdə bütün yaradıcılığını əhatə edən ölüm mövzusu universal bir motiv olaraq istifadə edilmişdir. Yazıçının yaradıcılığında müraciət etdiyi ölüm mövzusu insanın cismani olaraq həyatının sona çatması yox, həyatın mahiyyətinin dərkinə istiqamətlənmişdir.

“Ölüm kabusu” Afaq Məsud yaradıcılığında bir növ açar rolunu oynayır. Afaq Məsudun hekayə yaradıcılığındakı qəhrəmanlar “ölüm kabusu” ilə qarşılaşdıqları zaman onlar cəmiyyətdə mövcud olan sosial mövqeylərindən asılı olmayaraq bu kabus onların hisslərinə, düşüncələrinə bir növ hakim kəsilir.

Afaq Məsud yazır:

“Ölümü anladığca bədənimin mümkün qədər çəkisiz-ətsiz və sümüksüz olmasının vacibliyini anlayır, üz tutduğun görünməz aləmin incəliyinə uyuşmayan bu kobud ağırlıqla törədə biləcəyin əngəlliklərdən vahimələnməyə bilmirsən” (Cəfərov, 2016, s. 39).

“Öldürdülər” hekayəsində Fəridəni qorxmuş halda görən anası onu qucağına alaraq bağrına basır. Anasının bu hərəkəti

Fəridəni daha da qəhərləndirir. O, anasının qucağına atılaraq, nəfəsi təngimiş halda məni burda “öldürdülər” deyib çığırdı. Burada “öldürdülər” dedikdə nəzərdə tutduğu məqam hamının öz işi ilə məşğul olub, onunla maraqlanmaması idi. Fəridə bu cür mənəvi “ölümə” hazır idi. Kimlərsə üçün əhəmiyyətsiz olan bu hal Fəridə üçün heç də asan yaşanılacaq bir vəziyyət deyildir (Məsud, 2012, s. 592).

“Gecə” hekayəsi həyatlarının son günlərini yaşayan qoca cütlüyün hekayəsidir. Bu hekayədə ölüm bir neçə kontekstdən izah edilir. İlk olaraq Talib kişinin ölümü-keçmiş dövrün axıncı kişi nümayəndəsinin ölümü, yeni mərhələyə keçidin qarşılaşdığı maneələrin rədd edilməsi idi.

Yazıcının “Sərçələr” hekayəsində əsas psixoloji tədqiqat obyektı yazıçı olan anadır. Qız bütün gününü makina arxasında oturub nəse yazmaqla məşğul olan anasını başa düşə bilmirdi. Makinanın hənirtili səsi bütün otağa dolurdu. Bir dəfə o anasının bu qədər nə yazdığını öyrənmək üçün gizlicə onun otağına girmiş və bütün yazıları alt-üst edərək, oxumağa çalışsada, heç nə başa düşməmişdi. Tək aydınlaşdırdığı şey o idi ki, anası ancaq yazılarında sərçələrdən danışdı. Anasının fikirlərinin başqa aləmdə olduğunu uşaq olsa da o, anlayırdı. Amma düşünürdü ki, anasının ondan belə uzaq düşməsinin səbəbi ya sərçələr, ya ölüm, ya da elə ikisidə idi. Bir dəfə hətta uşaq öz qulaqları ilə eşitmişdi ki, atasıyla mübahisə edən anası deyirdi ki, əl çək məndən imkan ver ölüm (Məsud, 2012, s. 584).

Qız belə qənaətə gəlir ki, onun anasını hər gün ölümə məhkum edən, onları bir-birindən uzaq salan onun sərçələr barəsində yazdığı yazıları idi. Bundan hirsələnən qız sərçələrə xüsusi bir nifrət bəsləyirdi. Anasını sərçələrdən qışqanan uşaq pəncərə qarşısındakı sərçəni tutaraq başını qoparır. Çünki onlar onun anasını onun əlindən almışdılar.

“Qəza” hekayəsi qadının ailəsi və həyat yoldaşı ilə bağlı duyğu dolu hissələrin təsviri ilə başlayır. Bir gün saat üçü vursa da, onun əri gəlib evə çıxmamışdı. O, hirsle fikirləşdikə əri qəzaya düşüb. Bu qəza gec-tez olmalıydı və bəlkədə bugün olacaqdı. O, bu qəzanı çoxdan hiss etmiş və hətta yuxusunda belə görmüşdü (Yaqubova, 2006).

Qadının ərinin ölümünə özünü o qədər hazırlayır ki, hətta yas üçün tədarük və sonralar nə etməli olduğunu düşünür.

Qadının yaşadığı təkcə ərinin maşın qəzasında həlak olması yox, həmçinin ərini itirmiş dul qalmış qadının öz daxili dünyasında pəşolojə cəhətdən baş vermiş qəza idi.

Afaq Məsud yaradıcılığına ümumi bir nəzər salsaq bəzi qəhrəmanları “ölə bilməyənlər” kateqoriyasına daxil edə bilərik. Ölə bilməyən obrazlar fikrən ölümə çatmaq istəsələrdə buna nail ola bilmirlər. Bəlkədə həmin insanlar üçün elə əsl ölüm bu həyatda ömür sürmək idi.

“Dovşanın ölümü” hekayəsi dovşanın ölməsinin təsviri ilə başlayır (Əhmədli).

Bu hekayədə qadın və kişi qəhrəmanları təzadlı şəkildə göstərilmişdir və hətta onlar bir növ qarşıdurma içindədirlər. Bu hekayədə dovşanın ölümü dərin mənə daşımaqdadır. Hekayədə təsvir olunan ağ rəngli dovşan bir növ məhəbbətin simvolu, hekayənin sonunda adı çəkilən kirpi isə tənhalığın rəmzi olaraq təqdim edilmişdir. Hekayənin qəhrəmanları olan İsa və onun həyat yoldaşı bir-birlərinə olan sevgi hissini itirmiş insanlardır. Burada dovşanın ölümü məhz onların sevgisinin ölməsi demək idi. Hekayə bədbin sonluqla bitir çünki, bu hekayədə qəhrəmanlar sağ qalır, məhəbbət isə ölür.

“Üçüncü mərtəbədə” hekayəsinin əsas obrazı Oqtaydır.

Yazıçı Oqtayı fiziki cəhətdən yox, mənəvi cəhətdən öldürməyi üstün tutur. Həyatda hər şeyini itirən Oqtay cəmiyyət üçün mənasız, yəni ölü birinə çevrilmişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi Afaq Məsud yaradıcılığında bəzi qəhrəmanlar cismani olaraq yox, mənəvi olaraq ölür. Hətta onlar özlərinə ölüm belə arzu edirlər. Lakin onlar üçün əsl ölüm elə bu həyatı yaşamaqdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, N. (2016). *Afaq Məsud dünyası*. Elim və təhsil, 179.
2. Məsud, A. (2012). *Seçilmiş əsərləri: I cild*. Elim və təhsil, 592.
3. Məsud, A. (2012). *Seçilmiş əsərləri*. Elm və təhsil, 584.
4. Yaqubova, M. (2006). Kişi ovrazları qadın yaradıcılığında və ya patriarxal cəmiyyətə feminist nəzər. *Tənqid.net*
5. Əhmədli, B. (nd). Bədii düşüncə imkanlarının kifayət qədər məxsusluğu – Bədirxan Əhmədli Afaq Məsud haqqında yazır. *525-ci qəzet*.
<https://525.az/news/193985-bedii-dusunce-imkanlarinin-ozunemexsuslugu-bedirxan-ehmedli-afaq-mesud-haqqinda-yazir>

Bilal Bayramov

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-4049-7002>

bayramov.bilal044@gmail.com

Kommersiya müəssisələrində satış xidmətinin idarə olunmasında strategiya və planlaşdırma mexanizmləri

Açar sözlər: *satış xidməti, strategiya, planlaşdırma, kommersiya müəssisələri, müştəri əlaqələri, rəqəmsal texnologiyalar, CRM sistemləri*

Keywords: *sales service, strategy, planning, commercial enterprises, customer relations, digital technologies, CRM systems*

Müasir dövrdə kommersiya müəssisələrinin bazar uğuru birbaşa *satış xidmətinin* səmərəli idarə olunmasından asılıdır. Satış xidməti yalnız məhsulun və xidmətin istehlakçılara çatdırılması deyil, həm də müştəri ehtiyaclarının öyrənilməsi, fərdi təkliflərin hazırlanması və uzunmüddətli müştəri əlaqələrinin qurulması prosesidir (Kotler, 2017). Bu sahədə *strategiya və planlaşdırma* mexanizmlərinin düzgün tətbiqi müəssisənin bazarda rəqabət üstünlüyü qazanmasına və gəlirliliyinin artırılmasına imkan verir (Armstrong, Kotler, 2020). Əlavə olaraq, satış xidmətinin idarə olunmasında strateji yanaşmaların tətbiqi müəssisələrin uzunmüddətli məqsədlərinə çatmaq üçün vacibdir. Strateji planlaşdırma, bazar tendensiyalarının və müştəri davranışlarının təhlili əsasında, satış proseslərinin optimallaşdırılmasını təmin edir. Bu, müəssisələrin dəyişən bazar şəraitinə çevik uyğunlaşmasına və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir.

Satış strategiyası müəssisənin bazar fəaliyyətinin istiqamətlərini və əsas hədəflərini müəyyənləşdirir, planlaşdırma isə bu strategiyanın həyata keçirilməsi üçün konkret addımları və resurs bölgüsünü əhatə edir (Bisen, Srivastava, 2009). Satış xidmətinin idarə edilməsində bu iki elementin birgə tətbiqi məhsul və xidmətlərin düzgün bazar segmentlərinə yönəldilməsinə, resurslardan səmərəli istifadə olunmasına və nəticələrin davamlı monitorinqinə şərait yaradır (Porter, 1998).

Satış fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq və müəssisənin bazar mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə bir sıra vacib tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruri hesab olunur. Hər şeydən əvvəl, müştəri ehtiyaclarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi və bu ehtiyaclara uyğun fərdi yanaşmanın tətbiqi satış prosesinin effektivliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. *Müştəri segmentasiyası* və fərdiləşdirilmiş təkliflərin hazırlanması müəssisəyə bazarın tələblərinə daha yaxşı cavab verməyə imkan verir.

Bununla yanaşı, satış komandalarının motivasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və əməkdaşların peşəkar bacarıqlarının artırılması istiqamətində davamlı təlimlərin təşkili vacibdir. Bu yanaşma satış heyətinin məhsuldarlığının yüksəldilməsinə və müştəri ilə effektiv əlaqələrin qurulmasına şərait yaradır.

Müasir dövrdə rəqəmsal satış kanallarının və *CRM (Customer Relationship Management)* sistemlərinin tətbiqi satış fəaliyyətinin çevik və səmərəli idarə olunmasında əvəzsiz vasitələrdən biri hesab olunur. Bu alətlər müştəri məlumatlarının sistemli şəkildə idarə edilməsinə, fərdi təkliflərin hazırlanmasına və satış prosesinin avtomatlaşdırılmasına imkan verir.

Eyni zamanda, satış fəaliyyətinin nəticələrinin davamlı monitorinqi və təhlili, əldə olunan göstəricilər əsasında qərar qəbul etmə prosesinin təşkil edilməsi müəssisənin idarəetmə

mexanizmlərinin gücləndirilməsinə kömək edir. Satış strategiyalarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi və zəruri hallarda korrektiv tədbirlərin görülməsi rəqabət qabiliyyətinin qorunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır (Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023).

Satış xidmətinin idarə olunmasında strategiya və planlaşdırmanın tətbiqi yalnız satış həcmnin artırılmasına deyil, həm də *müştəri məmnuniyyətinin* yüksəldilməsinə və müəssisənin bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan, planlaşdırılmış və strateji yanaşmalar əsasında qurulan satış prosesi müəssisənin rəqabət qabiliyyətini gücləndirir və uzunmüddətli inkişafını təmin edir (Aliyev, 2022; Harvard Business Review, 2023).

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2022). *satış xidmətinin təşkili və idarə edilməsi*. İqtisad Nəşriyyatı.
2. Armstrong, G., Kotler. (2020). *Marketingin prinsipləri*. Pearson.
3. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). *Rəsmi iqtisadi göstəricilər və analitik hesabatlar*.
4. Bisen, V., Srivastava, R. (2009). *Biznesin təşkili və idarə edilməsi*. New Age International.
5. Harvard Business Review. (2023). *Effektiv satış idarəetmə strategiyaları*.
6. Kotler. (2017). *Marketing menecmenti*. Pearson Təhsili.
7. Porter, M. (1998). *Rəqabət üstünlüyü: Üstün performans yaratmaq və saxlamaq*. Azad Mətbuat.

Əmrah Aliyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0007-1329-0894>
emrahaliyew@gmail.com

Süni intellektin təsiri ilə əmək bazarının transformasiyası

Açar sözlər: *sunı intellekt, əmək bazarı, insan kapitalı, rəqəmsallaşma, məşğulluq, yeni peşələr, yeni bacarıqlar*

Keywords: *artificial intelligence, labor market, human capital, digitalization, employment, new professions, new skills*

Texnologiya sahəsində son illərdə süni intellektin sürətli inkişafı müşahidə olunur. Əvvəllər belə mövzular yalnız elmi fantastika məzmununda olan filmlərdə rast gəlinirdi. Bu texnologiya, son 3 ildə gündəlik həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilib. Bu sahədə çalışan şirkətlər demək olar ki, hər gün yeni layihələrlə çıxış edirlər və təqdim olunan məhsulların əksəriyyəti iş həyatını asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Süni intellektin tətbiqi əmək bazarının strukturuna təsir edir. Orta və aşağı ixtisaslı işçilərin işlərini itirmək riski daha yüksəkdir. Avtomatlaşdırmanın inkişafı ilə, əmək bazarında məşğulluğun qütbləşməsi müşahidə edilir. Bu proses orta ixtisaslı işlərin ciddi şəkildə azalmasına səbəb olur. İxtisas tələb olunmayan işlər adətən müəyyən rutin əməyə malik prosedur xarakterli tapşırıqlardan ibarətdir və buna görə də avtomatlaşdırmaya daha çox məruz qalırlar. Beləliklə aşağı ixtisaslı peşələr əllə yerinə yetirilən işlər olduğundan avtomatlaşdırma ilə əvəz olunma riski daha çoxdur. Yüksək

ixtisas tələb edən süni intellekt və maşın öyrənmə, data analitikası, rəqəmsal marketing, robot mühəndisliyi və s. kimi sahələr isə yüksək bilik və bacarıq tələb etdiyindən bu sahələrə tələb artacaq. Bu da əmək bazarında məşğulluğun qütbləşməsi fenomenini yaradır. Süni intellektin tətbiqi məşğulluq sahəsində bərabərsizliyi sürətləndirə və iş qütbləşməsi problemini daha da dərinləşdirə bilər (Xiaowen, 2024).

Süni intellektlə bağlı geniş yayılmış əsas fikir onun genişmiqyaslı işsizlik dalğasına səbəb olmasıdır. Süni intellekt təkrarlanan tapşırıqları avtomatlaşdırır, eyni zamanda insan potensialını artırır və işçilərə daha strateji və yaradıcı fəaliyyətlərə fokuslanmaq imkanı yaradır. Dünya İqtisadi Forumunun məlumatına görə, 2025-ci ilə qədər süni intellekt nəticəsində 85 milyon iş yerinin ləğv olunacağı ehtimal edilir, lakin eyni dövrdə 97 milyon yeni iş yerinin yaradılacağı da gözlənilir. İnkişaf etmiş şirkətlər süni intellekt əməliyyatlarını sadələşdirərək əməkdaşlarına daha mürəkkəb və mənalı vəzifələri yerinə yetirməyə şərait yaradır. Digər fikirlərdən biri odur ki, süni intellekt empatiya və yaradıcılıq qabiliyyətindən məhrumdur. Halbuki, süni intellekti insan qabiliyyətlərini də tamamlaya bilər. Məsələn, bəzi şirkətlər süni intellekt əsaslı alətlər vasitəsilə standart müştəri sorğularını cavablandırır, bu da əməkdaşların empatiya və incə yanaşma tələb edən mürəkkəb problemlərlə məşğul olmasına imkan verir. Süni intellekt dövründə əmək bazarının gələcəyi həm imkanlar, həm də çağırışlarla zəngindir. Bu transformasiya mərhələsində müəssisələr və peşəkarlar mifləri aradan qaldıraraq və proaktiv yanaşmanı mənimsəməklə inamla irəliləyə bilərlər. Süni intellekt təhlükə deyil, əksinə, etik və strateji şəkildə tətbiq edildikdə yeni potensialları ortaya çıxaran və misilsiz inkişafa təkan verən bir vasitədir. Gələcəyə doğru addımlayarkən uğurumuz, süni intellektə uyğunlaşmaq, öyrənmək və

innovasiyaya açıq olmaq bacarığımızdan asılı olacaq. Belə bir gələcək təsəvvür etmək olar ki, burada süni intellekt və insan zəkası birgə fəaliyyət göstərərək daha səmərəli, innovativ və inklüziv bir iş mühiti formalaşdırır (Forbes, 2024).

Ədəbiyyat

1. Forbes, S. C. (2024, 12 iyul). *AI və işin gələcəyi*. Forbes.
<https://www.forbes.com/councils/forbestechcouncil/2024/07/12/ai-and-the-future-of-work/>
2. Wang, X., Chen, M., & Chen, N. (2024). Süni intellektin sənaye strukturunun optimallaşdırılması baxımından işçi qüvvəsinin məşğulluq strukturuna necə təsir etdiyi. *İctimai Səhiyyədə Sərhədlər*.
<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10907740/pdf/main.pdf>

Əzizə Əbdüləzimova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-0675-0468>

abdulazimovaa@icloud.com

İncilin yunan dilindən azərbaycan dilinə tərcüməsində terminologiya problemləri

Açar sözlər: *İncil, tərcümə, terminologiya, yunan dili, azərbaycan dili*

Keywords: *Bible, translation, terminology, Greek language, Azerbaijani language*

İncilin yunan dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi, yalnız mətnin dil baxımından uyğunlaşdırılması deyil, həm də dini terminlərin və anlayışların düzgün verilməsi problemini qarşıya qoyur. Yunan dilindəki bəzi dini anlayışlar Azərbaycan dilində tam qarşılıqlı ekvivalentə malik deyil. Məsələn, 'Logos' anlayışı həm 'söz', həm də 'mənəvi ağıl' mənasını daşıyır. Tərcümə zamanı bu cür sözlərin məna yükünü qorumaq böyük məsuliyyət tələb edir. Bunun üçün tərcüməçilər, həm qədim yunan fəlsəfəsini, həm də xristian teologiyasını dərinlən bilməlidirlər.

Qədim yunan dilinin sintaktik strukturu ilə Azərbaycan dilinin sintaksisi arasında mühüm fərqlər vardır. Buna görə də bəzi teoloji terminlərin ifadə tərzı dəyişməli, lakin orijinal məna itirilməməlidir. Bu zaman əsas çətinlik məna dəqiqliyinin qorunması və kontekstə uyğun uyğunlaşdırma dır.

Terminoloji fərqlər yalnız leksik səviyyədə deyil, həm də məna səviyyəsində təzahür edir. Məsələn, 'soteria' (qurtuluş) anlayışı sadəcə fiziki bir azadlıq deyil, mənəvi xilas da ifadə

edir. Belə məqamların düzgün verilməsi üçün tərcüməçi hər iki dillə yanaşı, dini-fəlsəfi düşüncə tərzini də nəzərə almalıdır.

Son nəticədə, İncilin yunan dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı terminoloji sədaqətin qorunması yalnız texniki iş deyil, həm də ciddi elmi və dini məsuliyyət tələb edən bir fəaliyyət sahəsidir.

Məhəmməd Məmmədov
Azərbaycan İdman Akademiyası
magistrant
<https://orcid.org/0009-0005-0736-4629>
mahammad.mammadov2023@sport.edu.az

5-6-cı sinif şagirdlərinin fiziki hazırlığı, əqli performansı və sağlamlıq vəziyyəti ilə bağlı testlərin və meyarların müəyyən edilməsi

Açar sözlər: fiziki hazırlıq, əqli performans, sağlamlıq vəziyyəti, 5-6-cı sinif şagirdləri, idrak qabiliyyəti, sağlamlıq anketləri

Keywords: physical fitness, mental performance, health status, 5th-6th grade students, cognitive ability, health questionnaires

Fiziki hazırlıq uşaqlar üçün çox vacibdir, çünki bu, onların təkcə fiziki rifahına deyil, həm də idrak qabiliyyətlərinə və akademik performanslarına təsir göstərir. Janssen və Le Blanka (2010) görə, uşaqlarda fiziki hazırlıq piylənmə, diabet və ürək-damar xəstəlikləri üçün risk faktorlarının azalması ilə birbaşa əlaqələndirilir. Bundan əlavə, müntəzəm fiziki fəaliyyət motor bacarıqlarını, gücü və dözümlülüyü artırmağa kömək edir. Uşaqlarda zehni performans onların məlumatı emal etmək, problemləri həll etmək və tapşırıqları səmərəli şəkildə yerinə yetirmək qabiliyyətinə aiddir. Tomporovski (2003) və Davis (2011) fiziki fəaliyyətin diqqət, yaddaş və icra funksiyası kimi koqnitiv funksiyaları artırmağa kömək etdiyini təklif edir. Koqnitiv qabiliyyət testlərinə diqqət müddətini, iş yaddaşını, problemin həllini və məkan düşüncəsini qiymətləndirən tapşırıqlar daxildir.

Sağlamlıq problemlərini uşağın inkişafına və akademik performansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməzdən əvvəl aşkar etmək üçün əsas profilaktik tədbirlərdən biri erkən sağlamlıq skriningidir. Piylənmə, pis duruş və ürək-damar problemləri akademik performansla mənfi təsir göstərə bilər ki, bu da fiziki fəaliyyətin olmaması ilə əlaqələndirilir.

Uşaqlar üçün tez-tez istifadə edilən fitnes testlərinə 20 metrlik məsafəyə qaçış (aerobik fitness ölçüsü), əl tutma gücü (əzələ gücü) və oturub-uzanmaq kimi elastiklik testləri daxildir. Zehni performans adətən uşaqlar üçün Wechsler Zəka Ölçüsü (WISC) və ya yaddaş, diqqət və icra funksiyaları kimi aspektləri ölçən nevropsikoloji qiymətləndirmələr kimi standartlaşdırılmış testlər vasitəsilə qiymətləndirilir.

Bu tədqiqat işi 5 və 6-cı sinif şagirdləri arasında fiziki hazırlıq, əqli performans və sağlamlıq vəziyyəti arasında əlaqəni qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Fitnes testlərini, koqnitiv performans testlərini və sağlamlıq müayinələrini birləşdirərək, bu tədqiqat uşaqların akademik uğurlarına və ümumi rifahına töhfə verən amilləri başa düşmək üçün vahid bir yanaşma təqdim etməyə çalışır.

Tədqiqatda yerli məktəblərdən 10-12 yaş arası ümumilikdə 200 şagird iştirak etmişdir. Fiziki və əqli performansda gender fərqlərini qiymətləndirmək üçün nümunə oğlanlar və qızlar arasında bərabər bölünmüşdü.

Ekspərimənt iş olaraq fiziki hazırlıq, zehni performans və sağlamlıq vəziyyəti testləri keçirilmişdir. Növbəti etapda şagirdlərin gündəlik fiziki fəaliyyəti, qidalanma vərdisləri və yuxu rejimi haqqında məlumat toplamaq üçün sorğu vərəqi də paylandı. Bu sorğu onların həyat tərzi və sağlamlıqlarına və fəaliyyətlərinə potensial təsir edən amillərə dair fikirlər toplamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Nəticələr fiziki hazırlıq və zehni performans arasında aydın əlaqə olduğunu göstərdi. Dözümlülük səviyyəsi daha yüksək olan şagirdlər bilişsel tapşırıqları, xüsusən də yaddaşı xatırlama və diqqəti daha yaxşı yerinə yetirməyə meyllidirlər. Məlumatlar həmçinin zəif duruşlu şagirdlərin əhəmiyyətli bir hissəsini aşkar etdi ki, bu da onların oturaq davranışı və fiziki fəaliyyətin olmaması ilə əlaqələndirilə bilər.

Maraqlıdır ki, həftədə 3-4 saat fiziki fəaliyyətlə məşğul olan şagirdlər həm fitnesdə, həm də akademik performansda ən çox irəliləyiş göstəriblər. Bu nəticələr həm sağlamlıq, həm də akademik nailiyyətləri dəstəkləmək üçün bədən tərbiyəsi proqramlarının təşviq edilməsinin və məktəb saatlarından kənarda fiziki fəaliyyəti təşviq etməyin vacibliyini vurğulayır.

Bu araşdırma uşaqlarda fiziki hazırlıq, zehni performans və sağlamlıq vəziyyətinin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu uğurla nümayiş etdirdi. Məktəblər uşaq inkişafına vahid yanaşmanın bir hissəsi kimi müntəzəm fitnes testləri və idrak qiymətləndirmələrinin həyata keçirilməsini nəzərdən keçirməlidir. Şagirdlərin təkmilləşdirməyə ehtiyacı olduğu sahələri müəyyən etməklə, onların həm fiziki, həm də idrak qabiliyyətlərini artırmaq, nəticədə onların akademik uğurlarını artırmaq üçün xüsusi müdaxilələr hazırlana bilər.

Aynurə Məmmədova
AMEA akademik Z.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0003-3574-5822>
aynuramammadova07@gmail.com

Mədəniyyətin mənbələri: şərq ölkələrində sənət, ənənələr və dəyərlər

Açar sözlər: *Şərq, mədəniyyət, ənənə, dəyərlər, sənət*

Keywords: *East, culture, tradition, values, art*

Mədəniyyətin mənbələri dedikdə, hər bir cəmiyyətin formalaşmasına və inkişafına təsir edən əsas amillər başa düşülür. Bu mənbələr mədəniyyətin yaranmasına və inkişafına yön verən müxtəlif faktorları əhatə edir. Şərq mədəniyyəti tarix boyu dünyanın ən vacib sivilizasiyalarının beşiyi olmuş, böyük incəsənət, ənənə və dəyər sistemləri yaratmışdır. Bu mədəniyyət Hindistan, Çin, Yaxın Şərq, Orta Asiya və digər şərq ölkələrinin ortaq irsinə dayanır. Şərq dünyasının mədəni çalarları, sənəti, ənənələri və dəyərləri bu regionun özəlliyini formalaşdırır. Şərq ölkələrinin dəyər sistemləri böyük filosofların və dini liderlərin təsiri altında formalaşmışdır. Konfutsiçiliyin çin mədəniyyətinə təsiri danılmazdır. Bu təsir insanlıq, ədalət, əxlaq və sosial harmoniya kimi prinsipləri vurğulayır. Hindistan mədəniyyətində Vedalar və Upanişadlar insanlığın ruhani inkişafını ön planda tutur. İslam mədəniyyəti isə dini dəyərlərin, əxlaqın və öhdəliklərin güclü bir sistemi üzərində qurulmuşdur. Şərq mədəniyyətinin incəsənəti dünyanın ən qədim və zəngin bədii irslərindən biridir. Memarlıq, rəssamlıq, musiqi və ədəbiyyat bu mədəniyyətin əsas sütunlarındanır (Abbasov, 2011).

Memarlıq sahəsində hind məbədləri, islam memarlığının incisi sayılan məscid və saraylar, Çin və Yapon pagodaları diqqətləyiqdir. Bu tikililər əsasən Buddizm məbədlərinin bir hissəsi kimi inşa olunub və dini, mədəni, həmçinin estetik baxımdan əhəmiyyət daşıyır. Misirdəki ehramlardan tutmuş, Səmərqəndin mozaikalı mədrəsələrinə qədər bu regionun memarlıq inciləri dünyanın hər yerində tanınır.

Rəssamlıq və miniatür sənəti də Şərq mədəniyyətində özəl yer tutur. Fars miniatürləri, İslam kaligrafiyası, Çin rəssamlıq ənənələri hələ də bu regionun mədəni mirasını yaşadır. Musiqi sahəsində isə hind raga, ərəb maqamları, Orta Asiya tənəlli sazları kimi unikal formalar yaranmışdır. Raga Hindistan klassik musiqisinin əsasını təşkil edən melodik sistemdir. Raga xüsusi bir hiss və atmosfer yaratmaq üçün müəyyən not və melodik gedışlərin birləşməsindən ibarətdir. Ərəb maqamı isə Ərəb, Türk və Fars musiqi sistemində istifadə olunan melodik quruluşdur. Hər bir maqam müəyyən not ardıcılığı və harmonik qaydalarla formalaşır (Həsənzadə, 2005). Ərəb musiqisində maqamlar müxtəlif duyğular və mövzular yaratmaq üçün istifadə olunur. Tənəlli saz isə Orta Asiya və Türk dünyasında yayılmış simli musiqi alətləridir. Bu alətlər adətən pərdəsiz və ya pərdəli olur, müxtəlif ölçü və forma ilə hazırlanır. Bundan başqa, kollektivizm, qohumluq bağları və cəmiyyətin rifahına xidmət prinsipi Şərq dünyasının sosial əsaslarından biridir. Şərq mədəniyyəti çoxşaxəli və dərin köklərə malikdir. Bu mədəniyyətin sənəti, ənənələri və dəyərləri dünyanın mədəni irsinə misilsiz töhfələr vermişdir. Hər bir xalqın tarixi irsi və mədəniyyəti dərin tədqiqat və qorunma tələb edir. Bu mədəniyyətlər böyük təşkilatlanmış sivilizasiyaların yaratdığı ölməz miraslardır. Təsədüfi deyil ki, hər bir xalqın və şəxsiyyətin xarakterik xüsusiyyətlərinə, daxili dünyasının mənzərəsinə və potensial imkanlarına bələd olmaq istəyənlər

birinci növbədə onun yaratmış olduğu mədəni sərvətə, əsərlərinə və abidələrə müraciət edirlər. Çünki, mədəniyyəti yaradan xalq (şəxsiyyət) eyni zamanda bu prosesdə özü formalaşır (Hüseynov, Əfəndiyeva, 2009). Mədəni sərvətlərin yaradılmasında məişət, qida, geyim, təsərrüfat, adət-ənənə və s. həyat şəraiti, genetikyaddaşdan və tarixi inkişafdan gələn dünyabaxışı, qarşılıqlı əlaqələr və ünsiyyət bu və ya başqa şəkildə iştirak edir. Bir sözlə, onu yaradanların tanınması mədəniyyətin, mədəni sərvətin bütövlükdə mənimsənilməsi əslində insanlığın inkişaf və formalaşma prosesinin dərki və idarə edilməsi deməkdir. Mədəniyyəti bir proses və məhsul kimi başa düşsək, mənəvi dəyərlərin, normaların biliklərin, ideyaların yaradılmasına, saxlanılmasına, yayılmasına, formalaşmasına töhvə verən bir vasitə olduğunu qəbul etmək lazımdır. Mədəniyyət insanın, cəmiyyətin, dövlətin tükənməz inkişaf mənbəyidir. XIX əsrdə mədəniyyətin təkamül inkişafı nəzəriyyəsi yarandı. Bu kulturoloji konsepsiyanın əsasını qoymuş ingilis tarixçisi E.B.Taylorun anlamında mədəniyyət yalnız mənəvi mədəniyyətdir. Bura incəsənət, etiqat, hüquqi və əxlaqi normalar aiddir. O, qeyd edirdi ki, mədəniyyətdə təkcə ümumbəşəri yox həm də, ayrı-ayrı xalqlar üçün spesifik olan dəyərlər də vardır. O, göstərirdi ki, mədəni inkişaf düz xətlə gedə bilməz. Çünki, mədəniyyət cəmiyyətin bütün tarixi boyu əldə etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur (Manafova, Əfəndiyeva, Şahhüseynova, 2010). Həmçinin onların yaradılması qabiliyyəti və bəşəriyyətin tərəqqisi üçün onlardan istifadə etmək və onları nəsil-dən-nəslə keçirməkdir. Bütövlükdə dünya mədəniyyəti konkret olaraq islam mədəniyyəti, bəşəriyyətin sosial mədəni tarixi və inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan mənəvi-etik, elmi-fəlsəfi baxışları özündə birləşdirən tam vahid mədəniyyətdir. Freyd hesab edirdi ki, mədəniyyət insanları daha təhlükəsiz və birlikdə yaşamağa

uyğun bir mühütdə saxlayır, lakin bu proses fərdlərin təbii arzularını və instinklərini daim məhdudlaşdırdığı üçün narahatlıq hissi yaradır. Onun mədəniyyətə aid fikirləri əsasən “Mədəniyyətdə narahatlıq” əsərində geniş şəkildə məlumat verilmişdir. Beləliklə, Z.Freydin mədəniyyət anlayış aspekti belədir: Mədəniyyət-sublimasiyanın nəticəsidir... Şərq mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır (Məmmədov, 2008).

Dini və fəlsəfi zənginlik: Şərq mədəniyyətində dini inanc və fəlsəfi düşüncə çox önəmlidir. Burada dini inanclar və fəlsəfi düşüncələr bir-birini tamamlayır və bir xalqın tarixini, əxlaqını və həyat tərzini cəmləşdirir. Hindizm, Buddizm, İslam, Konfutsiçilik, Taoizm, Şintoizm və digər çoxsaylı dinlər və fəlsəfi məktəblər bu bölgədə inkişaf etmişdir. Bu dinlər insanların tanrı ilə əlaqəsini, əxlaqı, və insanın həyatın məqsədini anlamağa çalışır. İslam şərqdə geniş yayılmış dinlərdən biridir və islamın təsiri altında müxtəlif dövrlərdə zəngin ədəbiyyat, incəsənət və elmi inkişaf olmuşdur. Hinduizm və Buddizm isə mənəvi və fəlsəfi həyatın əsasını təşkil edir və bu iki din insanın ruhani inkişafını və daxili sülh tapmasını vurğulayır. Konfutsi fəlsəfəsi isə cəmiyyətin düzgün fəaliyyətini təmin edən əxlaq və təhsil dəyərlərini təbliğ edir. Taoizm təbiətə və kosmosla uyğun yaşamağı təklif edir, insanın təbii ritimləri ilə harmoniya içində yaşamasını vurğulayır. Şərq mədəniyyətinin bir çoxunda mənəvi həyat və mistik düşüncə prioritet təşkil edir. Ruhaniyyət və insanın daxili dünyasına yönələn axtarış, təbiətə və kosmosa münasibət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dini və fəlsəfi zənginlik şərq xalqlarının mədəniyyətdəki müxtəliflikləri və zənginliyi təmin edən əsas amillərdən biridir (Məmmədov, 2016).

Ənənəvi sənət və estetika: Şərq mədəniyyətində ənənəvi sənət növləri, xüsusilə musiqi, rəqs, rəsm, heykəltəraşlıq,

xalçaçılıq və keramika çox inkişaf etmişdir. Bu sənətlər adətən dini və mədəni dəyərləri, təbiət mövzularını, simvolizmi özündə əks etdirir. İslam mədəniyyətində musiqi və rəssamlıq xüsusi yer tutur, amma İslamda insan şəkillərinin çəkilməsi əksər hallarda qadağan edilmişdir. Bunun yerinə mürəkkəb geometrik naxışlar, bitki motivləri və calligraphy (gözəl yazı) üstünlük təşkil edir. Şərq xalqlarının ənənəvi sənəti və estetikası, yalnız gözəllik anlayışını deyil, həm də dərin fəlsəfi, dini və sosial mənalara özündə birləşdirir. Məsələn, Çin və Yapon sənətində təbiət elementləri (dağlar, çiçəklər, heyvanlar) insanlar və kainat arasında əlaqələri simfolizə edir. Hindistan və İranın miniatur sənətində isə dünyadakı hər şeyin mükəmməl bir harmoniya içində olduğu, hər bir obrazın və rəngin simvolik mənası vardır (Məmmədova, 2001).

Ailə və cəmiyyət dəyərləri: Şərq mədəniyyətində ailə birliyi və hörmət çox mühüm dəyərlərdir. Ailə, nəslin davamı və sosial məsuliyyətlər baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Cəmiyyətin qarşılıqlı hörmət və ailə bağları üzərində qurulması, insanlar arasında güclü sosial əlaqələrin yaranmasına səbəb olur. Şərq xalqlarının mədəniyyətində ailə və cəmiyyətdəki dəyərləri əhəmiyyətli yer tutur və ümumiyyətlə həyatın təməlini təşkil edən prinsiplərdən hesab olunur. Bu dəyərlər Şərq cəmiyyətində həm gündəlik həyatın, həm də mədəniyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ailə, ənənə və cəmiyyətə bağlılıq həm sosial, həm də mənəvi bağların gücləndirilməsində əsas faktorlardır.

Ədəbi irs və dil: Ədəbi irs və dil, bir xalqın mədəniyyətinin, tarixinin və kimliyinin təməl sütunlarıdır. Şərq mədəniyyətləri zəngin bir ədəbi irsə malikdir. Hindistanın epik əsərləri olan "Mahabharata" və "Ramayana", Çin və Yaponiya ədəbiyyatının klassik əsərləri, İranın "Şahnamə"si və Ərəb dünyasının "Əl-Əndəlüs" ədəbiyyatı, müasir Şərq

ədəbiyyatının əsası olmuşdur. Şərq dilləri çox müxtəlifdir, bunlar arasında sanskrit, ərəb, fars, çin, yapon, hind dili və digər çox sayda dil mövcuddur. Hər bir dilin özünəməxsus üslubu və yazı formasına sahib olması, ədəbi irsin müxtəlifliyini ortaya qoyur. Şərq xalqları, dilin qorunmasını və inkişafını cəmiyyətin mədəni mübarizəsinin bir hissəsi kimi qiymətləndirir (Xəlilov, 2016).

Tarixi və mədəniyyətin qorunması: Şərq mədəniyyətində tarixi irs və ənənlərə hörmət çox güclüdür. Tarixi abidələr, saraylar, məscidlər, məbədlər və digər mədəniyyət irsi obyektləri qorunub saxlanılır və gələcək nəsillərə ötürülür. Mədəniyyətin davamlılığı və mühafizəsi məsələsi əhəmiyyətli bir yer tutur. Tarixi mədəniyyətin qorunması həm sosial, həm də mədəni sabitlik və inkişaf baxımından vacibdir, çünki o, cəmiyyətin kimliyini, mənəviyyatını və tarixini təmsil edir. Şərq xalqları müxtəlif dövrlərdə və fərqli coğrafi ərazilərdə xüsusilə, Misir, Mesopatamiya, İran, Hindistan, Çin, Yaponiya Və Türkiyə kimi bölgələrdə öz mədəni və tarixi irslərini qoruyub saxlamışlar. Misir piramidaları, Hindistanın Tac mahalı, Çin Səddi, İranın qədim abidələri bura daxildir. Həmçinin mədəni irsin qorunmasını təmin etmək üçün müxtəlif qanun və normativ aktlar qəbul etmişdir. Bu qanunlar tarix və mədəni abidələrin qorunması, bərpası və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədi daşıyır (Yusifov, 1999).

Ticarət və iqtisadiyyat: Şərq mədəniyyətində ticarət və iqtisadi fəaliyyət çox əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Ticarət yalnız mal və xidmətlərin mübadiləsi deyil, həm də mədəniyyətlərin və ideyaların bir-birini təsir etməsi üçün əhəmiyyətli bir vasitə olmuşdur. İpək Yolu kimi qədim ticarət yolları, müxtəlif mədəniyyətlər arasında mədəni, dini və iqtisadi əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynamışdır. Bu yol Çin və digər Şərq ölkələrini Avropa ilə birləşdirərək, ticarətin,

mədəniyyətin, və elmin yayılmasında çox əhəmiyyətli olmuşdur. Fars imperiyasının ticarət yolu da Şərq və Qərb arasında ticarət və diplomatik əlaqələri asanlaşdırmışdır. Farsın mərkəzində yerləşən şəhərlər, ticarət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmiş və dünya iqtisadiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Hindistanın ticarəti dünya ticarətinin əhəmiyyətli bir mərkəzi olmuşdur. Bu ölkə, Asiyanın daxili ticarətinə əlavə olaraq, Aralıq dənizi və Cənubi-Şərqi Asiya ilə əlaqələri ticarət yollarında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu ticarət yolu dəvə karvanları ilə Hindistandan xarici bazarlara qiymətli məhsullar ixrac edilmişdir. Çin iqtisadiyyatı isə dünyanın ən böyük ticarət güclərindən biridir. Bu ölkə həm ixrac, həm də istehsal sahəsində dünya liderlərindəndir. Yaponiya da texnologiya və avtomobil sənayesi kimi tanınır və yüksək texnologiya istehsalı sahəsində dünya lideridir. Beləliklə, ticarət və iqtisadiyyat Şərq ölkələri mədəniyyətinin inkişafında və beynəlxalq əlaqələrin qurulmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Tarixi ticarət yolları, ticarət mərkəzləri və müasir iqtisadi inkişaf, Şərq ölkələrinin global iqtisadiyyatında vacib oyunçulara çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bu ölkələr həm daxili bazarlarında, həm də beynəlxalq miqyasda ticarət əlaqələrini genişləndirərək iqtisadi inkişaflarını sürətləndirirlər. Ticarət yalnız iqtisadi fayda deyil, həm də mədəni və elmi mübadilənin baş verdiyi bir vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, N. (2011). *Mədəniyyət siyasəti və mədəni irs*.
2. Həsənzadə, N. (2005). *Kulturalogiya (Dünya mədəniyyət tarixi)*.
3. Hüseynov, İ., & Əfəndiyeva, N. (2009). *Qədim dünya mədəniyyəti*. Bakı.

4. Manafova, M. J., Əfəndiyeva, N. T., & Şahhüseynova, S. A. (Qırmızı). (2010). *Mədəniyyət və tarixi nəzəriyyəsi*. Sabah nəşri.
5. Məmmədov, F. (2008). *Kulturologiya*. Çıraq nəşriyyatı.
6. Məmmədov, F. (2016). *Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya*.
7. Məmmədova, K. (2001). *Mədəniyyətşünaslıq*. Kooperasiya nəşriyyatı.
8. Xəlilov, S. (2016). *Şərq zehniyyəti. Mənəviyyatın prioritetliyi*.
9. Yusifov, Y. (1999). *Qədim Şərq tarixi*. BDU nəşri.

Leyla Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-1666-3427>
leyla_memmedova1992@inbox.ru

Torpağın dili – Qərbi Azərbaycan toponimiyası

Açar sözlər: *Dərələyəz mahalı, toponimiya, oykonim, oronim, etimologiya*

Keywords: *Deralayaz district, toponymy, oikonym, oronym, etymology*

Toponimlər coğrafi adların etimologiyasının linqvistik mərhələsi kimi tanınmalıdır. Toponimik sistemin etnik təcrübə, xalqın inkişaf tarixinin və həyatının xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən mədəni və tarixi-etnoloji kateqoriyası dünyanın linqvistik mənzərəsinin tərkib hissələrindən biridir. Toponimlər xalqın tarixinin dəqiqləşdirilməsində, əcdadlarımızın ulu keçmişi haqqında biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynayır, tarixi abidə kimi xalqın formalaşmasını, mənşəyini özündə qoruyub saxlayır.

Tarixi yurd yerlərimizi zəbt edən ermənilər nəinki tək-cə həmin ərazilərdəki doğma adlarımızı mənimsəməyə çalışıblar, ümumiyyətlə, bütövlükdə türk mənşəli toponimləri özününküləşdirərək, həmişə qərəzli mövqe tutublar. Onların əsas məqsədi xalqımızın min illər boyu sahibi olduğu coğrafiyada yaşaması faktlarını saxtalaşdırmaq olub. Torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra həmin ərazilərdəki coğrafi obyektlər yenidən öz doğma adlarına yiyələnirlər.

Hər bir təbii coğrafi ərazinin toponimiyasının tədqiq olunması müstəsna elmi-təcrübi, tarixi, siyasi əhəmiyyət

daşıyır. Çünki toponimiyanın inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Toponimlər xalqın aid olduğu bölgənin tarixi haqqında hər şeyi deyir. Xalqın formalaşma tarixinin bütün dövrlərində iştirak edən bu xüsusi adlar aid olduğu yerin sanki pasportudur. Eyni zamanda bölgənin tarixini günümüzdə daşıyan, keçmişlə gələcək arasında körpü yaradan bir vasitədir. Xalqın dünyagörüşünü, adət-ənənələrini, milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Onlar həmin ərazinin kimlərə aid olduğunun, tarixən o ərazilərdə yaşayanlar haqqında əsas məlumatların daşıyıcılarıdır (Bayramov, 2002).

Qərbi Azərbaycanda işlənən toponimlər də bu yerlərin azərbaycanlıların qədimdən yaşadığı yerlərdən biri olduğunu sübut edən faktlardır. Coğrafi adlardan tutmuş toponimlərin formalaşmasında iştirak edən sözlərin hər biri burada yaşayan xalqların tarixini özündə yaşadır.

Qərbi Azərbaycan tariximizin unudulmaz, ürək ağrından, qəlb göynədən parçasıdır. Bu torpaqlarda Dədə Qorqud qopuz çalılıb, söz qoşub, igidlərə ad verib, Koroğlu qarı düşməyə gücünü göstərüb, Aşıq Ələsgər dağlarımızı, buz bulaqlarımızı, güllü-çiçəkli torpağımızı vəsf edib. Qərbi Azərbaycan torpağı Azərbaycan elminə görkəmli şəxslər – ictimai xadimlər, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət aləmində öz sözü olan şəxslər bəxş edib. Həmçinin Azərbaycan toponimlərinin, tarixi keçmişinin araşdırılmasına böyük əmək sərf edən dəyərli alimlərimiz də olub. Belə alimlərimizdən biri də filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, Həsən Mirzəyev idi. Onun 540 səhifəlik “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” kitabının 250-dən çox səhifəsi Dərələyəz mahalının toponimlərinə həsr olunub ki, bu da bölgənin toponimiyasını bütövlükdə əhatə edir (Bayramov, 2002).

Qərbi Azərbaycan toponimlərinin əvəzsiz tədqiqatçısı Professor Həsən Mirzəyev Oğuz yurdu olan Dərələyəz mahalının yer-yurd adlarını ilk dəfə olaraq tarixi-lingvistik aspektdə təhlilə cəlb etmişdir. Tədqiqatçı ilk olaraq erməni millətçiliyindən qidalanan qəddarlıqla yer-yurdlarından didərgin salınan və respublikamızın müxtəlif bölgələrinə səpələnən dərələyəzli soydaşlarımızla tez-tez, mütəmadi görüşü zamanı onlardan yer-yurd adlarına dair zəngin material toplamış və həmin lingvistik materialları, xüsusi adları qədim abidələrimizdə mövcud paralelləri ilə tutuşdurmuşdur. Bu zaman o, həmin adların dəyişdirilməzdən, yəni erməniləşdirilməzdən əvvəl mövcud olmuş formalarını restavrasiya etməyə çalışmış və eyni zamanda 1570-1722-ci illərdə Osmanlı türkləri tərəfindən tərtib olunan “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” adlı mənbədən həmin dövrlərdə Dərələyəz mahalının inzibati ərazisinə daxil olan kənd adlarının siyahısını çıxarmışdır. Professor həmin adların ermənilər tərəfindən dəyişdirmə səbəblərini göstərmiş, dəqiq tarixi faktlarla erməni uydurmaları və saxtakarlıqlarını alt-üst etmişdir (Mirzəyev, 2002).

Tədqiqatçı Dərələyəz ərazisindəki toponimlərin araşdırılmasında tarixilik, coğrafi, dilçilik prinsiplərini əsas və eyni zamanda vəhdətdə götürmüş, çoxlu sayda türkmənşəli toponimin lingvistik təhlilinə xüsusi önəm verərək bu əraziyə türk tayfalarının gəlişi və onların etnotoponimlərdə öz əksini tapdığını ətraflı izləmiş və ilk dəfə olaraq Qərbi Azərbaycanın gözəl, füsunkar, ecazkar bölgələrindən olan Dərələyəz mahalını fundamental şəkildə şərh edərək ensiklopedik məlumatlı, dəyərli bir mənbə yarada bilibdir.

Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycana aid toponimlərin, oykonim, oronim və hidronimlərin öyrənilməsi və təbliği günümüzün reallığı olmaqla yanaşı, gələcək nəsillərin doğma

yurd-yuvamıza sahib çıxması baxımından çox böyük məna və əhəmiyyət daşıyır. Çünki bunlar yerli xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, coğrafiyasını əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, İ. (2002). *Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri*. Elm.
2. Mirzəyev, H. (2002). Dərələyəz mahalının mikrooykonimləri. *Filologiya mövzularına dair tematik topla* , (1–2 (20–21)), 128–129.
3. Mirzəyev, H. (2002). Dərələyəz mahalının oronimləri və hidronimləri. *Filologiya mövzularına dair tematik topla* , (1–2 (20–21)), 137–143.

Arzu Huseynli

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0000-0002-4571-4678>

huseynovaarzu@mail.ru

Interrelations in Idiomatic Expressions in English Literary Works

Açar sözlər: *idiomlar, əlaqələr, məna, dil, ifadə*

Keywords: *idioms, relations, meaning, language, expression*

Word combinations, also known as collocations, phrases, idioms or compounds, involve putting together two or more words to create meaningful expressions. Word combinations showcase how meaning can change based on context and arrangement. Idiomatic expressions are phrases where the meaning cannot be directly inferred from the individual words. The relations here are more figurative and culturally specific. Idiomatic expressions are a fascinating aspect of the English language, serving as glimpses into the culture and historical context of their usage. An idiomatic expression is a phrase whose meaning cannot be understood from the literal interpretation of its individual words. Instead, these phrases are manifestations of language's evolution, often enriched by literature. This thesis explores interrelations among idiomatic expressions in English and provides a mix of analysis and examples from notable authors such as Charles Dickens, William Shakespeare, Lord Byron, and J.K. Rowling. Understanding these relations enhances not only vocabulary but also the ability to use language effectively and write more fluently in English.

Idiomatic expressions can convey complex ideas and emotions succinctly. They enrich the language with imagery and cultural references, often reflecting societal norms and behaviors. For instance, phrases like “kick the bucket” (to die) or “spilling the beans” (revealing a secret) are rooted in cultural contexts that may not be immediately clear to someone unfamiliar with them. The richness of idioms is further amplified when intertwined with characters, plots, and themes found in literary works.

Idioms are unique linguistic constructs that often consist of multiple components working together to create a meaning distinct from the individual words. The interrelations between these components highlight the complexity and richness of the English language. Typically, idioms are fixed phrases where the meaning cannot be deduced merely from the meanings of the words involved. This interdependence gives idioms their distinctive character.

For example, consider the idiom “kick the bucket,” which metaphorically signifies death. Here, the components “kick” and “bucket” are unrelated to the concept of dying when taken literally. The phrase’s meaning arises from cultural associations, which are influenced by historical context and collective understanding, demonstrating how language evolves and how idiomatic expressions can take on new life over time.

Moreover, idioms often reflect shared cultural narratives and experiences. In phrases like “spill the beans”, the interrelation between “spill” and “beans” conjures imagery that relates to the act of revealing secrets. The specific choice of words is not arbitrary; instead, these components resonate with common experiences, emphasizing the collective understanding of the idiom's message.

The interrelations present in idioms also allow for flexibility and creativity within a language. Writers and speakers can manipulate components or create new idiomatic phrases while drawing from established norms. This adaptability is seen in the evolution of expressions, such as “it's gone pear-shaped,” which modernizes the traditional notion of things going awry.

Shakespeare: The Poet of Idioms

William Shakespeare is arguably one of the most significant contributors to the English language, coining phrases that have become commonplace idiomatic expression which are used to this day. For example, the phrase “the world is my oyster,” from **The Merry Wives of Windsor**, suggests that one has the opportunity and means to achieve something. This idiom embodies the ambitious spirit of characters like Bassanio in **The Merchant of Venice**, who seeks fortune and love.

Another well-known expression, “breaking the ice,” found in **The Taming of the Shrew**, explores the idea of initiating discourse to create a friendly atmosphere. This idiom reflects not only social customs of Shakespeare's time but also the timeless human need to connect, making it relevant even today. Shakespeare adeptly utilized these idioms to enrich character interactions and develop thematic undertones, reinforcing the interconnectedness of language and society.

The immortal idioms of Shakespeare's works are like jewels in a crown adorning the English language! The bard was a master of language, and his works are a treasure trove of idiomatic expressions that have stood the test of time.

Byron: Romantic Expressions

Lord Byron's poetry often incorporates idiomatic expressions that reflect the Romantic spirit and themes of love,

loss, and longing. In **Don Juan**, he employs the phrase “to fall head over heels in love,” which vividly encapsulates the overwhelming nature of passion. This idiom expresses a state of being that resonates deeply with the Romantic ethos, portraying love not as a mere sentiment but as an all-consuming experience.

Byron’s work also brings attention to the idiom “the die is cast,” which he uses to convey decisive action and the irrevocability of choices. This phrase, while originally attributed to Julius Caesar, permeates Byron’s narrative style, emphasizing the conflicts inherent in the human condition—choices made and their consequential paths.

Dickens: Reflecting Societal Norms

Charles Dickens, a master of character development and social commentary, often employed idioms to reflect Victorian society’s struggles and nuances. In *“Oliver Twist,”* the phrase “to pull oneself up by one’s bootstraps” can be interpreted through the lens of Oliver’s own journey from hardship to self-sufficiency. Dickens highlights the societal belief in individual effort and moral character, even within a system designed for failure. By embedding such phrases into his narratives, Dickens crafts a dialogue not just between characters but also between the text and its socio-historical context.

Moreover, in *“David Copperfield,”* Dickens uses the idiom “to wear one’s heart on one’s sleeve” to characterize figures like David as emotionally open and vulnerable. Here, the idiom fosters a deeper understanding of relationships in the story, emphasizing themes of love and loyalty amidst struggles.

J.K. Rowling: Modern Idioms and Cultural Shifts

J.K. Rowling’s **Harry Potter** series presents a modern landscape for idiomatic expressions, showcasing how language continually evolves. Phrases such as “the writing’s on the wall”

resonate with themes of prophecy and destiny throughout the series. This idiom signals foreshadowing, indicating that outcomes are inevitable and shaped by prior events and choices, much like the characters' destinies intertwined with broader magical lore.

Furthermore, Rowling experiments with phrases like “it’s all gone pear-shaped,” which conveys the notion of unexpected failure or chaos. This idiom speaks to the trials faced by the characters in their quest against evil, mirroring a common human experience of plans going awry. Rowling’s use of idioms demonstrates how traditional expressions can be revitalized within modern contexts, allowing readers to connect with universal themes.

In conclusion, the interrelations between idiomatic components in English illustrate the interplay of culture, language, and creativity. Analyzing these connections deepens our appreciation for idioms and their role in enriching communication and expression. From Dickens’ social realism to Shakespeare’s poetic ingenuity, Byron’s Romantic introspection, and Rowling’s contemporary storytelling, idioms serve as emotional touchstones and cultural signifiers. They underscore the adaptability of language and its ability to reflect and shape human experiences, bridging generations and cultures through shared understanding. The idioms birthed from these works continue to resonate, underscoring the timeless nature of language and its capacity to convey profound truths about the human condition. Through them, we gain insight into not only the characters and narratives but also the enduring fabric of English literature and culture.

Azadə Nəzirova

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

<https://orcid.org/0009-0004-7422-4194>

azadenezirova26@gmail.com

Arxivlərdə süni intellektdən istifadə qaydaları

Açar sözlər: *süni intellekt, arxiv, sənəd, NLP, Optik simvol*

Keywords: *artificial intelligence, archive, document, NLP, Optical character*

Süni intellekt arxivlərdə verilənlərin idarə olunması, təhlili, axtarışı və rəqəmsallaşdırılması proseslərini daha səmərəli və sürətli etməyə kömək edir. Arxivlərdə süni intellektin (Sİ) istifadəsi müxtəlif ölkələrdə və təşkilatlarda fərqli qaydalarla tənzimlənir. Ancaq ümumi olaraq, aşağıdakı prinsiplər və qaydalar nəzərə alınmalıdır: 1. Sənədlərin Rəqəmsallaşdırılması və Tanınması Süni intellekt mətn tanıma (OCR) texnologiyaları ilə kağız və köhnə sənədləri rəqəmsallaşdırma bilər. Sənədlərin keyfiyyətini artırmaq üçün Sİ-nin istifadə etdiyi alqoritmlər şəffaf və nəzarət edilən olmalıdır. 2. Axtarış və İndeksləmə Süni intellekt arxiv sənədlərini avtomatik indeksləyə və təsnif edə bilər. Məlumatın düzgün təsnif edilməsi üçün etik qaydalar nəzərə alınmalıdır. 3. Məlumat Məxfiliyi və Hüquqi Məsələlər Arxivlərdə olan məxfi və şəxsi məlumatları qorumaq üçün süni intellektin istifadəsi məhdudlaşdırıla bilər. Müəllif hüquqları və məxfilik qaydalarına əməl olunmalıdır. 4. Tarixi Sənədlərin Bərpa və Analizi Sİ tarixən zədələnmiş və ya silinmiş mətnləri bərpa etmək üçün istifadə edilə bilər. Obyektiv və elmi yanaşma təmin olunmalıdır ki, məlumatlar manipulyasiya edilməsin. 5. Avtomatik Tərcümə və Dil Analizi Süni intellekt müxtəlif dillərdə olan arxiv sənədlərinin avtomatik tərcüməsində istifadə edilə bilər. Tərcümənin

dəqiqliyi üçün insan nəzarəti vacibdir (Kitabxana və İnformasiya Resursları Şurası (CLIR), 2024).

Arxivlərdə Süni intellekt vasitəsilə verilənlərin rəqəmsallaşdırılması və Optik simvol tanınması (OCR)-skan edilmiş sənədlərin mətnə çevrilməsi mümkündür. Süni intellekt əsaslı OCR texnologiyası skan edilmiş şəkil və PDF formatlardakı sənədləri mətnə çevirir. Bu kağız arxivlərin rəqəmsallaşdırılması prosesini sürətləndirir.

Əlyazmaların avtomatik tanınması və mətn formatına çevirilməsi prosesi üçün dərin öyrənmə modellərindən istifadə olunur. Ənənəvi axtarış sistemlərindən fərqli olaraq intellekt məzmunu kontekstdən anlayır və istifadəçilərin sualına uyğun cavablar təqdim edir.

NLP (Təbii dilin emalı) texnologiyası-Arxivlərdəki qeydləri təhlil edərək sual-cavab sistemləri və sorğulara cavab verən interfeyslər qurulur.

Bir çox məşhur arxiv və kitabxana süni intellekt texnologiyalarından istifadə edir. Bu texnologiyalar arxivlərin rəqəmsallaşdırılması, axtarışın təkmilləşdirilməsi, məxfi sənədlərin indentifikasiyası və qorunub saxlanması kimi prosesləri asanlaşdırır.

1) Bristish library (Böyük Britaniya)-istifadə olunan layihələr «Living with Machines» layihəsi ilə 19-cu əsr qəzetlərinin rəqəmsallaşdırılması və axtarışı üçün süni intellekt texnologiyaları tətbiq edilir. NLP və maşın öyrənmə vasitəsilə qəzetlərdəki mətnlərdən şəxslər, hadisələr, yerlər avtomatik müəyyənləşdirilir (Böyük Britaniya Milli Arxivləri).

2) National Archives (Böyük Britaniya Arxivi)-NLP, təsvir tanıma, avtomatlaşdırılmış sistemlərin yaradılması. Rəqəmsal sənədlərin doğruluğunun və dəyişməzliyinin təmin edilməsi üçün «Archangel» layihəsindən istifadə edilir.

3) UNESCO Digital Archives (UNESCO-nun rəqəmsal arxivi)-Bu arxivdə Süni intellektdən tarixi sənədlərin avtomatik tərcüməsi və mətnlərin axtarışa uyğun hala gətirilməsi üçün

istifadə edilir. UNESCO xüsusilə müxtəlif dillərdə olan təhsil və mədəniyyət sənədlərini tərcümə etmək üçün avtomatlaşdırılmış tərcümə sistemlərindən istifadə edir. Bunun başlıca səbəbi müxtəlif dillərdə sənədlərə qlobal çıxış imkanı yaratmaq və tarixi məlumatları qoruyub saxlamaqdır.

4) Harvard LIBRARY (Harvard Universiteti kitabxanası) ABŞ-təsvir tanıma, NLP, metadata avtomatlaşdırılması.

5) NATIONAL library of Australia – OCR, NLP, təsvir tanıma. «Trove» rəqəmsal platforması avtomatlaşdırılmış mətn tanıma vasitəsi ilə qəzet və tarixi sənədlərin transkripsiyasını təkmilləşdirir.

6) NARA (1934) ABŞ-ın Milli Arxiv və Qeydlər İdarəsidir. Bu arxivdə süni intellektdən istifadə sahələri (6).

1. Mətnin tanınması (OCR)-Kağız üzərindəki tarixi sənədlərin rəqəmsal versiyalarının yaradılması üçün istifadə olunur. Süni intellekt ilə təchiz edilmiş OCR alətləri əl yazısı və köhnə çap mətni kimi çətin oxunan mətnləri rəqəmsal formata çevirə bilir.

2. Avtomatik təsnifat və annotasiya-süni intellekt sənədlərin məzmununu əsasən avtomatik olaraq onların kateqoriyalarına bölünməsinə kömək edir.

3. NLP-İstifadəçilər axtarış sorğularını adi danışq dilində daxil edə bilirlər. Süni intellekt bu sorğuları başa düşərək uyğun sənədləri tapır. NLP bizə arxiv materiallarını yeni üsullarla kataloqları araşdırmağa imkan verir. Süni intellektin köməyi ilə arxiv kataloqları mədəni irs kolleksiyalarının kontekstində anlamaq üçün əsas mənbələrə çevrilir (Cəfərov).

4. Audio və Video materialların transkripsiyası-Süni intellekt audio və video fayllardakı nitqi mətnə çevirərək axtarış üçün əlçatan edir. Bu, tədqiqatçılar üçün çox faydalıdır, çünki əvvəllər axtarışı mümkün olmayan mənbələr də analiz edilə bilər.

Azərbaycan arxiv sahəsində süni intellektdən istifadə əsasən qədim əlyazmaların indetifikasiyası və təhlili üzrə

həyata keçirilir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda süni intellekt texnologiyalarından istifadə edilir. Qədim əlyazmaların məzmununun təhlili, rəqəmsallaşdırılması və onların kataloqlarının təqdim edilməsi sahələrində süni intellektdən istifadə olunur. Süni intellekt mətnlərin tanınması, dil tərcüməsi və məlumat axtarış kimi proseslərini araşdırmağa kömək edir (Arxiv terminologiyası lüğəti).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda mövcud olan arxivlərdə süni intellektdən istifadə edilmir, bunun başlıca səbəbi bu sahənin texnoloji yeniliklər cəhətdən məhdud olması və kifayət qədər vəsait ayrılmamasıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, C. *Əlyazma imkanının müəyyənləşdirilməsində süni intellektin tətbiqi*.
2. Kitabxana və İnformasiya Resursları Şurası (CLIR). (2024, oktyabr). *Süni intellekt arxivlərlə görüşür: mədəni irsdə maşın öyrənməsinin gələcəyi*.
<https://www.clir.org/2024/10/ai-meets-archives-the-future-of-machine-learning-in-cultural-heritage>
3. Arxiv terminologiyası lüğəti. (nd). *Milli Arxivlər və Qeydlər İdarəsi*.
<https://dictionary.archivists.org/entry/national-archives-and-records-administration.html>
4. Böyük Britaniya Milli Arxivləri. (nd). *OCR – Optik xarakter tanınması*.
<https://blog.nationalarchives.gov.uk/tag/ocr/>

Gülçin Allahverdiyeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-4193-2064>

gulchiinallahverdiyeva@gmail.com

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassik irsin araşdırılması

Açar sözlər: *ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları, mühacirət dövrü, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Azərbaycan şairi Nizami, ədəbi irs və milli kimlik*

Keywords: *literary studies research, emigration period, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Azerbaijani poet Nizami, literary heritage and national identity*

Mühacirət ədəbiyyatı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm istiqamətlərindən biridir. Siyasi səbəblərlə vətəndən uzaq düşmüş ziyalılarımız hər zaman milli kimlik və ədəbi irsə sadıq qalaraq fəaliyyətlərini davam etdirmiş və Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-məzmun zənginliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq ədəbiyyatımızı mərhələli şəkildə tədqiq etmişlər. Tədqiqat və təbliğat sahəsindəki fəaliyyətləri ilə Azərbaycanın haqq savaşını davam etdirmiş, yazdıqları əsərlərə həm dövrün reallığını, həm də gələcəyə ümidlərini ifadə etmişlər. Vətəndən uzaqlaşmağa məcbur edilən ədiblərimiz yaşadıkları ərazilərdə fəaliyyətlərini davam etdirlərsə də, qəlblərində vətən həsrəti daim sağalmaz yara olaraq qalmışdır. Mühacirət ədəbiyyatı yalnız siyasi məhrumiyyət və sürgün nəticəsində meydana çıxan bir ədəbi axın kimi deyil, eyni zamanda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, xalq yaddaşında yaşadılması və milli kimliyin mühacirət şəraitində yenidən formalaşdırılması prosesində mühüm rol oynamışdır (Rəsulzadə, 2021). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdülvahab Yurdsever,

Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu başda olmaqla bir çox Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələri tədqiq və təbliğ sahəsində mühüm xidmətlər göstərmiş, yaşadıqları ölkələrdə mətbuat orqanlarında fəaliyyət göstərək ədəbi mədəni irsimizi tanıtmışlar. Mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələrinin tədqiq etdiyi sahələr arasında klassik irsimizə aid tədqiqatlar mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Tədqiqat əsərləri sırasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən yazılmış “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri ədəbi-bədii irsinin sistemli və əhatəli şəkildə araşdırması baxımından xüsusilə fərqlənməkdədir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Nizami Gəncəvi yaradıcılığını tədqiq etmiş, şairin milliyyət məsələsi ilə bağlı mövcud olan mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirərək onun türk kimliyini bir çox faktlarla əsaslandırmışdır. Şairin müəllimləri, şəxsi həyatı, əsərləri haqqında önəmli məlumatların yer aldığı kitabın nəşrinin savaqlar səbəbi ilə bir müddət gecikdiyini bildirən Rəsulzadə, Nizami Gəncəvi yaradıcılığına verdiyi yüksək qiyməti əsərin hər sətrində nümayiş etdirmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu əsəri Nizami Gəncəvinin ədəbi şəxsiyyətini, yaradıcılığını geniş elmi araşdırmalar fonunda təqdim edərək, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xüsusi əhəmiyyət daşıyan tədqiqat əsəri kimi dəyərləndirilir. Mühacirət ədəbiyyatşünasları klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrini tədqiq etmiş, onların əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini elmi əsaslarla analiz edərək, milli-mədəni irsin yaşadılmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət etmişlər. Bu dövr tədqiqatları həm ədəbi-bədii irsin sistemli şəkildə araşdırılması, həm də Azərbaycan milli düşüncəsinin mühacirətdə davam etdirilməsi baxımından mühüm tarixi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Rəsulzadə, M. Ə. (2021). Azərbaycan şairi Nizami.

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Vəfa Nəsirova

Azərbaycan Tibb Universiteti

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-9848-3455>

vafaiskenderli@mail.ru

**Göz mikozu zamanı aparılan kompleks
terapiyanın hüceyrə immunitetinin göstəricilərinin
dinamikasına təsiri**

Açar sözlər: *mikotik infeksiyalar, müalicə, göz mikozları, hüceyrə immuniteti, diaqnostika*

Keywords: *fungal infections, treatment, mycoses of the eyes, cellular immunity, diagnostics*

Göz mikozları sayında artımın başlıca səbəbi geniş spektrli təsirə malik, antibakterial və kortikosteroid preparatların nəzarətsiz istifadəsi, immun çatışmazlıq vəziyyətləri, uzun müddətli kateterizasiya, infeksiyon proseslər və yatrogen xəstəliklər kimi qeyd olunur.

Material və Metodlar

İş Azərbaycan əhalisi arasında gözlərin göbələk xəstəlikləri olan 5 yaşdan 55 yaşa qədər 135 pasiyent arasında aparılmışdır. Kontrol qrupa oftalmoloji və somatik cəhətdən sağlam olan 50 nəfər daxil edilmişdir. Xəstələrin 3 qrupu müayinə edilmişdir. Birinci (A) qrupu dərman müalicəsi alan xəstələrdən (36 nəfər), ikinci (B) qrupu sistem bazis-terapiyasını alan xəstələrdən (56 nəfər) ibarətdir, üçüncü qrupa

(C) isə dərman müalicəsini+sistem bazis-terapiyasını alan xəstələr (43 nəfər) daxildir. Ön kameraya daxil olan göbələklərə güclü təsir etmək üçün ənənəvi müalicə metodlarına alternativ qismində B amfoterisinin kameradaxilinə inyeksiyasının istifadəsini sınaqdan keçirmişik.

Nəticələr və müzakirə

Aparılan müalicə kursundan sonra tənzimləyici sistemlərdə, xüsusilə immun müsbət dəyişikliklər (ümumi T-limfositlərin əsas populyasiyalarının balansının bərpa olunması ilə onların sayının artması; B-limfositlərin və dövr edən immun komplekslərin (DİK) səviyyəsinin azalması, A və M sinif immunqlobulinlərin, komplementin miqdarının, bakterisid və faqositar aktivliyin artması) baş vermişdir. Müalicə prosesində immunoloji reaktivliyin bərpa olunması baş vermişdir. T-limfositlərin səviyyəsi - A qrupunda $56,1 \pm 2,2\%$ -dən B qrupunda $59,0 \pm 2,2\%$ -dən və C qrupunda $59,7 \pm 2,2\%$ -dən (müalicədən əvvəl $40,1 \pm 3,0\%$), T-helperlərin səviyyəsi A qrupunda - $30,3 \pm 3,5\%$, B qrupunda $31,8 \pm 2,5\%$ və C qrupunda $32,2 \pm 2,5\%$ (müalicədən əvvəl $20,4 \pm 1,4\%$) yüksəlmişdir. T-supressorların səviyyəsi - A qrupunda $17,0 \pm 1,5\%$, B qrupunda - $19,7 \pm 1,5\%$ və C qrupunda $19,1 \pm 1,5\%$ (müalicədən əvvəl $10,1 \pm 1,0\%$). B-limfositlərin miqdarı A qrupunda $11,1 \pm 1,3\%$, B qrupunda $10,7 \pm 1,3\%$ və C qrupunda $9,8 \pm 1,3\%$ azalmışdır (müalicədən əvvəl $18,8 \pm 1,0\%$) və DİK - A qrupunda $41,1 \pm 3,3$ şərti vahidə qədər, B qrupunda $38,9 \pm 3,3$ şərti vahidə qədər və $36,0 \pm 3,3$ şərti vahidə qədər azalmışdır (müalicədən əvvəl $75,5 \pm 8,0$ şərti vahid, $p < 0,001$); IgA konsentrasiyası - A qrupunda $1,1 \pm 0,15$ q/l, B qrupunda $1,5 \pm 0,15$ q/l və C qrupunda $1,7 \pm 0,08$ q/l (müalicədən əvvəl $0,80 \pm 0,15$ q/l, $p < 0,001$) və IgM - A qrupunda $1,35 \pm 0,08$ q/l, B qrupunda $1,65 \pm 0,08$ q/l və C qrupunda $1,6 \pm 0,15$ q/l artmışdır (müalicədən əvvəl $0,98 \pm 0,06$ q/l). Bundan başqa, komplementin 3-cü

komponentinin miqdarı - A qrupunda $50,1 \pm 1,6$ şərti vahid, B qrupunda $51,9 \pm 1,6$ şərti vahid və C qrupunda $52,6 \pm 1,6$ şərti vahid (müalicədən əvvəl $44,0 \pm 1,1$ şərti vahid), qan zərdabının bakterisid aktivliyi - A qrupunda $41,1 \pm 1,9\%$, B qrupunda $52,1 \pm 1,9\%$ və C qrupunda $53,8 \pm 1,9\%$ (müalicədən əvvəl $34,6 \pm 1,6\%$), leykositlərin faqositar aktivliyi - A qrupunda $22,8 \pm 1,0$ vahid, B qrupunda $30,2 \pm 1,0$ vahid və C qrupunda $35,2 \pm 1,0$ vahid artmışdır (müalicədən əvvəl $12,6 \pm 1,0$ vahid).

Göz mikozu zamanı aparılan kompleks terapiya spesifik hüceyrə immunitetinin göstəricilərinin dinamikasına təsir göstərmişdir. O, bazis terapiyasına daxil edilməklə daha erkən vaxtlarda T-limfositlərin mütləq və nisbi miqdarının normallaşmasına şərait yaratmış, B-limfositlərin sayını aşağı salmışdır. Sonuncu immunqlobulinlərin müxtəlif siniflərinin səviyyəsinin normallaşması və ya yüksəlməsi ilə müşayiət olunmuşdur.

Rəhim Bilalov

Lənkəran Dövlət Universiteti
baytarlıq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0005-6869-7355>
rahim19511951@mail.ru

Şahismayıl Məmmədov

Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0001-1396-9713>
sahismayilmemmedov@gmail.com

İnəklərdə qısırlığın profilaktikası

Açar sözlər: *inək, qısırlıq, xəstəlik, məhsuldarlıq, profilaktika*

Keywords: *cow, infertility, disease, productivity, prevention*

Qaramalın qısırlığının əsas səbəbləri ginekoloji xəstəliklər, istismar texnologiyasının pozulması, yemləmənin aşağı səviyyəsi və keyfiyyətsizliyi, qeyri-qənaətbəxş zoogigiyeniki saxlanma şəraitin olmasıdır.

Buna görə də, onların qarşısının alınması və aradan qaldırılmasının həlledici istiqamətləri əsas səbəblərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş texnoloji və baytarlıq tədbirləri kompleksi, həmçinin medikamentoz profilaktika, terapiya və cinsiyyət tsikllərinin stimullaşdırılmasıdır.

Süd istehsalının məhsuldarlığını və ümumi rentabelliği aşağı salan amillər arasında inəklərin qısırlığı və bununla bağlı cinsiyyət sistemin xəstəlikləri ilk yerlərdən birini tutur. Xüsusilə çox vaxt qısırlıq yüksək süd məhsuldarlığı olan inəklər arasında maldarlıq təsərrüfatlarında qeyd olunur. Məhsuldarlığı 5 min kq-dan 13 min kq-a qədər olan müxtəlif cins və məhsuldarlıq statusuna malik təsərrüfatlarda toplanmış

çoxillik müşahidələr və təcrübələr göstərir ki, hər 100 başa bir il və ya daha çox müddətdə bala verməyən 12-13 qısır heyvan düşür. Bu, istehsalın intensivliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və qiymətli damazlıq cavan heyvanların olmamasına səbəb olur. Bu zaman süd itkiləri tonlarla hesablanır (Krotov, 2011).

Südün yaranması üçün qida maddələrindən maksimum səmərəliliklə istifadə edə bilən mal-qaranın yüksək məhsuldarlığı maddələr mübadiləsi proseslərinin intensivliyi və bütün orqan və sistemlərin intensiv işləməsi ilə bağlıdır.

Yüksək məhsuldar heyvanların neyrohümmoral tənzimlənməsi müxtəlif dəyişiklərin baş verməsinə səbəb ola bilər və ən həssas immun və cinsiyyət sistemləridir ki, bunlar da yemləmə və saxlanma şəraitində buraxılan nöqsanlara qarşı dərhal həssaslıq göstərilir.

Çoxlu sayda qısır inəklər olan təsərrüfatlarda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, onların əksəriyyətində yemləmə balanslaşdırılmır: şəkər-zülal nisbəti pozulur, mikroelementlər və vitaminlər kifayət dərəcədə verilmir. Yemləmədə çox vaxt kif və toksinlərlə çirklənmiş yemlərdən, tərkibində yağ turşusu olan silosdan istifadə olunur. Bütün bunlar qaraciyərin piylənməsinə, ketoza, immun çatışmazlığına və nəticədə reproduktiv funksiyanın zəifləməsinə gətirib çıxarır (Malygina, Bulayeva, 2016).

Beləliklə, çoxalma pozğunluğu probleminin həllinə yalnız baytarlıq və ya zootexniki sxemlərə aid olmayan sistemli bir yanaşma lazımdır. Çözüm südlük istiqamətli sürünün yemlənməsindən, yem rasionlarının tarazlaşdırılmasından, onun komponentlərinin həzm olunmasından, qanın biokimyəvi, kliniki göstəricilərindən, heyvandarlıq binalarının mikroiqliminə vəziyyətinə nəzarətdən, süni mayalanmanın təşkilindən ibarət olmalıdır.

Sağılan inəklərinin reproduktiv sisteminin orqanlarının patologiyaları təxminən aşağıdakı kimi paylanır: xəstəliklərin 50% -i yumurtalıqların xəstəlikləri, 40% -i balalığın iltihab təbiətli patologiyaları (endometrit, pyometra, salpingit, servisit), təxminən 10%-i qeyri-iltihab təbiətli xəstəliklər – balalığın subinvolyusiyası, balalığın atoniyası, subkliniki endometrit, yenitörəmələr (hər bir xəstəlik üçün təxminən 3%).

Balalığın kəskin iltihab xəstəlikləri, məsələn, doğumdan sonrakı ağırlaşmalar çox vaxt sonrakı xəstəliklərin “başlanğıc nöqtəsi” olur. Doğmuş inək doğumdan sonra ən azı ilk 5-7 gün baytar həkiminin nəzarəti altında olmalıdır. Yeni doğmuş inəklərdə ilk 2 həftədə inkişaf edən erkən dövrün spontan yaranan endometriti heyvanın aşağı immun vəziyyəti, o cümlədən heyvan saxlanan binada çoxlu sayda patogen mikroorqanizmlərin inkişafı ilə izah edilə bilər. Bu, heyvanlar bütün il boyu zəif havalandırma şəraitində bağlı, gəzinti verilməyən halda baş verir (Krotov, 2011; Yashin, Zotkin, Dubinin, 2017).

Doğumdan sonrakı endometrit zamanı balalıqda çoxlu miqdarda eksudat ilə şərti-patogen mikrofloranın yığılması baş verir. Eyni zamanda, intoksikasiya əlamətləri artır, ifrazat orqanları - böyrəklər prosesə cəlb olunur, qaraciyər yoluxur. Buna görə müalicə yalnız çoxalma sistemin iltihabəleyhi terapiyasını deyil, həm də ümumi detoksifikasiya tədbirlərini (venadaxili kalsium xlorid, qlükoza, hemodez və s.) əhatə etməlidir. Vaxtında aparılan intensiv terapiya nəticəsində immunitet yüksəlir, balalıq yolunda turşu-qələvi mühiti normallaşır ki, bu da normal fizioloji hormonal səviyyələrə və vaxtında mayalanmaya kömək edir (Malygina, Bulayeva, 2016).

Alimentar çatışmazlıq nəticəsində qısırlığın qarşısını almaq üçün, fizioloji vəziyyətini, məhsuldarlığını və saxlanma

şəraitini, yaşını nəzərə alaraq, ilin bütün fəsilərində ana sürünü balanslaşdırılmış yemlənməsini təmin etmək lazımdır. Yemlərin vaxtında tədarükü, eləcə də xarab olmamaq üçün düzgün saxlanması vacibdir. Yem bitkilərinin yığılmasının gecikməsi onların dadını azaltmaqla yanaşı, zülal, karotin və digər qida maddələrinin (hər gün təxminən 1%) itkisinə səbəb olur. Damazlıq mal-qara üçün rasion tərtib edərkən qışda hazırlanan yemin kimyəvi analizinin məlumatlarını rəhbər tutmaq lazımdır. Bu analiz hər rübdə bir dəfə aqrokimyəvi laboratoriyada aparılır. Çoxalma funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün boğazlığın son iki ayında və doğumdan sonrakı dövrdə inəklərin yemləmə səviyyəsi və yemlərin tam dəyərli olması xüsusilə vacibdir.

Fizioloji qocalığa görə qısırlığın qarşısının alınmasında əsas şərt heyvanların kritik yaşa çatmamış çıxdaş edilməsidir. Digər tərəfdən, kifayət qədər sayda tam dəyərli təmir cavanlarının yetişdirilməsini təmin etmək vacibdir. Sürünün strukturu heyvanların yaşı nəzərə alınmaqla tənzimlənir. Simptomatik qısırlığın qarşısını almaq üçün sənaye komplekslərində və təsərrüfatlarda heyvanların süni mayalanma məntəqələrində və stansiyalarda heyvanların saxlanması təlimatlarına və qaydalarına ciddi əməl olunmalıdır.

Mamalıq və ginekoloji dispanserizasiya təşkil olunmalıdır. Mamalıq-ginekoloji dispanserizasiya anamnez, klinik müayinə və əlavə (lazım olduqda) laboratoriya müayinələrindən ibarət dövrü tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Əsas dispanserizasiya anamnestik məlumatların toplanmasını əhatə edir; klinik müayinələr və laborator diaqnostika, həmçinin qan, sidik və südün biokimyəvi tərkibi müəyyən edilir. Heyvanların yemlənməsi və saxlanmasının təhlili aparılır. Aparılan müayinələrə əsasən nəticə çıxarılır və çoxalmanın yaxşılaşdırılması üçün praktiki təkliflər verilir.

Cinsiyyət orqanlarının xəstəlikləri olan heyvanları tam sağalana qədər mayalanmamasına diqqət yetirilir. Çoxalmaq üçün yararsız olan xəstə dişilər vaxtında çıxdaş edilir.

Beləliklə, qısırlıq probleminin həllinə kompleks yanaşma, o cümlədən heyvanların orqanizmində maddələr mübadiləsi proseslərin optimallaşdırılmasına və normallaşdırılmasına yönəldilmiş zootexniki, baytarlıq və təşkilati tədbirlər heyvanların məhsuldarlığını artırmağa və qısırlığını minimuma endirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Krotov, L. N. (2011). Diagnostika akushersko-ginekologicheskikh zabolevaniy u korov. *Baytarlıq* , (6), 34-36.
2. Malygina, N. A., & Bulayeva, A. V. (2016). Profilaktika gnoynogo kataral'nogo endometrit. *Vestnik Altayskogo AGAU* , (3), 140–142.
3. Yashin, I. V., Zotkin, G. V., & Dubinin, A. V. (2017). Metod optimallaşdırma reproduktiv funksiyaları u korov posle otela. *Aqrarnaya nauka Severo-Vostoka*, (5[60]).

Ramil Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0009-5349-9902>
m.ramil201979@gmail.com

İradə Quliyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-8371-8223>
elchin.quluyev@mail.ru

Nərgiz Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-9632-8531>
narqiz.aliyeva.86@inbox.ru

Respublikanın Qərb zonasında arılarda baş verən yoluxan və yoluxmayan xəstəliklərin yayılma yollarının öyrənilməsi

Açar sözlər: *arı, xəstəlik, yoluxan, yoluxmayan, inkubasiya dövrü*

Keywords: *bee, disease, infected, non-infected, incubation period*

Arıçılıq kənd təsərrüfatının vacib və əhəmiyyətli sahələrindən biridir. Arıçılığın inkişaf etdirilməsinin əsas məqsədi əhalinin qiymətli pəhriz və müalicəvi qida sayılan balla, xalq təsərrüfatını mumla, təbabəti arı zəhəri, arı südü, vərəmum, mum və çiçək tozcuğu ilə təmin etmək, kənd təsərrüfatında entomofil bitkiləri arılarla tozlandırmaqla, onların məhsuldarlığını yüksəltməkdən ibarətdir (Nəcəfov, 2023). Arıların infeksiya xəstəliklərinin törədiciləri bakteriyalar, göbələklər, rikketsiyalar və viruslar ola bilər.

Bakteriyalar-bakteriozları (amerika çürüməsi, avropa çürüməsi, septisemiya, hafnioz, eşerixioz, enterobakteriozlar, salmonellyoz və b.), göbələklər-mikozları (askosferomikoz, aspergillyoz, melanoz) viruslar-virozlar (kisəli sürfə, viruslu ifliclər) və rikketsiyalar-rikketsiozları törədirlər (Əliyev, 2013; Sultanlı, 2008). Xəstəliklərə diaqnoz qoymaq çox çətindir. Bu, onunla əlaqədardır ki, qarışıq xəstəliklər zamanı xəstəliklərin əlamətləri bir-birinə oxşayır. Hər bir halda diaqnoz epizootoloji əlamətlərə, xəstəliyin xüsusiyyətinə və laboratoriya müayinəsinə əsasən qoyulur (Məmmədov, 2015).

Arıçılıq məhsullarının istehsalında və arıçılığın inkişaf etdirilməsində böyük zərər verən amillərdən biri də mövcud olan xəstəliklərdir. Arı xəstəlikləri təsir mexanizminə və yayılma formasına görə müxtəlifdir. Son vaxtlarda həvəskar arıçılar bir çox xəstəlikləri müalicə etməkdə çətinlik çəkirlər ki, bu da arıçılığın inkişafına böyük ziyan vurur. Ərazidə geniş yayılmış xəstəliklərdən avropa və amerika çürüməsi, kisəli sürfə, septisemiya, aspergilyoz, nozematoz, akarapidoz və varroatoz kimi xəstəlikləri göstərmək olar.

Hər hansı bir invazion və ya infeksiya xəstəliyinin ilk mənbəyi xəstə arı ailəsidir. Bütün yoluxucu xəstəliklərin ümumi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, belə xəstəliklərin inkubasiya (gizli) dövrü olur. Bu dövr xəstəlik törədən amilin orqanizmə daxil olduğu vaxtdan həmin xəstəliyin nişanəsinin görünən vaxta qədər olan dövrüdür.

Apardığımız tədqiqat işlərindən aydın oldu ki, hər xəstəliyin inkubasiya dövrü müxtəlifdir. Inkubasiya dövrü çürümə xəstəliklərində 1-2 gün, nozematozda isə 1-3 həftə olduğunu müəyyən etdik. Bu dövrdə xəstəlik törədicisi sürətlə çoxalır, çoxlu miqdar toksin (zəhər) və başqa parçalanma məhsulları ayırır ki, bunlar da həzm, tənəffüs, qan dövrəni proseslərini pozur və orqanizmin müdafiə qabiliyyətini

zəiflədir. İnkubasiya dövründən sonra xəstəliyin xarakterik əlamətləri aşkar olunur. Bu dövrdə xəstə arı yaxud sürfə ən zəngin infeksiya mənbəyi sayılır.

İnfeksiya bir arıxanadan digərinə xəstə arı ailələrindən arı məhsullarını verən zaman, ana arı alındıqda, arıxanaların yanaşı yerləşməsi zamanı keçə bilər. İnfeksiyanın uzaq məsafələrə ötürülməsi yoluxucu xəstəliklərə görə qeyri-sağlam arıxanalardan ana arıların və arı ailəsinin göndərilməsi zamanı, eləcə də mum zavodlarından antisanitar vəziyyətdə saxlanılmış və ya avtoklavdan keçirilməmiş mumlardan istifadə etdikdə mümkündür. Onu da tədqiqat zamanı təyin etdik ki, xəstəlik dərhal baş vermir, o, törədicinin həşəratın orqanizminə daxil olduqdan sonra bir neçə vaxt keçdikdən sonra başlayır. İnkubasiya dövründə xəstəlik törədicisi arının və ya sürfənin orqan və toxumalarında güclü çoxalır, toksinlər ixrac edirlər. Xəstəliyin kliniki nişanələri təzahür edir. Nisbətən iti gedişli infeksiyalarda inkubasiya dövrü 2-4 gün, xroniki xəstəliklərdə isə 2-4 həftə və daha uzun olur.

Xəstə arılar xəstəlik törədicilərini müxtəlif yollarla: məsələn, bağırsaqdan ifrazatla nozema, amöb, paratif, septicemiya, traxeyadan akarapis gənəsi kənar olunur.

Apardığımız tədqiqat işlərindən aydın oldu ki, qeyri-sağlam (xəstə) arıxanadan sağlam arıxanaya xəstəlik aşağıdakı yollarla yayılır:

1. Xəstə arıxanadan arı ailəsi, paket və ana arı alqı-satqı vasitəsilə.

2. Xəstə ailədən arı məhsulları: bal, boş şan, süni şan və mumu sağlam təsərrüfata apardıqda.

3. Xəstə arıxanadan sağlam arıxanaya arılar uçub gedərkən yaxud beçə gəlib orada məskən salarkən.

4. Həm sağlam, həm də xəstə arıxanada eyni alətlərdən və əşyalardan istifadə etdikdə.

Tədqiqat işi zamanı yoluxmayan xəstəliklərin səbəblərini də araşdırdıq. Yoluxmayan xəstəliklər yoluxan xəstəliklərdən fərqli olaraq hər il eyni ailədə təkrar baş vermir və bir ailədən digərinə, bir arıxanadan başqa arıxanaya yayılmır. Bu xəstəliklər arıların həyatı üçün zəruri şəraitin – yemləmənin, saxlanmanın və yetişdirmənin adi qaydalarının pozulması nəticəsində baş verir və bu səbəbləri aradan qaldırıqda xəstəlik də ləğv olunur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, E. A., Əzimov, İ. M., Vəliyev, U. M., & Səfi, N. V. (2013). *Epizootologiya və infeksiya xəstəlikləri*. UniPrint.
2. Məmmədov, E. M. (2015). *Arıçılıq: təbiət və təbabət*.
3. Nəcəfov, N. İ. (2023). *Ümumi arıçılıq*. Müəllim nəşri.
4. Sultanlı, Q. (2008). *Arı xəstəlikləri və zərərvericiləri*. Bakı.

Zülfü Məmmədov

Lənkəran Dövlət Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0003-8112-2201>
xammolu57@mail.ru

Şərqiyyə Məmmədzadə

Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0008-6805-5848>
sultanovashargiyya26@gmail.com

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda becərilən Kardinal süfrə üzüm sortunun bioekoloji xüsusiyyətləri

Açar sözləri: *Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda becərilən Kardinal süfrə üzüm sortu, Kardinal üzüm sortunun bioekoloji xüsusiyyətləri, süfrə üzüm sortları*

Keywords: *Cardinal table grape variety cultivated in the Lankaran-Astara economic region, bioecological characteristics of the Cardinal grape variety, table grape varieties*

Lənkəran – Astara iqtisadi rayonuna Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı rayonları daxildir. Ərazidə orta illik temperatur 9,7-14,3°C dəyişir, aktiv temperatur 2019-4400°C, yağmurun miqdarı 520-1200 mm arasında dəyişir. Yuxarıda qeyd edilən ekoloji şərait bu ərazidə üzümçülüyn inkişafına həm dəmyə, həm də suvarma şəraitində becərlməsinə imkan verir. Bu zonada üzümçülüyn əsas istiqaməti desert, tünd süfrə şərabları, konyak şərab materialı, şirə istehsal etmək və yerli istifadə üçün süfrə üzümü

becərməkdir. Bölgə texniki üzüm sortu olan Həməşərinin vətənidir. Burada həmçinin İzabella, Rkasiteli, Bayanşirə, Xindoqni və Mədrəsə üzüm sortları da rayonlaşdırılaraq əkilib becərilir.

Son araşdırma və tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycan ərazisində 600-ə qədər aborigen və introduksiya olunmuş üzüm sortu əkilib- becərilmişdir ki, bunun da təxminən 400-nü yerli üzüm sortları təşkil edir. Təəssüf ki, respublikada 75-ə qədər sort artıq itirilmiş, 80-ə yaxın sort isə itmək təhlükəsi qarşısındadır.

Hal-hazırda Azərbaycan şəraitində və eləcədə bəhs etdiyimiz iqtisadi rayonda uzun illər ərzində insanlar öz təsərrüfat maraqlarına uyğun xalq seleksiyası və digər seleksiya üsulları ilə müxtəlif əlamət və xüsusiyyətlərə malik sortlar yaratmışlar. Şabrani, Kardinal, Qara şanı, Moldova, Sultani, Təbrizi və s. süfrə üzüm sortlarının Lənkəran – Astara iqtisadi rayonunda əkilib becərməsi perspektiv baxımdan çox uyğundur. Bu sortlar içərisində respublikamıza introduksiya olunmuş dünyanın ən qiymətli tezyetişən, yüksək məhsuldar Kardinal sortu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Şəki I).

Şəkil 1. Kardinal üzüm sortunun yetişmiş salxımlarının ümumi görünüşü

Sort tipik süfrə istiqamətlidir. Saxlanmaya və daşınmaya olduqca davamlı olub hibrid mənşəlidir. 1939–cu ildə Kaliforniya ştatında seleksioner Şneyder və Harnmon tərəfindən Əhmər bu Əhmər və Alfons Lavallo sortlarının hibridləşdirilməsindən alınmışdır. Tezyetişən sort olduğunda bazara çıxarılan faraş üzumdür. Gilələri iyul ayında tam yetişir. Vegetasiya müddəti 115-116 gündür. Tənəklərdə barlı zoğların miqdarı 65 %; bar əmsalı 0,92; salxımların orta kütləsi 306,0 qr; tənəyin orta məhsuldarlığı 10,8 kq; hektardan məhsuldarlıq 240,0 s/ha təşkil edir. Giləsində 15,8 q/100 *sm*³ şəkərlilik, 6,27 q/*dm*³ titrlənən turşuluq müəyyən edilmişdir.

Kardinal sortu salxımlarda şəkərlilik formalaşmağa başlayan anda gilələrdə inkişafa başlayan və məhsula yetərinə zərər verən boz çürümə xəstəliyinə davamlılıq göstərir ki, bu da yetişmə ərafəsində kimyəvi mübarizə tədbirlərinin nisbətən az aparılmasına imkan yaradır. Həmçinin suvarılan şəraitdə və münbüt torpaqlarda tənəyə çoxqollu yelpik formasını vermək, budama zamanı bar barmaqlarının 13-15 gözcüyə kəsmək və 55- 65 gözcük yükünü verilməklə məhsuldarlığı (26–28 s/ha) daha da artırmaq olar.

Vüsalə Sardarlı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0001-5253-6531>
vusalasardar@hotmail.com

Qulam Alverdiyev

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
baytarlıq üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0007-9046-9636>
qualm.alverdiyev@mail.ru

Rumiya Suleymanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0008-3178-1870>
rumiya.suleymanova.rs@gmail.com

Mastitə qarşı kombinasiyalı kompozisiya

Açar sözlər: *toxuma preparatları, naftalan nefti, kamfora yağı, analgin, streptosid, süd vəzləri, mastit, antibiotiklər, streptokoklar*

Keywords: *tissue preparations, naphthalene oil, camphor oil, analgin, streptocide, udder lobes, mastitis, antibiotics, streptococcus*

İldən-ilə inəklərdə mastitlərin müalicəsi və profilaktikası problemi daha da aktuallaşır. Avropa Heyvandarlıq Assosiasiyasının məlumatlarına və bir çox tədqiqatların nəticələrinə görə, mastitin kliniki forması südlük inəklərinin 25%-də, subklinik forması isə 50%-də aşkar edilir (Belkin, 2010).

İnəklərdə mastitlərinin müalicəsi üçün təhlükəsiz və yüksək effektiv vasitələrin hazırlanması və tətbiqi üzrə intensiv tədqiqatlar aparılır.

Mastitlərin inkişafına səbəb olan etioloji faktor patogen və şərti patogen mikroflora hesab olunur. Son dövrlərdə ayrılan epizootik ştamlarda antibiotiklərə davamlı bakteriya növləri meydana çıxır (Bojanov, 2007).

Bunu nəzərə alaraq, antibiotiklərə davamlı bakteriyaların törətdiyi mastitlərin müalicəsi üçün yeni üsulun hazırlanmasına təcili ehtiyac var. Antibakterial preparatları mastitlərin müalicəsində əsas terapevtik vasitələr olsa da, ciddi problemlərlə xarakterizə olunur. Buna görə də mastitlərin müalicəsinin effektivliyini artırmaq üçün yeni, effektiv alternativ terapevtik üsula təcili ehtiyac var (Dəriçeva, 2000).

Son dövrlərdə bir çox infeksiya xəstəliklərin, o cümlədən mastitlərin patologiyasında toxuma biopreparatlarının istifadəsi artmaqdadır (Sotnikova, 2006). Bu preparatlar ənənəvi metodlarla müalicəyə çətinlik çəkən xəstəliklərdə terapevtik təsir göstərir. Toxuma terapiyası antibakterial preparatlarla kompleks şəkildə istifadə oluna bilər.

Toxuma preparatları antibiotiklərdən fərqli olaraq antibakterial təsirə malik deyillər, lakin onların tərkibindəki bioloji aktiv maddələr heyvan orqanizmində mübadilə proseslərinə təsir edir və iltihab prosesinin azalmasına və hətta dayandırılmasına kömək edir (Voytenko, Kartuşina, Puşkareva, Bondareva, 2014).

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, qarşımıza toxuma-medikamentoz terapiyanı öyrənmək məqsədi qoyulmuşdur ki, bu da terapevtik təsiri qarşılıqlı tamamlamalı və gücləndirməlidir.

İş Samux rayonunun Qaraarx qəsəbəsi Vəli Quliyevin şəxsin fermer təsərrüfatında və rayon zonal laboratoriyasında aparılmışdır. Təsərrüfatdakı heyvanların sağlamlıq vəziyyətinə nəzarət məqsədilə dispanserizasiya keçirilmişdir. Dispanserizasiya nəticəsində bir neçə baş inəkə mastit əlamətləri aşkar edilmişdir.

Xəstə inəklərin südü bakterioloji müayinə üçün aseptika qaydalara riayət edilərək götürülmüşdür. Süd nümunəsinin tədqiqi zonal bakterioloji laboratoriyada aparılmışdır. İlk növbədə reduktaza sınağı qoyulmuşdur.

Stafilokok, streptokok və enterokokların olub-olmadığını araşdırmaq məqsədilə bərk və duru qidalı mühitlərinə əkinlər aparılıb. Nəticədə cüt-cüt və ya qısa zəncirlər şəklində yerləşən qram-müsbət kokklar aşkar edilmişdir.

Müalicə məqsədilə heyvanlar iki qrupa bölünmüşdür. Birinci qrup heyvanlara, boyun nahiyyəsinə dəri altı 1 ml/10 kq diri çəki hesabı ilə biostimulyator yeridilmişdir və yelin nahiyyəsi 100 qr naftalan nefti, 100 qr zeytun yağı, 20 qr kanfora yağı, 10 qr analgin və 20 qr streptosid tozu qarışığı ilə işlənmişdir. İkinci qrup heyvanlara müalicə məqsədilə əzələdaxili 1 qr/20 kq dozada penisillin və streptomisin qarışığı yeridilmişdir.

Bütün heyvan qruplarında istifadə olunan müalicə üsulları xəstə inəklərin orqanizminə eyni təsir göstərsə də, tətbiq olunan preparatların terapeutik səmərəliliyinin müqayisəsi göstərdi ki, toxuma-dərman terapiyası daha effektivdir. Belə ki, antibakterial preparatların tətbiqi zamanı sağmal inəklərdən əldə edilən südün qida məqsədləri üçün istifadəsinə yalnız preparatın son tətbiqindən dörd gün sonra, ətin kəsilməsinə isə yeddi gün sonra icazə verilir. Bizim təklif etdiyimiz üsulda isə sağmal inəklərdən əldə edilən südün qida məqsədləri üçün istifadəsinə sağaldıqdan dərhal sonra icazə verilir.

Ədəbiyyat

1. Belkin, B. (2010). Diaqnostika və subklinik mastitli inəklərin qeyri-ənənəvi müalicə metodları. *Baş Zootehnik*, (5), 47–56.
2. Bojanov, S. E. (2007). Mastit xəstəliyi olan inəklərin müalicəsi. *Süd və ət heyvandarlığı*, (5), 29.

3. Dariçeva, N. N. (2000). Toxuma müalicəsində yeniliklər. *Materiallar üzrə beynəlxalq konfrans*, Ufa, 119–121.
4. Sotnikova, O. P. (2006, oktyabr 17-20). Toxuma preparatlarının işlənməsi və tətbiqi perspektivləri. *Ukrayna farmakoloqlarının III Milli qurultayı*. Odessa, 162.
5. Voytenko, L. G., Kartuşina, A. C., Puşkareva, V. V., & Bondareva, A. G. (2014). Subklinik mastitli inəklərin müalicəsi. *Kuban Kənd Təsərrüfatı Universitetinin Elmi İşləri*, (49), 111–112.

Leyla Niftaliyeva

Nakhchivan State University

Master student

<https://orcid.org/0009-0002-5816-8925>

niftelileyla@gmail.com

UOT 622.765

Aliye Rzayeva

Nakhchivan State University

PhD in Chemistry

<https://orcid.org/0000-0001-7435-431X>

aliye.rzaeva@mail.ru

Sevda Aliyeva

Nakhchivan State University

PhD in Chemistry

<https://orcid.org/0009-0004-8381-2772>

sevda.aliyeva2022@mail.ru

Obtaining BaSO_4 Concentrate

Keywords: waste, BaSO_4 concentrate, flotation, chemical analysis

Açar sözlər: tullantılar, BaSO_4 konsentratı, flotasiya, kimyəvi analiz

The main goal of this work is to prove the prospects of obtaining high-quality barite concentrate from technological waste (called "black waste") of the "Chelopechen" waste pond. They were collected in 1989 when magnetizing roasting technology was used at the Kremikovtzi processing plant. Studies on the grinding and floating ability of "black waste" have been conducted. Laboratory flotation tests were conducted. Test data show that "black tailings" can be useful by flotation with the choice of suitable reagents. High-quality

barite concentrate with BaSO_4 content greater than 95% and Fe - 0.82 to 1.52%, with BaSO_4 reagent greater than 64% can be obtained using ALP 611 collector reagent or a mixture of Chemopen 3467 with OMC 199 and OMC 199 with ALP 611 reagent. ratio 3:1 and collector reagent dose 600 g/t. The quality indicators of the produced barite concentrate meet the international standards of "A" and "B" classes (Qriqorova, Dzhamyarov, Nishkov, 2015).

In this study, Jigging, Froth Flotation and washing were used for the beneficiation of barite ore from Azara, Nasarawa State, Nigeria. Chemical analysis of the ore shows that it contains 53.09% Ba and 11.52% S, with a specific gravity of 3.207 ± 0.03 . After the lifting operation, the specific gravity values of underflow and overflow were 3.77 ± 0.029 and 2.77 ± 0.058 , respectively, and Ba and S increased to 78.61% and 15.87%, respectively. The specific gravities obtained after froth-flotation are 3.95, 4.1 and 4.05 at pH values of 5, 7 and 9, respectively. Foamed barite, pH 7, was washed with 0.2M HCl and a mixture of 0.2M HCl and HOCl. The specific gravity values after washing are 4.38 ± 0.03 and 4.27 ± 0.02 for HCl and HCl+HOCl, respectively. X-ray diffraction patterns show that peaks of high crystallinity are obtained after foam flotation and more phases are added by washing (Mgbemere, Obidiegwu, & Obarekis, 2018).

In the area of Gumushlu deposit, lead-zinc mineralization develops in the form of veins and metasomatic, and forms stratiform deposits as a whole. Mineralization is localized in meridional brecciated zones to the ore and also between limestone layers with favorable conditions for layered ore deposition. Vein-type parallel quartz-carbonate, sometimes widespread as veins or vein-like bodies with barite, forms ore zones with inclusions and pockets of galena and sphalerite. The mineralogical composition of the deposit is represented by galena and sphalerite. Galena sharply overlies sphalerite.

Secondary minerals include pyrite, chalcopyrite and matte ores. The list of rare minerals includes boulangerite, burnotite and argentite. Among the vein minerals, calcite, barite, sometimes dolomite, quartz and ankerite are more common. Derivative minerals are characterized by smithsonite, cerussite, limonite, covellite, chalcocine, anglesite and malachite.

A waste sample containing quartz, malachite, barite, galena, calcite and other minerals was taken for the work. First, the chemical analysis of the sample was studied. The composition of the mineral was determined to be a mixture of 11.2% BaSO₄, 65.9% CaCO₃, 17.2% SiO₂, 1.25% Na, 0.25% K, 1.6% S and 2.6% other oxides.

A flotation method was developed to enrich barium sulfate from a sample using tallow and naphthenic acids as the main flotation reagent.

The influence of pH, temperature, time, concentrations of flotation reagents, depressor on the amount of barium sulfate from the waste (concentrate) on the course of the reaction was studied. It was determined that pH=9-10, the amount of talc acid 0.75 l/t, liquid glass 1.5 l/t, CaCl₂ 3-4.5 l/t are considered suitable amounts for flotation.

References

1. Qriqorova, İ., Dzhamyarov, S., & Nishkov, I. (2015). Kremikovtzi "Qara" tullantılarından barit flotasiya konsentratı. *Beynəlxalq Elmi Nəşrlər Jurnalı*, 9, 561–577. <https://issn1314-7269>
2. Mgbemere, H. E., Obidiegwu, E. O., & Obarekis, E. (2018). Azara barit filizinin süzülmə, köpüklü flotasiya və yuyulma kombinasiyasından istifadə etməklə zənginləşdirilməsi. *Nigerian Journal of Technology*, 37 (4), 957–962.

Shahla Abdullayeva

Azerbaijan State Pedagogical University

PhD in Biology

<https://orcid.org/0000-0003-4869-1835>

shahla.biolog@bk.ru

Dotidiomisetlər sinfinin meyvə və tərəvəzlərdə parazitlik edən nümayəndələri

Açar sözlər: *bitki xəstəlikləri, parazit göbələklər, meyvə və tərəvəzlər, meyvə çürükləri, xəstəliklərin qarşısının alınması*

Keywords: *plant diseases, parasitic fungi, fruits and vegetables, fruit rots, disease prevention*

Dotidiomisetlər (Doidiomycetes) sinfi, göbələk aləmində mühüm yer tutur və bir çox bitki növlərində parazitlik edən nümayəndələri ilə tanınır. Bu göbələklər, xüsusilə meyvə və tərəvəz bitkilərində ciddi xəstəliklərə səbəb ola bilər. Onların infeksiyaları, məhsul itkisinə və keyfiyyətin pisləşməsinə yol açır. otidiomisetlər sinfi, əsasən parazitlik və saprofit göbələklərdən ibarət olan bir qrupdur. Onlar qış dövrünü, həmçinin suda və torpaqda qalır, müxtəlif bitkilər üzərində inkişaf edir. Bu göbələklər, çox vaxt meyvə və tərəvəz bitkilərinin üzərində xəstəliklər törədirlər. Dotidiomisetlər sinfini təşkil edən göbələklər arasında həm açıq, həm də qapalı hüceyrə quruluşuna malik olan növlər mövcuddur.

Dotidiomisetlər sinfinin bəzi nümayəndələri, xüsusən meyvə və tərəvəzlərdə xəstəliklərə səbəb olan parazitlərdir. Onlar müxtəlif şəkildə bitkiləri zədələyir və məhsul itkilərinə səbəb olur. Bu göbələklər, həmçinin uzun müddət bitki toxumalarında və quru maddələrdə qalır, beləliklə, müxtəlif əkinlərdə dəfələrlə xəstəliklərin yayılmasına səbəb olur.

Bəzi əsas nümayəndələr: 1. Botrytis cinerea (Boz küf): Bu, çiyələk, üzüm, pomidor və digər tərəvəzlərdə yayılmış bir parazitik göbələkdir. *Botrytis cinerea*, xüsusilə yüksək rütubətli şəraitdə sürətlə çoxalır və meyvələrin üzərində boz rəngli, yumşaq, çürüyən sahələr yaradır. **2. Alternaria spp.:** *Alternaria* göbələkləri, pomidor, kartof və digər tərəvəz bitkilərində qara ləkə xəstəliklərinə səbəb olur. *Alternaria* infeksiyaları meyvələrin üzərində quru və qara ləkələrin yaranmasına yol açır. **3. Colletotrichum spp.** (Antraknoz xəstəliyi): Antraknoz xəstəliyi, bir çox meyvə və tərəvəz bitkilərində (məsələn, xiyar, bibər, qarpız) ciddi zərərvericidir. *Colletotrichum* göbələyi, meyvələrdə quru, çürüyən ləkələr yaradır və məhsulun keyfiyyətini azaldır.

Dotidiomisetlər sinfinin parazitik nümayəndələri meyvə və tərəvəzlərdə müxtəlif xəstəliklərə səbəb olur. Bu xəstəliklər bitkilərin inkişafına mənfi təsir göstərir və çox vaxt məhsul itkisinə gətirib çıxarır. Xəstəliklərin əlamətləri arasında: meyvə və tərəvəzlərin üzərində çürük və ləkələrin meydana gəlməsi, yarpaq və gövdələrdə deformasiyalar və meyvələrin və tərəvəzlərin keyfiyyətinin pisləşməsi və istehsal müddətinin qısalması.

Bu göbələklərin yayılmasını və infeksiyasını məhdudlaşdırmaq üçün zəhərli kimyəvi maddələrdən istifadə edilir, lakin bioloji mübarizə və qabaqlayıcı tədbirlər də bu xəstəliklərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Vəfa Nəsirova

Azərbaycan Tibb Universiteti

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-9848-3455>

vafaiskenderli@mail.ru

Göz mikozları olan xəstələrdə terapiya metodlarının təkmilləşdirilməsi

Açar sözlər: *mikotik infeksiyalar, B amfoterisinin, kameradaxilinə inyeksiya, müalicə, gözün mikozları*

Keywords: *funga infections, amphotericin B, intracameral injection, treatment, mycoses of the eyes*

Göbələk xəstəliklərinin öyrənilməsinin çoxillik tarixinə baxmayaraq, o, səhiyyənin mühüm problemləri sırasında qalmaqda davam edir. Əvvəllər bu xəstəliklərə kifayət qədər fikir verilmirdi, lakin yalnız son illərdə əhalinin immunoloji statusunun azalması, sanitar-ekoloji vəziyyətin pisləşməsi və sosial-ekoloji qəbildən olan digər amillərin uğursuz inkişafı fonunda xəstələnmənin inkişaf sürətinin intensivləşdiyi, onun klinik-patogenetik əhəmiyyətinin artdığı və müalicəsinin xeyli çətinləşdiyi bir vaxtda bu xəstəliyə qarşı maraq kəskin sürətdə artmışdır.

İş Azərbaycan əhalisi arasında gözlərin göbələk xəstəlikləri olan 5 yaşdan 55 yaşa qədər 135 pasiyent arasında aparılmışdır. Kontrol qrupa oftalmoloji və somatik cəhətdən sağlam olan 50 nəfər daxil edilmişdir. Tədqiqata pasiyentlərin aşağıdakı klinik müayinəsi və laborator müayinəsi: ümumklinik, biokimyəvi, mikoloji, PZR metodu ilə göbələklərin DNT-nin kəmiyyətə təyin edilməsi daxil edilmişdir. Alınmış nəticələrin statistik işlənməsi variasion

statistikanın məlum metodu üzrə orta riyazi ədədin (M), xəta göstəricisinin (m) təyin edilməsi ilə həyata keçirilmişdir.

Göz mikozu (GM) olan xəstələrə ənənəvi və kompleks müalicə təyin edilmişdir. Tədbirlər kompleksi sistem və yerli terapiyanın birgə tətbiqinə əsaslanmış və xəstəliyin ağır formaları zamanı cərrahi müdaxilənin aparılmasını nəzərdə tutulur. Xəstələrin 3 qrupu müayinə edilmişdir. Birinci (A) qrupu dərman müalicəsi alan xəstələrdən (36 nəfər), ikinci (B) qrupu sistem bazis-terapiyasını alan xəstələrdən (56 nəfər) ibarətdir, üçüncü qrupa (C) isə dərman müalicəsini+sistem bazis-terapiyasını alan xəstələr (43 nəfər) daxildir. Ön kameraya daxil olan göbələklərə güclü təsir etmək üçün ənənəvi müalicə metodlarına alternativ qismində B amfoterisinin kameradaxilinə inyeksiyasının istifadəsini sınaqdan keçirmişik. Hipopiranın yox olmasının orta müddəti A qrupunda $9,6 \pm 9,2$ (diapazon: 1-26) gün və B qrupunda $26,8 \pm 20,8$ (diapazon: 14-62) gün təşkil etmişdir ($p=0,03$). Keratomikozun ölçüsünün azalmasının (sahəsinin və perimetrinin ölçülməsi zamanı) orta faiz göstəricisi kontrol qrupla müqayisədə xeyli çox - 21 gün olmuşdur ($p<0,05$). Birincili prezentasiya zamanı pasiyentlərin əksəriyyətində (80%) görmə itiliyi $<3/60$ olmuşdur. İki qruplar arasında görmə itiriliyinin paylanması əhəmiyyətli fərqlənməmişdir. A qrupundakı pasiyentlər arasında 6 xəstə bir inyeksiya almış, 5 xəstə isə aralarında 1 həftə interval olmaqla 2 inyeksiya almışlar. 18 pasiyentdən 77,8% ($n=14$) nəfər hər hansı terapiya sayəsində; A qrupunda 90,9% ($n=10/11$) və B qrupunda 57,4% ($n=4/7$) sağalmışlar. Hipopionun yox olmasının orta müddəti A qrupunda $9,6 \pm 9,2$ (diapazon 1- 26) gün və B qrupunda $26,8 \pm 20,8$ (diapazon 14-62) gün təşkil etmişdir ($p=0,272$). Epitelial defektlərin orta qapanma müddəti A qrupunda $20,2 \pm 10,6$ gün və B qrupunda $31,2 \pm 21,4$ gün təşkil etmişdir.

($p=0,160$).

Həyata keçirdiyimiz tədqiqatlar nəticəsində bizim tərəfimizdən GM-nin müalicəsinə dair yeni yanaşma təklif olunmuşdur. Əsas xəstəliyin bazis terapiyası (sedativ, hiposensibilizəedici, antimediator preparatlar, göstərişə əsasən endogen qlükokortikoidlərin stimulyatorları) ilə yanaşı, xəstəliyin müxtəlif formalarının klinik-patogenetik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif kombinasiyalarda antibakterial və immunkorreksiyaedici vasitələrin tətbiqini nəzərdə tutan medikamentoz komplekslər işlənib hazırlanmışdır.

Vüsalə Sardarlı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0001-5253-6531>
vusalasardar@hotmail.com

Rumiya Suleymanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0008-3178-1870>
rumiya.suleymanova.rs@gmail.com

Guloglan Mammadrzayev

Azerbaijan State Agrarian University
<https://orcid.org/0009-0008-3178-1870>
guloglanmmmdrzayev@gmail.com

Mastitin dəriüstü applikasiya üsulu ilə terapiyası

Açar sözlər: *Applikasiya, naftalan yağı, kamfora yağı, analgin, streptosid, yelin paycıqları, mastit, antibiotiklər, streptokoklar*

Keywords: *Tissue preparations, naphthalene oil, camphor oil, analgin, streptocide, udder lobes, mastitis, antibiotics, streptococcus*

Heyvandarlıq təsərrüfatlarına iqtisadi ziyan vurmaqda davam edən heyvan xəstəlikləri arasında inəklərin mastiti əhəmiyyətli yer tutur. Mastitdən yaranan iqtisadi ziyan süd çatışmazlığı, müalicə və profilaktika xərcləri, inəklərin kəsilməsi ilə bağlı xərclər, aşağı keyfiyyətli ağız südü ilə bəslənilən danaların xəstələnməsi və ölməsi və s (Belkin, Cherepakhina, Popkova, Skrebneva, 2010).

Heyvandarlıq üçün ən böyük təhlükə kliniki mastitlərdən daha tez-tez baş verən subklinik mastitdir (Bojenov, 2007).

Heyvandarlıq təsərrüfatlarında heyvanların subklinik mastitin müayinəsi çox vaxt aparılmır və buna görə də xəstə heyvanlardan alınan süd ümumi süd yığımına düşür və bu təhlükəlidir, çünki xəstələrin südündə orqanizmə mənfi təsir göstərən patogenlər və onların toksinləri ola bilər və istehlakçıların ağır intoksikasiyasına və mədə-bağırsaq traktının xəstəliklərinə gətirib çıxarır (Gorlov, Yurina, Sojkina, 2008; Polyantsev, 1982).

Hal-hazırda mastitlərin müalicəsi üçün istifadə olunan preparatlar baytarlıq mütəxəssislərini tam qane etmir və mastitin müalicəsi üçün nəzərdə tutulan rəasional, ucuz və sadə preparatların hazırlanması baytarlığın ən mühüm vəzifələrindən biridir (Qorbatova, Qunkova, 2009; Vasiliev, 2008).

Son zamanlar yelin nahiyəsinə dəriüstü applikasiya üsulu böyük maraq doğurur. Dəriüstü applikasiya üsulu antibiotiklərdən daha effektiv təsir göstərir, yelinin toxumasını zədələmir və əlavə olaraq yelinin pəycıqlarına mikrorqanizmlərin daxil olması təhlükəsi olmur (Voitenko, Kartushina, Puşkareva, Bondareva, 2014).

Tədqiqatın məqsədi naftalan yağı, kamfora yağı, analgin və streptosid tozunun qarışığının dəriyə tətbiqinin terapevtik effektivliyini öyrənmək idi.

Terapevtik tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədi ilə heyvanlar, hər birində iki heyvan olmaqla, üç qrupa bölünmüşdür. Birinci qrup heyvanlara müalicə məqsədilə diri çəkiyə 1 q/10 kq dozada amoksisillin əzələdaxili yeridilmiş, yelin nahiyəsi ixtiyol və penisilin qarışığı ilə işləməklə müalicə olunmuşdur. İkinci qrup heyvanlara müalicə məqsədilə diri çəkiyə 1 q/20 kq dozada penisilin və streptomisin qarışığı əzələdaxili yeridilmiş, yelin nahiyəsinə streptosid və penisilin məlhəmi qarışığı ilə işləməklə müalicə edilmişdir. Üçüncü

qrupun heyvanları isə 100 q. naftalan yağı, 100 q. zeytun yağı, 20 q. kamfora yağı, 10 q. analgin və 20 q. streptosid tozu qarışığı ilə dəri applikasiya üsulundan istifadə edilmişdir.

İstifadə olunan preparatların əsas terapeutik effektivlik göstəriciləri xəstəliyin müddətinin azalması, əsas klinik simptomların (ümumi vəziyyət, temperatur reaksiyası, zədələnmiş nahiyyədə ağrı və s.) yox olma dinamikası və müalicə xərcləri idi. Əsas klinik simptomların azalma dinamikasının intensivliyi preparatların yeridilməsindən sonra 3-cü gündən etibarən nəzərə alınır.

Müalicənin beşinci günündə bütün qrupların heyvanlarının ümumi vəziyyəti yaxşılaşmış, iştahı bərpa edilmiş, yelin nahiyyəsinin hərarəti normaya düşmüş, hiperemiya aradan qalxmışdır.

Beləliklə, istifadə etdiyimiz müalicə üsulları bütün heyvan qruplarında mastit xəstəliyinə tutulmuş inəklərin orqanizminə eyni təsiri göstərdi, lakin tətbiq olunan preparatların terapeutik effektivliyinin nəticələrini müqayisə etdikdə, applikasiya üsulunun daha effektiv olduğu göstərildi, çünki naftalan nefti, zeytun yağı, kamfora yağı, analgin və streptosid tozunun qarışığının yelinin nahiyyəsinə applikasiyası zamanı zədələyici təsir və xəstə yelinin paycıqlarına əlavə mikroorqanizmlərin daxil olma təhlükəsi yoxdur.

Terapiyada istifadə olunan komponentlər asanlıqla əldə edilir, aşağı qiymətə malikdir və təklif olunan metod ekoloji cəhətdən təmiz, sərfəli və yüksək effektivliyə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Belkin, B., Cherepakhina, L., Popkova, T., & Skrebneva, E. (2010). Subklinik inək mastitinin diaqnostikası və qeyri-ənənəvi müalicə üsulları. *Baş Heyvan Texniki*, (5), 47–56.

2. Bojenov, S. E. (2007). İnəklərin mastitlə müalicəsi. *Südlük-ətlik Maldarlıq*, (5), 29.
3. Gorlov, I. F., Yurina, O. S., & Slojkina, M. V. (2008). İnəklərin mastit xəstəliyinə qarşı kompleks müalicəsi. *Baytarlıq*, (2), 37–39.
4. Polyantsev, Y. N. (1982). Quru dövrdə inəklərdə mastitin diaqnostikası və müalicəsi. *Baytarlıq*, (11), 48–49.
5. Qorbatova, K. K., & Qunkova, P. A. (2009). Mal-qarada mastit niyə təhlükəlidir. *Süd Emalı*, (10), 62.
6. Vasiliev, V. V. (2008). İnək mastitində südün iqtisadi zərəri. *Baytarlıq*, (1), 33–35.
7. Voitenko, L. G., Kartushina, A. C., Puşkareva, V. V., & Bondareva, A. G. (2014). Subklinik mastit üçün inək terapiyası. *Kuban Aqrar Universitetinin Materialları*, (49), 111–112.

Səmanə Cavadova

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-3566-3413>

samanajavad10@gmail.com

Faiq Xudayev

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Əkinçilik İnstitutu

<https://orcid.org/0009-0004-5385-885X>

faiq.xudayev.1974@gmail.com

Qərib Novruzov

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Əkinçilik İnstitutu

ngscagri@gmail.com

Bərk buğdanın növdaxili f₁ hibridlərində vegetasiya müddətinin tədqiqi

Açar sözlər: *bərk buğda, vegetasiya müddəti, hibrid, birinci nəsil, sort, valideyn forma*

Keywords: *durum wheat, vegetation period, hybrid, first generation, variety, parental form*

Respublikamızda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında buğda mühüm strateji məhsul hesab olunur. Çörək və makaron sənayesinin əsas xammalı olan buğda, xüsusilə də bərk buğda növü, istehsalat baxımından əhəmiyyətli yer tutur (Əliyev, Təlai, Musayev, 2012; Həsənova, Poladova, 2010). Hazırda buğda bitkisi ölkənin bütün bölgələrində becərilir və hər il təxminən 650 min hektar sahədə əkilir. Lakin buna baxmayaraq, bərk buğdaya olan tələbat tam ödənilmir, məhsuldarlıq göstəriciləri isə hələ də qeyri-qənaətbəxşdir.

Xüsusilə dəmyə şəraitində becərilən sahələrdə məhsuldarlığın artırılması üçün tezyetişən sortların yaradılması xüsusi

əhəmiyyət daşıyır (Xudayev, 2012; Nəzərov, 2015; Nəzərov, 2018). Bu məqsədlə tədqiqat işi Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Abşeron yardımçı təcrübə təsərrüfatında aparılmışdır. Tədqiqat materialı kimi institutun seleksiyaçı alimləri tərəfindən yaradılmış yerli bərk buğda genotipləri və beynəlxalq mənbələrdən (CIMMYT, ICARDA) introduksiya olunmuş perspektiv formalar seçilmişdir. Hər bir genotip 1 m² sahədə əkilmiş və üzərində standart metodikalara əsasən fenoloji müşahidələr aparılmışdır (Musayev, Hüseynov, Məmmədov, 2008; Loskutov, Kovaleva, Blinova, 2012). Hibridləşmə işləri seçilmiş valideyn formalar əsasında, tvel üsulu ilə aparılmış, heterozis göstəriciləri Beil və Atkins, habelə Ömərovun metodikası əsasında qiymətləndirilmişdir (Beil, Atkins, 1965; Omarov, 1975).

Aparılmış seleksiya nəticəsində fərqli vegetasiya müddətinə malik genotiplərdən əldə olunan F1 nəsil hibrid xətlərdə vegetasiya müddəti valideynlərlə müqayisə edilmiş və daha tez yetişən formalar müəyyən edilmişdir.

**Cədvəl Bərk buğdanın növdaxili birinci nəsil (F₁)
hibridlərində tez yetişənliyə görə fərqlənən
kombinasiyalar.**

№	Kombinasiyaların adı	Vegetasiya müddəti			Hhəq	Hp
		♀	F1	♂		
		gün	gün	gün		
1	Qaraqılçıq 2 x Tərtər	215	213	216	-1,39	-5
2	Bərəkətli 95 x Şiraslan	215	209	213	-2,79	-5

3	Vüqar x Mirbəşir 50	215	209	215	-2,79	-6
4	Göytəpə x Bərəkətli95	215	206	209	-4,19	-2
5	Rəvan x Mirbəşir 50	217	208	210	-4,15	-1,57
6	Qarabağ x Şiraslan	210	209	212	-1,42	-2
7	Bərəkətli 95 x Vüqar	215	213	220	-3,18	-1,8
8	Qaraqılçılıq x Qarabağ	214	209	214	-2,34	-5
9	Tərtər x Rəvan	214	208	209	-2,80	-1,4
10	Qarabağ x Vüqar	207	207	213	-2,82	-1
11	Göytəpə x Tərtər	207	207	211	-1,90	-1

Beləliklə, alınan nəticələr göstərir ki, fərqli vegetasiya müddətinə malik bərk buğda genotiplərinin hibridləşdirilməsi nəticəsində F1 nəsil hibridlərdə valideyn formalarından 2-3 gün tez yetişən formalar almaq mümkün olmuşdur. Buda ikinci nəsil hibridlərdə parçalanma nəticəsində populyasiya daxilindən daha geniş spektrə malik formalar seçməyə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Beil, G. M., & Atkins, R. E. (1965). Inheritance of quantitative characters in grain sorghum. *Iowa State Journal of Science*, 39(3), 321–324.
2. Əliyev, C. Ə., Təlai, C. M., Musayev, Ə. C., [və b.]. (2012). Əkinçilik institutunun ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə töhfələri. *Az.ETƏİ-nun Elmi Əsərləri Məcmuəsi*, 23, 6–12.

3. Həsənova, Q. M., & Poladova, G. H. (2010). Keyfiyyətli çörəyin alınmasının qısa yolu. *Az.ETƏİ-nun Elmi Əsərləri Məcmuəsi*, 22, 188–190.
4. Loskutov, I. G., Kovaleva, O. N., & Blinova, E. V. (2012). *Metodicheskie ukazaniya po izucheniyu i sokhraneniyu mirovoy kollektsii yachmenya i ovsa* (63 s.). Sankt-Peterburg: VIR.
5. Musayev, Ə. C., Hüseynov, H. S., & Məmmədov, Z. A. (2008). *Dənli-taxıl bitkilərinin seleksiyası sahəsində tədqiqat işlərinə dair tarla təcrübələrinin metodikası*. Bakı: Müəllim.
6. Nəzərov, B. B. (2015). Yumşaq buğdanın növdaxili birinci nəsil (F1) hibridlərində vegetasiya müddətinin tədqiqi. *Az.ETƏİ-nun Elmi Əsərləri Məcmuəsi*, 26, 123–128.
7. Nəzərov, B. B. (2018). Yumşaq buğda hibridlərində kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinin tədqiqi. *ƏETİ-nun Elmi Əsərləri Məcmuəsi*, 29, 169–173.
8. Novruzlu, Q. A. (2012). F1–F2 arpa hibridlərində vegetasiya müddətinin nəslə ötürülməsi. *Az.ETƏİ-nun Elmi Əsərləri Məcmuəsi*, 23, 73–76.
9. Omarov, D. S. (1975). K metodikə ucheta i otsenki geterozisa rasteniy. *Selskokhozyaistvennaya Biologiya*, 10(1), 123–127.
10. Xudayev, F. A. (2012). Bərk buğdanın növdaxili birinci (F1) nəsil hibrid kombinasiyalarında vegetasiya müddətinin öyrənilməsi. *Azərbaycan Aqrar Elmi*, 2, 182–184.

Aqil Mustafayev

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
doktorant

<https://orcid.org/0000-0002-5954-0779>
aqil.hekimoglu.mustafayev@gmail.com

Ev quşlarında salmonella infeksiyası

Açar sözlər: *salmonella, bakteriya, quş, gigiyenik, infeksiya, vaksinasıya, probiotik, müalicə*

Keywords: *salmonella, bacteria, poultry, hygiene, infection, vaccination, probiotic, treatment*

“Ev Quşlarında Salmonella İnfeksiyası” həm baytarlıq, həm zoonoz xəstəliklər, həm də ekoloji təhlükəsizlik baxımından önəmlidir. Salmonella infeksiyası zoonoz mənşəli bakterial xəstəliklər arasında geniş yayılmış və ictimai sağlamlıq baxımından ciddi əhəmiyyət daşıyan infeksiyalardan biridir. Xüsusilə ev quşları — toyuq, ördək, hind toyuğu və digər ev təsərrüfatı quşları — bu infeksiyanın həm daşıyıcısı, həm də yayılmasında əsas rol oynayır. Ev şəraitində quşların saxlanması, gigiyenik normalara əməl edilməməsi və nəzarətsiz heyvan qidalanması Salmonella infeksiyasının yayılma riskini artırır.

Salmonella enterica və onun müxtəlif serotipləri, xüsusilə S. Enteritidis və S. Typhimurium, ev quşları arasında ən çox rast gəlinən patogenlərdəndir. Bu bakteriyalar həm quşların sağlamlığına, həm də insanlara ötürülmə ehtimalı baxımından təhlükəlidir. İnsanlara əsas yoluxma qidasal məhsullar vasitəsilə, xüsusilə termiki tam bişməmiş toyuq əti və yumurtalarla baş verir.

Bu məqalənin məqsədi ev quşlarında *Salmonella* infeksiyasının mənbələri, yayılma yolları, diaqnostika üsulları və qarşısının alınması tədbələri haqqında elmi məlumatları sistemləşdirmək və bu istiqamətdə praktik tövsiyələr verməkdir (Barrow, Freitas Neto, 2011).

***Salmonella* infeksiyasının Mənşəyi və Yayılması.**

Salmonella bakteriyaları Enterobacteriaceae ailəsinə aid, Gram-mənfi, fakültativ anaerob və hərəkətli mikroorqanizmlərdir. Bu bakteriyalar təbii mühitdə geniş yayılmışdır və müxtəlif heyvanların, o cümlədən ev quşlarının bağırsaq sistemində yaşaya bilirlər. Quşlar arasında infeksiyanın əsas mənbələri yoluxmuş yem, su, ətraf mühit (torpaq, zibil, qəfəslər) və digər yoluxmuş heyvanlardır.

Quşlar *Salmonella* infeksiyasına əsasən fekal-oral yolla yoluxurlar. Bakteriyalar yoluxmuş quşların nəcisi ilə xarici mühitə atılır və oradan digər quşlara keçə bilər. Yumurtalar da yoluxmanın mühüm vasitəçilərindən biridir. Ana quşun yumurtalıq sistemi yoluxduğu halda, bakteriyalar birbaşa yumurtaya keçə bilər. Bu isə qida zəncirində insanlara qədər gedən yoluxma riskini artırır.

Salmonella infeksiyasının yayılmasına təsir edən başlıca risk amilləri aşağıdakılardır:

Gigiyenik şəraitin qeyri-kafi olması;

Qeyri-sağlam və nəzarətsiz yemlə qidalanma;

Yeni gətirilən quşların karantin edilmədən təsərrüfata daxil edilməsi;

Su mənbələrinin çirklənməsi;

Qəfəs və yuvaların yetərsiz dezinfeksiyası.

Əlavə olaraq, bəzi quşlar infeksiyanı daşıdıqları halda klinik əlamət göstərməyə bilərlər. Bu cür daşıyıcılar patogenin yayılmasında "səssiz yoluxdurucu" rolunu oynayır. Belə hallar, xüsusilə təsərrüfatlarda və ev quşu saxlayan ailələrdə

ciddi təhlükə yaradır (Foley, Nayak, Hanning, Johnson, Han, Ricke, 2011).

Ev Quşlarında İnfeksiyanın Klinik Əlamətləri və Diaqnostikası. Salmonella infeksiyası ev quşlarında müxtəlif klinik əlamətlərlə müşahidə oluna bilər. Əlamətlərin şiddəti bir çox amillərdən — quşun yaşı, immun vəziyyəti, infeksiyanın serotipi və yoluxma dozəsindən asılı olaraq dəyişir. Bəzi hallarda infeksiya subklinik (əlamətsiz) gedişə malik olsa da, ağır yoluxmalar zamanı ciddi klinik mənzərə müşahidə olunur.

Ən çox rast gəlinən klinik əlamətlər aşağıdakılardır:

Letargiya (hərəkətsizlik və halsızlıq)

İştahın azalması və ya tam itməsi

İshal, xüsusilə yaşıl və ya sarı rəngli nəcislə

Zəif inkişaf və çəki itməsi

Yumurtlamada azalma (yumurtlayan quşlarda)

Tüklərin qarışıqlığı, lələyin solğun görünməsi

Bədən temperaturunun yüksəlməsi (əgər ölçülsə)

Yuxarı tənəffüs yolları simptomları (nadir hallarda)

Göz və burun axıntısı (bəzən)

Gənc cücə və balalarda infeksiya daha kəskin və ölümcül ola bilər. Onlarda yüksək mortalite müşahidə olunur, xüsusilə S. Pullorum və S. Gallinarum serotipləri ilə yoluxma zamanı.

Ədəbiyyat

1. Barrow, P. A., & Freitas Neto, O. C. (2011). *Pullorum disease and fowl typhoid—new thoughts on old diseases: A review*. Avian Pathology, 40(1), 1–13.
<https://doi.org/10.1080/03079457.2010.542575>
2. Foley, S. L., Nayak, R., Hanning, I. B., Johnson, T. J., Han, J., & Ricke, S. C. (2011). *Population dynamics of Salmonella enterica serotypes in commercial egg and*

poultry production. Applied and Environmental Microbiology, 77(13), 4273–4279.
<https://doi.org/10.1128/AEM.00598-11>

Sevinc Novruzova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-4230-0661>
sevanovruzova1981@gmail.com

Aytən Nağıyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-0930-1961>
ayten.nagiyeva1@icloud.com

Azərbaycanın qərb bölgəsində olan parazit populyasiyasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi

Açar sözlər: *parazit, populyasiya, xəstəlik, piroplazmoz, hipodermatoz, sarkoptoz*

Keywords: *parasite, population, disease, piroplasmosis, hypodermatosis, sarcoptic mange*

Heyvandarlığın inkişaf etdirilməsində başlıca şərtlərdən biri yoluxucu xəstəliklərə, o cümlədən heyvandarlıq və quşçuluğa böyük zərər vuran və insanların sağlamlığı üçün təhlükəli olan invaziya xəstəliklərinə qarşı mübarizə tədbirlərinin vaxtında aparılmasından ibarətdir (Məmmədov, 1986).

Parazitar xəstəliklər bütün dünyada ciddi problemlərdən hesab edilir. Onların bir çoxunun törədiciləri kosmopolit xüsusiyyətli olub müxtəlif qitələrdə, bəziləri isə ancaq müəyyən coğrafi-iqlim zonalarında yayılmışdır (Eyubov, Hacıyev, Şirinov, Məmmədov, 2005).

Təbiətdə heyvanlar hər tərəfdən müxtəlif parazitlərlə kontaktda olsalar da onların yoluxması və xəstələnməsi heç də həmişə baş vermir. Bu bir sıra faktorlardan: parazit-sahib münasibətindən, heyvanın yaşından, həssaslığından, davamlılığından, invaziya törədicisinin miqdarından,

virulentliyindən, patogenliyindən və s. asılı olaraq invaziya (yoluxma) baş verədə bilər, verməyə də (Bilalov, 2021).

Respublikanın müxtəlif coğrafi-ekoloji bölgələrində qan-parazitar xəstəliklərinə yoluxma ilin mövsümündən asılı olaraq dəyişir. Piroplazmidozlarla yoluxmanın birinci mərhələsi hər bir bölgənin iqlim şəraitindən asılı olaraq yaz fəslindən (mart-aprel) başlayaraq, ikinci mərhələsi yay aylarında (iyun-iyulun ilk on günündə) biruzə verir. Payız-qış fəslində də heyvanların qan-parazitar xəstəlikləri ilə yoluxma halları müşahidə edilir (tədqiqatlarımızda payızda və qış fəslinin ilk ayında qoyunlarda babezioz, iribuynuzlularda anaplazmoz, teylerioz aşkar edilib) (Əzizova, Həsənov, 2024).

Bizim apardığımız tədqiqatlar sayəsində Göygöl, Samux, Goranboy və Yevlax rayonlarında qaramalda hipodermozun geniş yayılması aşkar edilmişdir. Adətən, mozalan növü heyvanın bel dərisi altında toplandıqdan sonra 120-150 gün ərzində toplanır və may ayında dəri altında toplanması təsadüf olunur. Tədqiqatlar əsasında göstərmək olar ki, zebuya nisbətən qaramalda hər bir başda toplanan sürfələr daha çox olur və camışlarda isə 2-3 dəfə az təsadüf olunur.

Apardığımız tədqiqatlarda kəsim heyvanlarından qaramalda dəri altında 60-80 ədəd, zebuda 30-50 və camışlarda 10-25 ədəd nüsxə sayılmışdır. Lakin, bununla yanaşı, kəsim zamanı camışların sarkosporidlə yoluxması qeydə alınıb, həm də parazit əsasən dildə, qida borusunda və boyun-çiyin (kürək) əzələlərində toplanmasını aşkar etdik. Bundan başqa, camışlarda daha çox piroplazmidozlardan babezioz və teylerioz fəslinə mənsub təsadüf edilir. Son 10 ildə apardığımız elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinə əsasən, respublikada piroplazmidozların iribuynuzlularda 4 tipinin (anaplazmoz, teylerioz, piroplazmoz, fransaiellyoz), qoyunlarda 3 tipinin

(anaplazmoz, babezioz, teylerioz), keçilərdə isə yalnız 1 tipin (anaplazmoz) yayılması müəyyən olunmuşdur.

Göstərilən xəstəliklərdən öyrəndiyimiz piroplazmidozların camış, zebu və qaramal fermalarına vurduğu ziyanlar bizim tərəfimizdən hesablanmışdır.

Belə ki, üç baş ölüm və 17 baş məcburi kəsim nəticəsində orta cəmdəyin kütləsi 55% azalmış, xəstə heyvanların arıqlaması isə əlavə yem məsrəfini 40,5% yüksəldir. Xəstə heyvanların kəsimindən alınan cəmdəklər yalnız aşağı köklük səviyyəsində olmuşdur. Nəhayət, kəsim nəticəsində alınan dəri xammalı emal üçün az yararlı olur, dəri isə 2 dəfə ucuz tədarük olunur.

Ədəbiyyat

1. Bilalov, R. (2021). *Parazitologiya və heyvanların invazion xəstəlikləri*. LDU, 375.
2. Əzizova, A., Həsənov, A. (2024). *Baytarlıq protozoologiyası*. Elm və təhsil, 216.
3. Məmmədov, A., Hacıyev, Y., Şirinov, N., Ağayev, Ə. (1986). *Baytarlıq parazitologiyası*. “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 435.
4. Eyubov, İ. Z., Hacıyev, Y. H., Şirinov, F. B., Məmmədov, Ə. T. (2005). *Baytarlıq təbabəti* (məlumat kitabı). Azərneşr, 736.

Shafa Rustamova

Baku State University

Master student

<https://orcid.org/0009-0008-7760-540X>

shafarustamovaa@gmail.com

Effects of Zinc Ions on Living Organism

Keywords: *Zinc, Actinobacillus pleuropneumoniae, Salmonella typhimurium, Haemophilus parasuis, E. coli, α -microglobulin*

Açar sözlər: *Sink, Actinobacillus pleuropneumoniae, Salmonella typhimurium, Haemophilus parasuis, E. coli, α -mikroqlobulin*

Zinc is the moment most copious move metal in living life forms, basic for 5–10% of proteins in prokaryotes and eukaryotes. Over 50% of zinc-bound proteins are proteins, where zinc regularly plays a catalytic part. It moreover serves as a basic component in a few proteins and as a controller or substrate in others. The basic part of zinc in different organic forms is adjusted by specialized frameworks advanced to preserve zinc homeostasis, avoiding poisonous quality from tall concentrations. Zinc plays a key part in empowering bacterial pathogens to cause infection, in spite of the fact that it can moreover be inconvenient in certain contaminations. It has been utilized for a long time to treat and avoid diarrheal illnesses, particularly those caused by *E. coli* (EPEC) (Nataro, Kaper, 1998, pp. 142-201). Early on, it was thought that zinc's restorative impacts were basically due to boosting the safe reaction and restraining ecto-5'-nucleotidase, an protein connected to the runs. High concentrations of zinc particles are

poisonous to bacterial cells, driving to cell passing. In differentiate, sublethal levels of zinc can anticipate biofilm arrangement in microscopic organisms such as *Actinobacillus pleuropneumoniae*, *Salmonella typhimurium*, *Haemophilus parasuis*, and, to a lesser degree, *E. coli*, *Staphylococcus aureus*, without influencing set up biofilms (Wang, et al., 2018; Formosa-Dague, et al., 2017). Zinc oxide nanoparticles which is the foremost broadly utilized zinc compound for its antibacterial impacts can anticipate the arrangement of bacterial biofilms, which are defensive layers that microscopic organisms make on surfaces. Since biofilm arrangement plays a pivotal part in bacterial resistance, ZnO makes a difference diminish bacterial grip and colonization by restraining this prepare. Zinc oxide nanoparticles are being examined for applications in disease control, sedate conveyance, and the treatment of different illnesses. Their antibacterial potential is ascribed to unmistakable instruments of activity that set them separated from conventional anti-microbials, which may offer assistance decrease the development of safe strains. Considers have appeared their viability against a wide range of bacterial species.

The human body holds 2–3 grams of zinc, with almost 90% put away in muscles and bones. Eminent concentrations are too show within the prostate, liver, gastrointestinal tract, kidneys, skin, lungs, brain, heart, and pancreas. Zinc is ingested within the little digestive system and after that transported within the circulatory system, for the most part bound to proteins such as egg whites, α -microglobulin, and transferrin. Zinc enters the human body through three fundamental courses: inward breath, skin assimilation, and ingestion. Each strategy of presentation impacts distinctive ranges of the body and comes about in changing sums of zinc take-up.

In conclusion, zinc is an fundamental component with a multifaceted part in both natural frameworks and human wellbeing. It is basic for various physiological forms, counting protein work, protein structure, and direction, whereas moreover being significant in bacterial pathogenicity. Whereas significant for wellbeing, its levels must be carefully controlled to maintain a strategic distance from harmfulness. Zinc oxide nanoparticles have demonstrated viable in avoiding bacterial biofilm arrangement and combatting bacterial resistance. Its potential in treating contaminations and illnesses.

References

1. Nataro, J. P., & Kaper, J. B. (1998). *Diarrheagenic Escherichia coli*. Clinical Microbiology Reviews, 11(1), 142-201. <https://doi.org/10.1128/CMR.11.1.142>
2. Wang, et al. (2018). *Focused on zinc inhibition of biofilm formation*.
3. Formosa-Dague, et al., (2017). *Showed how zinc interferes with bacterial adhesion, which is crucial in biofilm formation*.

Şirazi Tanırverdiyev
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0004-6738-806X>
04.sirko@gmail.com

İnnovativ suvarma sistemlərinin hazırki istifadəsinin rolu

Açar sözlər: *suyun bərpa olunması, dəqiq suvarma texnologiyaları, su qənaəti, yüksək məhsuldar suvarma, su norması*

Keywords: *water recovery systems, precision irrigation technologies, water conservation, high-efficiency irrigation, water rate*

Bu gün dünyada kənd təsərrüfatı sahəsində sürətli dəyişikliklər, suvarma texnologiyalarının yenilənməsini təmin edilmişdir. Ənənəvi üsulların artıq təbii ehtiyatlara əlavə etmədiyi bir sürətlə, innovativ suvarma sistemləri məhsuldarlığı artırmaq və ekoloji tarazlığı qorumaq üçün əsas vasitəyə çevrilmişdir. artıq sadəcə yerə sulamaq etmir; düzgün zamanda, doğru və ağıllı texnologiyala suvarmaq əsas prinsipə çevrilib. Yeni nəsil suvarma sistemləri, suyun enerjini analiz edən sensorlar, hava proqnozlarına uyğun tənzimlənən avtomatik qurğular və torpaq rütubətini izləyən ağıllı çiplərlə təchiz edilmişdir. Bu sistemlər zərərli fermerlər artıq mövsümi riskləri azaltmaqla yanaşı, su israfının da qarşısını ala bilirlər. İstər damcı suvarma texnologiyası, istərsə də ağıllı pivəkləmə metodları olsun, hər biri suyun dəyərini qorumaq və məhsulun keyfiyyətini artırmaq olar. İqlim dəyişikliyinə təsirlərinin daha aydın hiss olunduğu müasir dövrdə, hər bir damla su strategiya

resursa çevrilib. Bu baxımdan innovativ suvarma sistemləri sadəcə aqrar texnologiya yeniliyi deyil, həm də qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin mühüm dayağıdır. Əvvəllər insan əməyinə əsaslanan suvarma prosesi, indi süni intellekt və məlumat analitikası ilə həyata keçirilən yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Günümüzdə kənd təsərrüfatı sahəsində uğur qazanan şirkət, məhz innovativ suvarma texnologiyalarını mənimsəyənlərdir. Suya qurmaq yalnız iqtisadi güc deyil, həm də gələcək nəsillərə təmiz və bol su ehtiyatı miras qoymaq lazımdır. Bu işlə, müasir fermer öz təsərrüfatlarında yalnız məhsul yetişdirir, həm texnologiya ilə ekoloji məsuliyyət arasında bir körpü yaradırlar. Bütün bu yeniliklərin fonunda, gələcəyin kənd təsərrüfatının yalnız torpağın məhsuldarlığına deyil, həm suyun idarə olunmasına bağlı olaraq. buna görə, innovativ suvarma sistemləri, dünya miqyasında həm iqtisadi inkişafın, həm də ekoloji davamlılığın əsas təkanverici qüvvələrindən biri olaraq öz yerini daha da bərpa edir. İnnovativ suvarma sistemləri bu gün yalnız torpağa su vermək məqsədi daşımır; onlar torpaq, bitki və iqlim faktorlarını birlikdə analiz suyun ən optimal şəkildə istifadə edilməsini təmin edir. Ənənəvi üsullarda hər sahəyə eyni dərəcədə su verildiyi halda, ağıllı suvarma texnologiyaları torpaqdan bəzi hissələrin fərdi ehtiyaclarını yaradır. Məsələn, torpağa basdırılan rütubət sensorları real zamanlı məlumatlar toplayaraq suvarma cədvəllərini avtomatik olaraq tənzimləyir. Bu üsulla həm məhsulun kök sistemi optimal nəm əldə edir, həm də su ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə olunur. Eyni zamanda, günəş enerjisi ilə işləyən suvarma sistemləri enerji sərfiyyatını minimuma endirərək kənd təsərrüfatında yaşıl texnologiyanın tətbiqinə mühüm töhfə verir. Bəzi innovativ sistemlər süni intellekt alqoritmlərinə dəstəklənir: bu sistemlərə suvarma ilə bağlı iqlim məlumatlarını təhlil edir, gələcəkdə

gözlənilən hava dəyişikliklərini əlavə və suvarma strategiyalarını bu planlara qurur. Bu yanaşma quraqlıq riski olan ərazilərdə məhsul itkisinin almaqda mühüm rol oynayır (Ahmed, 2023).

Ədəbiyyat

1. Ahmed, M., Aslam, M., Naseer, MF, & Kim, Y. (2023). AIDSII: An artificial intelligence-based digital system for smart irrigation. *Software Impacts journal*, 17.

Nicat Məmmədzaadə

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-3740-6361>

nmmmdzad79@gmail.com

Metalların növləri, fiziki və kimyəvi xassələri, termiki email

Açar sözlər: *metallar, ərintilər, xassələr, termiki email*

Keywords: *metals, alloys, properties, heat treatment*

Metal temperaturun artması ilə azalan elektrik keçiriciliyinə, istilik keçiriciliyinə deformasiya oluna bilmə və metallik parıltı kimi xassələri özündə əks etdirən təmiz metallara deyilir. Metallar kimyəvi elementlərin 80%-ni təşkil edir. Ən geniş yayılmış metal alüminumdur. Metallar təbiətdə filiz və birləşmələr şəklində rast gəlinir. Metallar qara və əlvan metallara ayrılırlar.

Qara metallar çox qiymətli mexaniki, texnoloji və s. xassələrə malikdir. Dünyada istehsal olunan materialların ümumi miqdarın 94%-ni quru metallara aid edilir.

Əlvan metallar və onların ərintiləri əlavə olaraq bir sıra xassələrə malikdir. Ailiminium maqnezium və s. kimi yüngün metalların əsasında yaradılan ərintilər yüngül olduqlarından təyyarə, kosmik gəmilər, raketlərin istehsalında istifadə olunur. Metalların bir-biri ilə həll olunmasından ərintilər alınır. Metallar qarşılıqlı həll olunduqda onların atomları öz aralarında reaksiyaya girərək, intermetallik adlanan birləşmə əmələ gətirir.

Intermetallik birləşmələr - metallar bir-birindən həll olduqda onların atomlarının öz aralarında reaksiyaya daxil

olaraq əmələ gətirdiyi birləşmələrdir. Bu birləşmələr valentlik qanununa tabe olmur. Asan əriyən ərintilərin əsas komponenti bitmut, qalay və qurğuşundur. Ən geniş yayılmış ərinti olan polada müxtəlif legirləyici elementlər müxtəlif xassələr verir.

Məsələn C_r bərklik və korroziyaya davamlılıq, Si - turşuların təsirinə davamlılıq. Metal və onun xəlitlərinin müəyyən temperaturu qədər qızdırıb və soyutduqda onun daxilində baş verən struktur dəyişkənliyinin köməyi ilə məqsədyönlü mexaniki xassələrin əldə edilməsinə xidmət edən üsuldur. Metalın emal prosesində istiliyin təsirindən yaranan struktur dəyişikliyi buraya aid edilmir. Çünki bu halda termiki proses məqsədyönlü baş vermir. Maşınqayırmada termiki emal metal əsasən dəmir tərkibli hissələrin mexaniki xassələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə geniş tətbiq olunur. Termiki emal üsulunun tətbiqi ilə ucuz, aşağı xassəli metalın gösdəricilərini əsaslı şəkildə artırmaq mümkündür.

Nicat Məmmədzadə

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-4583-6074>

nmmmdzad79@gmail.com

Metalların təzyiqlə emalı

Açar sözlər: *metal, təziq, deformasiya, rekristalizasiya, araşdırma*

Keywords: *metal, pressure, deformation, recrystallization, research*

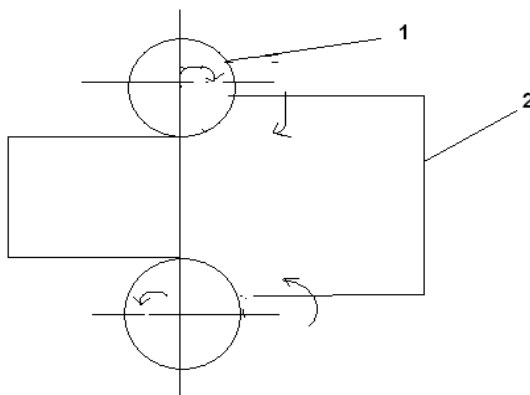
Metalların təzyiqlə emalı onların müəyyən şəraitlərdə deformasiyaya uğradılan cismə xarici qüvvələrin təsiri nəticəsində plastiki deformasiyaya uğramasına əsaslanır. Elastiki deformasiyalarda xarici qüvvələrin təsiri dayandırıldıqdan cismin ilk forma və ölçüləri tam bərpa olunduğu bir halda plastiki deformasiyadan sonra bu qüvvələr götürüldükdən sonra da dəyişmiş ölçü və forma qorunub qalır. Elastiki deformasiya nəticəsində atomların biri digərinə nəzərən sürüşməsi atomlar arasındakı məsafədən az olduğundan, xarici qüvvələr götürüldükdən sonra atomlar ilk vəziyyətlərinə qayıdır. Plastiki deformasiyada isə atomlar arasındakı məsafədən daha böyük məsafələrə sürüşürlər və xarici qüvvələr götürüldükdən sonra ilkin vəziyyətlərinə qayıtmayıb yeni müvazinət vəziyyəti əldə edirlər. Lakin plastiki deformasiyanın miqdarı hədsiz deyil və müəyyən vaxtda metal dağıla bilər. Plastiki deformasiyanın miqdarına aşağıda göstərilən faktorlar təsir edir: metalın, ərintinin mexaniki xassələri, deformasiyanın temperaturu və sürəti, gərginləşmiş vəziyyətin sxemi. Axırncı faktor son həddə çatdırılmış deformasiyaya daha çox təsir edir.

Son həddə çatdırılmış deformasiyanın maksimum qiyməti dartıcı gərginliklərin olmaması və sıxıcı gərginliklərin artması şəraitində əldə edilir.

Təzyiqlə emalın kəsmə ilə emalla müqaisədə aşağıdakı üstünlükləri var: əmək məhsuldarlığının artması, metala qənaət, metalın fiziki- mexaniki xassələrinin dəyişməsi. Bunların hamısı təzyiqlə emal üsulunun getdikcə daha da geniş istifadə olunması üçün təkan verir. Təzyiqlə emal prosesində texnologiyanın təkmilləşdirilməsi və müasir avadanlığın tətbiqi daha iri və mürəkkəb hissələrin hazırlanması üçün geniş imkanlar yaradır.

Metalların təzyiqlə emal prosesləri iki növə ayrılır:

1. uzunlu, boyu, en kəsiyi dəyişməyən pəstahlar hazırlamaq üçün tətbiq edilən yayma, presləmə və çəkmə üsulları;
2. hazır hissələrin ölçü və formasına yaxın olan pəstahların və yarımfabrikatların hazırlanmasında istifadə olunan sərbəst döymə və ştamplama üsulları.

Şəkil 1. Yayma prosesinin sxemi.

Yayma prosesində pəstah 2 fırlanan 1 diyircəklər arasında sıxılır. $P_{sür}$ qüvvələrinin təsiri nəticəsində pəstah diyircəklərin arasına dartılır. Diyircəklərin səthinə normal təsir edən «P» qüvvəsinin təsiri nəticəsində pəstahın en kəsiyinin ölçüləri kiçilir.

İlk rekristalizasiya prosesin elə mərhələsinə deyilir ki, bu mərhələdə bütün deformasiya etmiş dənələr bir-birinə söykənmiş yeni stabil dənələrlə əvəz olunur. Bunun nəticəsində metalın bərklik və möhkəmliyi aşağı düşür, özlülüyü isə artır.

Deməli, ilk rekristalizasiya, deformasiya etmiş metal dənələrində fasiləsiz olaraq, yeni kristal mərkəzlərinin yaranması və bu mərkəzlər ətrafında dənələrin böyüməsini təmin edərək müvafiq temperaturларadək qızdırdıqda baş verir.

Deformasiya etmiş metalda yeni metal dənəsinin əmələ gəlməsi üçün, ən kiçik qızdırılma temperaturuna *rekristalizasiya temperaturu* deyilir.

Deformasiyaya məruz qalmış metal rekristalizasiya temperaturunadək qızdırıldıqda o, hazırlıq, yəni inkubasiya dövrü keçirir, sonra isə bilavasitə rekristalizasiyaya uğrayır, yəni köhnə dənələr yenisi ilə əvəz olunmağa başlayır.

Saxlanma müddəti artdıqca əmələ gəlmiş yeni dənələr böyüyərək, biri digərinə söykənir.

İlk rekristalizasiya prosesi bununla bitir.

İkinci növ rekristalizasiya. Müəyyən rekristalizasiya temperaturunda saxlanma müddətini artırıdca ilk rekristalizasiya nəticəsində yaranmış dənələrin böyüməsi davam edir. Nəticədə məlum həcmdəki dənələrin sayı azalmağa başlayır, çünki xaosik vəziyyətdə yerləşən dənələr bir-birini udmağa və həcmcə böyüməyə başlayır. Buna **ikinci növ rekristalizasiya** deyilir.

İkinci növ rekristalizasiyada birincidən fərqli olaraq dənələrin yalnız böyüməsi prosesi müşahidə edilir.

Dənələrin xətti böyümə sürətləri birinci növ rekristalizasiyadakına nisbətən xeyli azdır.

Yüksək xətti gərilməyə malik olan dənə, çökük sərhədi vasitəsilə, qabarıq sərhədə malik qonşu dənə hesabına böyüyür. Bu zaman dənələrin əyrilik radiusu artdıqca onların böyüməsinin xətti sürəti də artır.

İkinci növ rekristalizasiya sürəti dənələrin xətti ölçülərinin artması ilə azalır.

Verilmiş temperaturda, dənələr müəyyən ölçülərə çatdıqdan sonra böyümə dayanır. Bununla da ikinci növ rekristalizasiya sonna çatmış olur. Böyümənin orta xətti sürəti temperaturun artması ilə artır.

Tutuxanim Həsənova

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-8873-946X>

htutuxanim@gmail.com

Bostan məhsullarında azotlu çirklənmənin azaldılması yolları və profilaktik tədbirlər

Açar sözlər: *bostan məhsulları, çirklənmənin azaldılması, profilaktik tədbirlər*

Keywords: *melons, pollution reduction, prevention*

Son illərdə kənd təsərrüfatının intensivləşməsi və yüksək məhsuldarlığa nail olmaq məqsədilə mineral gübrələrdən geniş istifadə olunması nəticəsində ətraf mühitin müxtəlif komponentlərində, o cümlədən torpaqda, suda və bitki məhsullarında azotlu birləşmələrin miqdarında artım müşahidə olunur. Azot gübrələrinin kənd təsərrüfatında geniş istifadə olunması məhsuldarlığın artmasına səbəb olsa da, düzgün tətbiq olunmadıqda torpağın və suyun çirklənməsinə, eləcə də bostan məhsullarında azotlu birləşmələrin toplanmasına gətirib çıxarır. Bostançılıq məhsulları – xiyar, qarpız, yemiş, balqabaq və digər tərəvəzlər – bu baxımdan xüsusilə həssas qrup hesab olunur. Bu məhsulların tərkibində yığılan nitrat və nitrit kimi azotlu birləşmələr insan sağlamlığı üçün ciddi təhlükə mənbəyidir.

Azotlu gübrələrin kənd təsərrüfatında istifadəsi torpağın qida maddələri ilə zənginləşdirilməsini təmin etsə də, bu proses nəzarətsiz aparıldıqda torpaqda artıq azot yığıntısı əmələ gəlir. Azotun bir hissəsi yuyulma yolu ilə yeraltı sulara keçir, bir hissəsi isə bitkilər vasitəsilə sorularaq onların toxumalarında

yığılır. Bu vəziyyət xüsusilə bostan məhsullarında – xiyar, qarpız, yemiş, balqabaq və s. – daha intensiv müşahidə olunur. Bu məhsullar torpaqdan və sudan qida maddələrini yüksək səviyyədə mənimsəmə qabiliyyətinə malik olduğuna görə, onların tərkibində nitratların və nitritlərin konsentrasiyası çox yüksək ola bilər. Nitratlar insan orqanizminə daxil olduqda mədə-bağırsaq sistemində fermentlər vasitəsilə nitritlərə çevrilir. Nitritlər isə daha təhlükəli birləşmələr – nitrozaminlər – əmələ gətirə bilər. Nitrozaminlərin toksik və kanserogen təsirləri elmi cəhətdən sübut olunmuşdur. Uzun müddət bu maddələrin orqanizmə daxil olması xərçəng xəstəliklərinin, xüsusilə mədə və bağırsaq xərçənginin inkişaf riskini artırır. Uşaqlarda bu proses “methemoglobinemiya” adlı xəstəliyə – yəni “mavi uşaq sindromu”na – səbəb ola bilər ki, bu da oksigen çatışmazlığı ilə müşayiət olunur və həyati təhlükə yarada bilər. Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, azotlu çirklənmənin yaranmasında bir neçə əsas amil rol oynayır:

1. Mineral gübrələrin doza və tətbiq vaxtının düzgün müəyyən olunmaması;
2. Torpağın agrotexniki və mikrobioloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması;
3. Effektiv olmayan suvarma sistemlərinin istifadəsi və su rejiminin pozulması;
4. Torpağın orqanik maddələrdən kasad olması və mikroorqanizmlərin aktivliyinin azalması;
5. Ekoloji tələblərə uyğun olmayan becərmə texnologiyalarının tətbiqi;
6. Fermerlərin azot gübrələri haqqında kifayət qədər məlumatlı olmaması.

Azotlu çirklənmənin azaldılması və qarşısının alınması üçün kompleks və çoxsahəli tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu tədbirlər aşağıdakılardır:

1. Gübrələmə sistemində balansın təmin edilməsi:

Orqanik gübrələrin istifadəsi artırılmalı, kimyəvi gübrələrə alternativ təbii qida maddələri tətbiq olunmalıdır.

2. Torpaq və iqlim şəraitinə uyğun gübrə norması tətbiqi:

Hər region üçün fərdi torpaq analizi əsasında gübrələmə planı hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir.

3. Müasir texnologiyaların tətbiqi:

Damcılı suvarma, sensorlu torpaq nəzarət sistemləri, biogübrə texnologiyaları kimi müasir üsullar azotun yuyulma riskini azaldır.

4. Sort seçimi və əkin dövriyyəsi:

Azotun toplanmasına meylli olmayan bitki sortları seçilməli, əkin dövriyyəsi elmi əsaslarla təşkil olunmalıdır.

5. Maarifləndirmə və təlim:

Fermerlər üçün gübrələmə və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə mütəmadi təlimlər keçirilməlidir.

6. Monitoring və laborator analizlər:

Dövlət dəstəyi ilə torpaq və məhsul nümunələrinin laborator analizləri aparılmalı və nəticələrə uyğun gübrələmə tövsiyələri verilməlidir.

7. Normativ-hüquqi tənzimləmə və dövlət nəzarəti:

Gübrələrin satışı, tətbiqi və istifadəsi üzrə qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli, nəzarət və cərimə mexanizmləri gücləndirilməlidir.

8. Ekoloji təmiz məhsul istehsalının stimullaşdırılması:

Ekoloji sertifikatlaşdırma proqramları tətbiq olunmalı, bu məhsullar bazarda üstünlük və əlavə subsidiyalarla dəstəklənməlidir. Azotlu çirklənmə problemi təkcə kənd təsərrüfatının deyil, ümumilikdə cəmiyyətin, ətraf mühitin və sağlamlığın qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu problemin həlli üçün yalnız texniki tədbirlər deyil, həm də maarifləndirmə, institusional dəyişikliklər və dövlət siyasətinin

təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Gələcəkdə dayanıqlı kənd təsərrüfatı sistemlərinin qurulması və ekoloji tarazlığın qorunması məqsədilə aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1.Torpaq və məhsullarda azot səviyyəsinin monitorinqi üçün milli sistem yaradılmalı;

2.Fermerlərin informasiya və texnologiyalara çıxışı asanlaşdırılmalı;

3.Ekoloji kənd təsərrüfatı sahəsində dövlət proqramları hazırlanmalı;

4.Tədqiqat və innovasiya layihələri dəstəklənməlidir.

Yalnız bu cür kompleks və davamlı yanaşma ilə həm kənd təsərrüfatında məhsul keyfiyyəti və məhsuldarlıq artar, həm də insan sağlamlığı və ekosistemlər qorunmuş olar.

Gulnara Huseynova

Institute of Physiology named after

Academician Abdulla Garayev,

Ministry of Science and Education of Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0009-5314-8360>

gulnara.huseynova.80@mail.ru

Correction of Factors That Accelerate the Aging Process With

Keywords: *aging, epigenetics, short peptides, gene expression, age-related diseases, geroprophyllaxis*

Açar sözlər: *qocalma, epigenetika, qısa peptidlər, gen ifadəsi, yaşla bağlı xəstəliklər, geroproteksiya*

Aging, especially accelerated aging (also referred to as pathological aging, i.e., when age-related pathologies appear during ontogenesis as "aggravating circumstances"), is characterized by a progressive loss of the main morpho-functional characteristics that ensure the body's homeostasis, a decrease in functional reserves, and an increased likelihood of developing diseases that ultimately lead to death.

The aging process and the associated functional disorders actually begin in the intrauterine period and represent a risk factor for age-limiting pathologies, including cancer, diabetes, cardiovascular, and neurodegenerative diseases (Crews, 2022).

Modern research has identified three main groups of phenomena that consist of the key drivers of aging, the development rate of which is controlled by genetic and epigenetic factors (Wang et al, 2022). The first group includes primary DNA (deoxyribonucleic acid) damage and disruptions in its translation: genome instability, including chromosomal

aneuploidies and mitochondrial DNA mutations; epigenetic modifications; intrauterine programming, telomere shortening, and proteostasis disruption (accumulation of "junk" proteins).

The second group consists of phenomena associated with the response to cellular damage: senescence, which normally serves as a mechanism protecting against tumor transformation, but whose antagonistic activation acts as a factor accelerating aging; mitochondrial dysfunction; inflammation—"inflammaging"; and trophic disturbances.

The third group includes the phenotypic manifestations of aging, which result from impaired cellular homeostasis and are responsible for the decline in bodily functions: depletion of the stem cell pool and impaired intercellular communication.

Ideally, the diagnosis and correction of the aging process should begin in the perinatal period by detecting intrauterine programs that lead to the early onset of age-related pathologies.

In the course of a person's further life activity, when studying the aging process, attention should be paid to the specific causes and conditions that lead to its modification, acceleration, or deceleration—particularly the so-called age-related pathologies, which traditionally include cardiovascular and oncological diseases, metabolic syndrome, diabetes, and others (Polidori, 2024).

In this context, gerontology and geriatrics have seen the emergence of several molecular-genetic aspects that describe the onset and causal relationships in the development of aging. These include genes associated with the rate of aging and human lifespan, DNA methylation as a factor determining the level of gene expression throughout human ontogenesis, glycosylation of proteins and DNA as a factor contributing to the dysfunction of long-lived molecules in the body, and

oxidative stress as a factor leading to the genetic instability of both nuclear and mitochondrial DNA.

The mechanism of action of short peptides is primarily based on the increased expression of genes. Some studies have shown that peptides consisting of 2–4 amino acids are capable of complementarily binding to DNA in animal cells (Anisimov & Khavinson, 2010; Solovyev et al, 2015). This binding results in a noticeable and easily detectable decrease in the DNA melting temperature, from +69.5°C to +28°C, as measured by physicochemical methods. According to current understanding, this indicates the separation of the two DNA strands. As a result, the DNA strands become accessible to RNA polymerase, which in turn triggers the replication of mRNA and the subsequent expression of specific proteins necessary for cell function, following the principle of “one gene — one enzyme” — one trait, as proposed by Tatum and Beadle. This effect of short peptides may be utilized for geroprophylactic purposes.

Understanding the genetic drivers of aging and utilizing short peptides to regulate gene expression offer promising avenues for geroprophylaxis. Early diagnosis, starting from the perinatal period, may help prevent or delay age-related diseases.

References

1. Anisimov, V. N., & Khavinson, V. K. (2010). Peptide bioregulation of aging: results and prospects. *Biogerontology*, 11(2), 139-149.
2. Crews, D. E. (2022). Aging, frailty, and design of built environments. *Journal of physiological anthropology*, 41(1), 2.

3. Polidori, M. C. (2024). Aging hallmarks, biomarkers, and clocks for personalized medicine:(re) positioning the limelight. *Free Radical Biology and Medicine*.
4. Solovyev, A. Y., Tarnovskaya, S. I., Chernova, I. A., Shataeva, L. K., & Skorik, Y. A. (2015). The interaction of amino acids, peptides, and proteins with DNA. *International journal of biological macromolecules*, 78, 39-45.
5. Wang, K., Liu, H., Hu, Q., Wang, L., Liu, J., Zheng, Z., ... & Liu, G. H. (2022). Epigenetic regulation of aging: implications for interventions of aging and diseases. *Signal transduction and targeted therapy*, 7(1), 374.

Nərgiz Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0003-4274-7145>
nargiz.qurbanova@adau.edu.az

Məhbubə Qulubəyova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-2599-4025>
almazqulubeyli@gmail.com

Nursen Quliyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-7464-5613>
quliyevanursen20@gmail.com

Gəncə-Qazax zonasında yetişdirilən inəklərdə cinsiyyət fəaliyyətinin tənzimi

Açar sözlər: *inək, cinsiyyət tsikli, boğazlıq, doğum aktı, ciftin ayrılması*

Keywords: *cow, reproductive cycle, calving, birth, separation of the pair*

Kənd təsərrüfatı heyvanlarının təsərrüfat faydalılığı təkcə onların məhsuldarlıq göstəriciləri ilə deyil, həmçinin törəyib çoxalma qabiliyyətinin intensivliyi ilə əlaqədardır. Heyvandarlığın intensiv inkişaf etdirilməsi, ana maldan bala alınmasının da intensivləşdirilməsini tələb edir. Buna görə də intensiv inkişaf etdirilən heyvandarlıqda bütün növlərdən olan ana malın bioloji imkanından, daha doğrusu onun potensial gücündən maksimum dərəcədə istifadə etmək lazım gəlir (Əhmədov, 2010).

Qabaqcıl heyvandarlıq təsərrüfatlarının təcrübəsi göstərir ki, bəzi hallarda heyvan orqanizminin qidalı maddələrə olan

tələbatı kifayət qədər ödənilsə də yemində daxil olan bitki yemlərinin ekstrojen fəəəliğı aşağı olduğundan ən yaxşı yemləmə və saxlanma şəəraitində belə doğumdan sonra cinsiyyət həəvəsi gecikir. Heyvan uzun müəddət qısır qalır. Eyni zamanda yüksək ekstrojen fəəəliğıə malik yem bitkilərinin saxlanma müəddətindən və şəəraitindən asılı olaraq get-gedə yemdə estrogen fəəəliğı azalır və qış aylarında minimuma enir. Buna görə də həəmin dövrdə heyvan orqanizmində (xüsusiə qanda) follikula fəəəəşədrici hormonun miqdarı iki dəfədən də çox azalır. Məhz bu dövrdə heyvan orqanizmi xarici hormonal təəsirə daha çox ehtiyac duyur. Ona görə də heyvandarlıqla hormonların ilin başqa fəəəillərinə nisbətən qışlama müəddətində tətbiqi daha böyük səəməə verir. Çünki, bu dövrdə heyvanların törəmə qabiliyyəti zəəfləyir (Abdullayev, 2012; Salmanov, 1985). Kənd təəərrüfatı heyvanlarının cinsiyyət tsikli – cinsiyyət orqanlarında və dişinin bütün bəəəəində oyanma məərhələsindən başlayaraq digəərinə qədər fizioloji və morfoloji dəyişiklər kompleksı ilə müşayiət olunan mürəkəb zəəncirvari neyrohumoral reflektor prosesdir (Nəsibov, 2023).

Adətən inək doğandan 14-15 gün sonra balalıq geriyyə inkişaf edir. Sarı cisim sorulur və doğandan sonra 30 gün müddətində cinsiyyət fəaliyyəti bərpa olunaraq hövurə gəlir. Ancaq yem payı tam keyfiyyətli və tələb olunan miqdarda olmayanda, fəal gəzinti verilmədikdə, orqanizmdə mikro-makro elementlər, xüsusən vitaminlərin çatışmaması nəticəsində balalığın geriyyə inkişafı ləngiyir. Vaxtında təsirli tədbirlər görülmədikdə daha dərin proseslər baş verir. “Suliddinoğlu” kəndli fermer təsərrüfatının qara mal fermasında qısır qalmış inəklərdə diqqətli müayinə apararaq doğumdan sonra balalığı normal olaraq geriyyə inkişaf etməyən inəklərin ayırır 3 qrupa böldük. Hər qrupda 10 baş inək var idi.

I-ci qrupda doğuma 60 gün qalmış 20 gün hər gün yemində 150 min vahid vitamin A qatdıq, doğandan sonra isə 7-8-ci gün 5 gündən bir 2-3 inyeksiya olaraq 50 mq vitamin E vurulur.

II-ci qrup inəklərdə vitamin A və E I-ci qrupdakı kimi tətbiq edildi və əzələ arasına 2 ml estrofan yeridildi.

III-cü qrup inəklər isə nəzarət qrupu kimi saxlandı.

Təcrübə heyvanlarında cinsiyyət üzvlərinin fəaliyyətinə nəzarət edilirdi. Heyvanın doğandan sonra hövürə gəlmə vaxtı, çütləşməsi, döllənməsi, boğazlığın gedişi, doğum aktı və ciftin ayrılması izlənirdi.

Aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, təkçə vitamin A boğazlığın axırında verildikdə doğumdan sonra ciftin ləngimə faizi azalır, balalıq qısa müddətdə geriye inkişaf edir, nəzarət qrupunda bir baş inəkdə cift ləngimə və 3 başda isə balalığın subinvaliyası baş vermişdir, 2 baş az döllənmişdir. Təcrübə qruplarına nisbətən nəzarət qrupunda 10 % cift ləngimə, 30 % subinvaliyaya baş vermiş, 20 % isə az döllənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Q. Q., Əliyev, M. İ. (2012). *Heyvandarlığın əsasları*. Elm və təhsil, 312.
2. Əhmədov, Ə., İsgəndərov, T. (2010). *Baytarlıq məmalığı, ginekologiyası, kənd təsərrüfatı heyvanlarının süni mayalandırılması və rüşeymin transplantasiyası (köçürülməsi)*. ADAU, 381.
3. Salmanov, Z., Mövsümov, A. (1985). *Maldarlıqda qısırlıq*. Azərnəşr, 115.
4. Nəsimov, F., Verdiyeva, L. (2023). *Baytarlıq məmalığı*. Elm və təhsil, 548.

Günəl Əmirova

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi

Mingəçevir Turizm Kolleci

<https://orcid.org/0000-0002-1011-8358>

günelamirova523@gmail.com

İnsan orqanizminə genetik və ekoloji təsirlər

Keywords: *human health, hereditary diseases, ecogenetic diseases, environmental impact*

Açar sözlər: *insan sağlamlığı, irsi xəstəliklər, ekogenetik xəstəliklər, ətraf mühitə təsir*

İnsan sağlamlığı müxtəlif faktorların kompleks qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Bu faktorlara genetik irsiyyət, ətraf mühit şəraiti, həyat tərz, iqlim, stress və digər ekoloji-amillər daxildir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, insan orqanizminin bioloji xüsusiyyətləri yalnız genlərlə deyil, həm də xarici mühitlə dinamik əlaqədə formalaşır. Bu araşdırmada genetik xəstəliklərin, ekogenetik təsirlərin və profilaktika üsullarının insan sağlamlığına təsiri elmi mənbələr əsasında təhlil ediləcək (Azərbaycan Respublikası).

Genetik Faktorlar və İrsi Xəstəliklər- Genetik material (DNK) insan orqanizminin strukturu və funksiyalarını təyin edir. İnsan genomunda təxminən 30 min gen var və bunların polimorfizmi hər bir fərdin unikallığını müəyyən edir. Genetik mutasiyalar irsi xəstəliklərə səbəb ola bilər:

Monogen xəstəliklər (bir genin mutasiyası): Daltonizm (kişilərdə 45%, qadınlarda 1%), hemofiliya, sistik fibroz (Əliyev, 2023).

Xromosom anomaliyaları: Məsələn, Daun sindromu (21-ci xromosomun trizomiyası). 1959-cu ildə 4 növ xromosom pozğunluğu məlum idi, indi isə bu rəqəm 950-dən çoxdur.

Poligenik xəstəliklər: Ürək-damar xəstəlikləri, xərçəng, diabet kimi xəstəliklər çoxsaylı genlərin və ətraf mühitin qarşılıqlı təsiri ilə əlaqədardır.

Epigenetik dəyişikliklər (DNK metilasiyası, histon modifikasiyaları) ətraf mühit təsiri ilə dəyişə bilər və nəsildən-nəsilə ötürülə bilər.

2. Ekoloji faktorların genetikaya təsiri

Ətraf mühitin gen ifadəsinə təsirini öyrənən ekogenetika fəaliyyəti son illərdə geniş inkişaf etmişdir. Əsas tədqiqat sahələri:

2.1. Ətraf Mühit Çirklənməsinin Genetik Nəticələri

Mikroplastik və ağır metallar (qurğuşun, civə) DNK zədələnməsinə və mutasiyalara səbəb olur. Nümunə: 2023-cü ildə "Nature" jurnalında dərc edilən araşdırmada, qurğuşunla çirklənmiş su içən siçovulların nəsilərində FTO geninin hipometilasiyası nəticəsində obezite 47% artmışdır. Zibilxanalar yaxınlığında yaşayan insanlarda (3 km radiusda) uşaqların 30-40%-də xromosom pozğunluqları aşkar edilmişdir (Əsgərova, Əliyeva, Hüseynov, 2018).

2.2. Radiasiya və Kimyəvi Maddələr

İonlaşdırıcı radiasiya (Çernobil faciəsi) və pestisidlər (DDT) uzunmüddətli genetik mutasiyalara səbəb olur. "The Environmental Genome Project" (EGP) layihəsi göstərir ki, hava çirklənməsi astma və xərçəng riskini artırır (Johnson, & Smith, 2022).

3. Profilaktika Üsulları və Gələcək Perspektivlər

İrsi və ekogenetik xəstəliklərin qarşısını almaq üçün aşağıdakı üsullar tətbiq edilir:

3.1. Genetik Diagnostika və Terapiya

Yeni doğulmuş uşaqların skriningi (Fenilketonuriya, qalaktosemiya).

Gen düzəlişi texnologiyaları (CRISPR-Cas9).

3.2. Ekoloji Təhlükəsizlik Tədbirləri

Tullantıların zərərsizləşdirilməsi (plastik tullantıların bioloji parçalanması).

"Yaşıl İqtisadiyyat" strategiyaları (Azərbaycanın təbii resursların davamlı istifadəsi proqramı).

3.3. İctimai Sağlamlıq Təşəbbüsləri

Ekogenetik monitoring (şəhərlərdə havanın keyfiyyətinin ölçülməsi). Sağlam həyat tərzı təbliğatı (antimutagen pəhrizlər, fiziki fəaliyyət) (Nature Journal, 2023).

İnsan sağlamlığı genetik predispozisiyanın, ekoloji şəraitin və həyat tərzı seçimlərinin dinamik qarşılıqlı təsiri ilə formalaşır. Ekogenetik tədqiqatlar göstərir ki, çirklənmiş mühit nəsillərin genetik sağlamlığını uzunmüddətli şəkildə təsir edir. Buna görə də, genetik profilaktika, ekoloji təhlükəsizlik və ictimai şüurun artırılması gələcək nəsillərin sağlamlığını qorumaq üçün əsas amillərdir (Wang, Zhang, Chen, Liu, 2023).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası. (n.d.). *"Yaşıl İqtisadiyyat" strategiyası*.
2. Əliyev, A. M. (2023). *Sağlam nəsil strategiyası*.
3. Əsgərova, Ə., Əliyeva, F., & Hüseynov, E. (2018). *Müasir ekologiya*.
4. Johnson, A. B., & Smith, C. D. (2022). Environmental epigenetics and human health.
5. Nature Journal. (2023). Lead exposure and transgenerational epigenetic effects. *Nature*.
6. Wang, Y., Zhang, L., Chen, H., & Liu, X. (2023). Heavy metal toxicity and DNA damage.

Həmid Səfərov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
bakalavr

<https://orcid.org/0009-0002-3592-4257>
hemidsafarov@gmail.com

Polifarmasiyanın səbəbləri və zərərləri

Açar sözlər: *polifarmasiya, polifarmasiyanın səbəbləri, polifarmasiyanın zərərləri, dərmanların qarşılıqlı təsiri, təhlükəli dərman kombinasiyaları, polifarmasiya və yaşlılar*

Keywords: *polypharmacy, causes of polypharmacy, risks of polypharmacy, drug interactions, dangerous drug combinations, polypharmacy and elders*

“Polifarmasiya” termini 5 və ya da çox dərman maddələrinin həddən artıq dozada və eyni zamanda müntəzəm şəkildə istifadəsini ehtiva edir. Xüsusilə yaşlı pasiyentlərdə, xroniki xəstəlikləri olan insanlarda və ya çoxsaylı xəstəliklərdən əziyyət çəkənlərdə daha çox rast gəlinir. Bu termin Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən irəli sürülüb. Polifarmasiya əvvəllər çoxsaylı dərman qəbulu və narkotik maddələrin istifadəsi halları üçün nəzərdə tutulub. Həmçinin bu termin “göstərişsiz dərman istifadəsi” halını da izah edir. ABŞ polifarmasiya üzrə dünyada birinci yerdədir və bu statistika ABŞ həkimlərinin bu sahədə məsuliyyətini artırır.

Polifarmasiyanın ortaya çıxmasında ən böyük səbəblərdən biri də reseptlərin formalaşdırılması amilidir. Burada diqqət edilməli olan faktor dərman maddələrinin qarşılıqlı təsir əlaqələridir. Bir neçə dərman maddəsinin qəbulu zamanı dərman maddələri arasında reaksiyalar gedə bilər ki, bu da terapeutik effektin itməsinə, hətta pasiyentin toksikasiyası və

ən pis halda ölümünə səbəb ola bilər. Dərmanların qarşılıqlı təsirlərinə aid bir neçə misala baxaq:

1. Sinergizm – bir dərman maddəsinin digərinin təsirini artırmasıdır (məsələn, kodein və parasetamol maddələrin birlikdə istifadəsi zamanı ağrıkəsici təsirin artması).

2. Antaqonizm – bir dərman maddəsinin digərinin təsirini zəiflətməsi və ya tamamilə yox etməsidir (məsələn, antasid maddələrdən bəziləri antibiotiklərin sorulması prosesinə mənfi təsir edir ki, bu da nəticə olaraq qəbul edilən antibiotik dərman maddəsinin təsirinin zəifləməsinə və ya tamamilə itməsinə səbəb olur).

3. Toksik və ya zərərli təsirin meydana çıxması – bəzi hallarda 2 və daha artıq dərman maddəsinin qəbulu orqanizm üçün zərərli effektin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər (məsələn, varfarin və aspirin dərman maddələri birlikdə istifadə olunduqda qanaxma riskini artırır. Digər bir misal: gentamisin və QSIÖP-lərin birgə istifadəsi nəticə olaraq böyrək çatışmazlığına səbəb ola bilər).

Bu halın qarşısının alınmasında həkimlərin və son halda eczacıların üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Polifarmasiyaya daha çox yaşlı pasiyentlərdə rast gəlinir. Çünki həm yaşla əlaqədar, həm də digər faktorlarının (fizioloji və patoloji dəyişikliklər) təsiri ilə yaşlı insanlar bir neçə xroniki xəstəlikdən eyni anda əziyyət çəkməklə bərabər, eyni zamanda hər hansı bir xroniki olmayan xəstəlikdən əziyyət çəkə bilər. Həmin xəstəliklər bir-birindən etiologiya baxımından nə qədər uzaq olarsa, polifarmasiya halının ortaya çıxması riski daha da artır. Belə ki, yaşlı insanlarda metabolik proseslər zəiflədiyi üçün dərman maddələrinin orqanizm tərəfindən mənimsənilməsi çətinləşir və bu orqanizmdə qəbul edilən dərman maddəsinin kənar, mənfi təsirlərinin ortaya çıxmasına səbəb olur. Yaşlılarda polifarmasiya effektinin daha

riskli olmasının əsas faktorlarından biri də qaraciyər və böyrəklərin funksiyası zəiflədiyi üçün dərmanların orqanizmdən xaric olmasının yavaşlamasıdır. Qeyd edilən faktorların təsiri ilə həmin pasiyentlərdə başgicəllənmə, müxtəlif mədə-bağırsaq problemləri (xüsusilə QSIÖP istifadəsi zamanı), toksiklik, aritmiya və s. kimi hallar yaranır.

Polifarmasiyaya səbəb olan digər bir faktor “zəncirvari dərman yazılmasıdır” (prescription cascade). Belə ki, bəzi hallarda dərman maddələrinin əlavə təsirləri həkim tərəfindən digər bir xəstəliyin simptomu kimi qiymətləndirilə bilər. Bunun nəticəsində həkim həmin simptomun aradan qaldırılması üçün təxmin etdiyi xəstəlik əleyhinə dərman maddəsi təyin edir ki, bu da son olaraq polifarmasiya halının ortaya çıxmasına səbəb olur. Məsələn, antipsixotik dərman maddəsinin yan təsiri kimi meydana gələn epileptik tutma (xüsusilə klozapin təyini zamanı) həkim tərəfindən epilepsiya kimi qiymətləndirilə bilər. Bu zaman həkim əvvəlcədən təyin etdiyi (simptonun yaranmasına səbəb olan) dərman maddəsini dəyişdirmək əvəzinə epilepsiyanın müalicə kursuna başlamağı qərar verərsə, bu hal da polifarmasiya ilə nəticələnməkdir.

Bitki tərkibli dərman vasitələri və bitki çaylarının reseptsiz satılması amili də polifarmasiyaya böyük ölçüdə təsir edir. Bildiyimiz kimi apteklərdə satılan bitki çayları və bitki tərkibli dərman vasitələri tərkibində orqanizmdə biokimyəvi dəyişikliklərə səbəb ola biləcək təsiredici maddələr saxlayır. Bu vasitələrin insanlar tərəfindən nəzarətsiz istifadəsi həmin vasitələrlə paralel qəbul olunan dərman maddələri arasında qarşılıqlı təsirə səbəb ola bilər. Məsələn, əczaçılıq bazarında birinci yeri tutan *Ginkgo biloba* bitkisi qan axınına təsir etdiyi üçün qandurulaşdırıcı maddələrlə istifadəsi orqanizmdə qanaxma və daxili zədələnmə hallarının ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Bundan başqa əczaçılıq bazarında *Ginkgo*

biloba-dan sonra 2-ci yeri tutan daziotu bitkisi seçici serotonin geri sorulma inhibitorları (SSRI) ilə birlikdə istifadə olunarsa, serotoninin orqanizmdə artmasına və “Serotonin sindromu” adlanan təhlükəli effekte səbəb ola bilər. Bu hal hipertoniya, temperaturun qalxması, tərləmə, titrəmə, hətta koma vəziyyəti ilə müşahidə olunur.

Qeyd olunan zərərli təsirlərin və polifarmasiyanın qeyd olunmayan digər təsirlərindən qorunmaq üçün tövsiyyələr:

1. Dərmanların dəqiq monitorinqi;
2. Nəzarətsiz dərman istifadəsinə son qoymaq;
3. Pasiyentlərin müalicə kursu boyunca nəzarətdə saxlanması;
4. Dərmanların təkrarlanması və analogi təsirli dərman maddələrindən qaçınmaq;
5. Yaşlı xəstələrə xüsusi diqqət yetirilməsi;
6. Dərmanların yan təsirlərinin yaxşı mənimsənilməsi (bu hər hansı dərman maddəsinin yan təsirinin başqa xəstəliyin simptomu ilə qarışıq salınmasının qarşısını alacaq).

Nuray Əsədli

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0000-6686-3392>

asadlinuray0@gmail.com

Ceyranbatan su anbarında su bitkilərinin təbii inkişafı və əhəmiyyəti

Açar sözlər: *Ceyranbatan su anbarı, su bitkiləri, ekosistem, ekoloji balans, su ekosistemləri, təbii inkişaf, su keyfiyyəti, bioloji müxtəliflik, ekosistem xidmətləri, idarəetmə strategiyaları, monitoring, su ekosistemlərinin qorunması, azot və fosfor səviyyəsi, oksigen tərkibi, su bitkilərinin yayılması*

Keywords: *Jeyranbatan reservoir, aquatic plants, ecosystem, ecological balance, aquatic ecosystems, natural development, water quality, biodiversity, ecosystem services, management strategies, monitoring, protection of aquatic ecosystems, nitrogen and phosphorus levels, oxygen content, spread of aquatic plants*

Ceyranbatan su anbarı, Bakı şəhərinin ətrafında yerləşən və ekosistem baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olan su anbarlarından biridir. Bu anbar, təkcə su təchizatı üçün deyil, həm də bioloji müxtəlifliyin qorunması, su ekosistemlərinin davamlılığı və ekoloji balansın təmin edilməsi baxımından önəmli bir ərazidir. Su bitkiləri, su ekosistemindəki əsas komponentlərdən biri olaraq, suyun keyfiyyətini tənzimləyir, həmçinin su canlıları və bitkiləri üçün uyğun yaşayış mühiti təmin edir. Su bitkiləri, su ekosistemində müxtəlif bioloji proseslərə təsir edərək, həm suyun təmizlənməsini, həm də ekosistemin ümumi sağlamlığını dəstəkləyir. Ceyranbatan su anbarında su bitkilərinin təbii inkişafı və onların ekosistemdəki

rolu su mühitinin sağlamlığını təmin etmək üçün vacibdir. Bu tədqiqat, su bitkilərinin inkişafını və su ekosisteminə olan təsirini araşdıraraq, ekosistemlərin davamlılığı üçün tövsiyələr təqdim etməyi hədəfləyir (Hüseynova, 2018, s. 3).

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Ceyranbatan su anbarında mövcud olan su bitkilərinin təbii inkişafını və ekosistemdəki əhəmiyyətini araşdırmaqdır. Su bitkilərinin növ müxtəlifliyinin və yayılma sıxlığının təhlili, həmçinin suyun fiziki-kimyəvi parametrlərinə olan təsirinin qiymətləndirilməsi məqsəd qoyulmuşdur. Tədqiqat, su bitkilərinin artım proseslərini və su ekosistemindəki funksiyalarını analiz etməklə, onların ekosistem xidmətlərinə olan töhfələrini araşdıracaq. Eyni zamanda, su bitkilərinin çoxalmasının müsbət və mənfi təsirlərini qiymətləndirərək, bu bitkilərin idarə olunması və qorunması üçün effektiv idarəetmə strategiyalarını müəyyən etmək məqsədilə aparılacaqdır (Quliyev, 2019, s. 45).

Tədqiqatın həyata keçirilməsi üçün Ceyranbatan su anbarında 6 aylıq müşahidə və tədqiqat işləri aparılmışdır. Əsas materiallar, Ceyranbatan su anbarının sahəsində toplanan su nümunələri, bitki növləri və ekosistem parametrləri üzrə ölçümlər və müşahidələrdir. Su bitkilərinin növ müxtəlifliyini və yayılma sıxlığını qiymətləndirmək üçün sahə müşahidələri aparılmışdır. Su keyfiyyətinin təhlili üçün suyun pH, turşuluq, oksigen tərkibi və azot-fosfor səviyyələri ölçülmüşdür. Eyni zamanda, su bitkilərinin bioloji müxtəlifliyini və ekosistem xidmətlərini dəyərləndirmək məqsədilə müvafiq statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Bu məlumatlar əsasında, su bitkilərinin ekosistemə olan təsiri və onların təbii inkişafı ilə bağlı ətraflı nəticələr əldə edilmişdir (Əliyev, 2020, s. 28).

Müşahidələr zamanı, anbarın müxtəlif ərazilərindən alınan nümunələrdə su bitkilərinin yayılma sıxlığı və müxtəlif növ tərkibi analiz edilmişdir. Əlavə olaraq, suyun kimyəvi

analizləri aparılaraq, suyun turşuluq səviyyəsi, oksigen tərkibi və digər ətraf mühit parametrləri ölçülmüşdür. Tədqiqatın nəticələrini müqayisə etmək və təhlil etmək məqsədilə müvafiq statistika alətlərindən istifadə edilmişdir (Məmmədov, 2017, s. 81).

Ceyranbatan su anbarında su bitkilərinin təbii inkişafı, suyun keyfiyyətinə və ekosistem balansına əhəmiyyətli təsir göstərir. Su bitkiləri, xüsusilə su zanbaqları, yosunlar və su şüyüdü kimi bitkilər suyun oksigen tərkibini artırır və onun kimyəvi xüsusiyyətlərini tənzimləyir. Bu bitkilər həmçinin, suyun azot və fosfor səviyyələrini nəzarət altına alaraq, su ekosistemindəki şərtləri balanslaşdırır [5, s.90].

Müşahidələr zamanı su bitkilərinin yayılma sıxlığının suyun oksigen səviyyəsi ilə müsbət əlaqəli olduğu müəyyən edilmişdir. Su bitkiləri oksigen istehsalını artırarkən, suyun turşuluğunu və karbon dövryyəsinə də tənzimləyir. Lakin, su bitkilərinin həddindən artıq çoxalması, xüsusilə suyun oksigen səviyyəsinin azalmasına səbəb ola bilər və bu, ekosistemdə balanssızlıq yaratmağa başlayır (Hüseynova, 2018, s. 3). Ceyranbatan su anbarında bu cür balanssızlıq halları müşahidə olunmuşdur. Beləliklə, su bitkilərinin inkişafının düzgün şəkildə idarə olunması ekosistem balansını qorumaq üçün vacibdir (Quliyev, 2019, s. 45).

Tədqiqatda həmçinin, su bitkilərinin müvafiq şəkildə idarə olunması və təbii inkişafının izlənməsi zəruriliyi vurğulanmışdır. Bu idarəetmə yanaşmaları, su bitkilərinin çoxalmasını tənzimləmək və su ekosistemlərindəki balansı qorumaq məqsədilə tətbiq edilməlidir. Ekosistemin davamlılığını təmin etmək üçün, su bitkilərinin inkişafının monitorinqi və tənzimlənməsi vacibdir (Məmmədov, 2017, s. 67).

Ceyranbatan su anbarında su bitkilərinin təbii inkişafı və ekosistemdəki əhəmiyyəti su ekosistemlərinin dayanıqlılığını təmin etmək üçün vacibdir. Su bitkiləri, həm suyun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və ekosistem xidmətlərinin təmin olunmasına da böyük töhfə verir. Lakin, su bitkilərinin həddindən artıq artması və ekosistemdəki balansın pozulması riski mövcuddur. Buna görə də, su bitkilərinin idarə olunması, təbii inkişafının izlənməsi və ekosistemdəki balansın qorunması üçün mütəmadi olaraq monitorinqin aparılması və idarəetmə strategiyalarının tətbiq edilməsi vacibdir. Bu tədqiqatın nəticələri, Ceyranbatan su anbarında su bitkilərinin inkişafının idarə edilməsi üçün əsaslı strategiyaların müəyyənləşdirilməsinə və ekosistemin qorunmasına istiqamətlənmiş tövsiyələrin verilməsinə imkan yaradacaqdır (İsmayilov, 2016, s. 90).

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2020). *Su Bitkiləri və Ekosistem*. Ekologiya Nəşriyyatı.
2. Hüseynova, F. (2018). *Su Ekosistemlərində Təbii İdarəetmə*. Ekoloji Tədqiqatlar İnstitutu.
3. Quliyev, M. (2019). *Ceyranbatan Su Anbarı və Su Bitkiləri*. Su Tədqiqatları Akademiyası.
4. Məmmədov, T. (2017). *Su Bitkiləri və Onların Ekosistemə Təsiri*. Ekologiya Elmi Mərkəzi.
5. İsmayilov, H. (2016). *Su Anbarlarında Ekoloji Balansın Qorunması*. Təbiət Qoruma Şurası.

Məhbubə Qulubəyova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-2599-4025>
almazqulubeyli@gmail.com

Nərgiz Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0003-4274-7145>
nargiz.qurbanova@adau.edu.az

Aytən Nağıyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-0930-1961>
ayten.nagiyeva1@icloud.com

Respublikanın qərb zonasında yetişdirilən dovşanların məhsuldarlığının öyrənilməsi

Açar sözlər: *dovşan, cins, yetişdirmə, ət, dəri, tük, xəz, məhsuldarlıq*

Keywords: *rabbit, breed, breeding, meat, skin, hair, fur, productivity*

Dovşan əti dadına, keyfiyyətinə və tərkibinə görə quş və dana ətinə yaxındır. Ürək-qan damar xəstəliklərinə tutulmuş adamlar üçün dovşan əti daha xeyirli olmaqla müalicəvi təsir göstərir. Bu ona görədir ki, dovşan ətində xolesterinin miqdarı quş ətinə nisbətən 2,7 dəfə, dana ətinə nisbətən 2,4 dəfə azdır. İnsan orqanizmi mal ətinin tərkibində olan zülalın 60-62%-i mənimsədiyi halda, dovşan ətinin tərkibində olan zülalın isə 90%-i mənimsəyir. 1 kq dovşan ətinin qidalılığı 1384-1820 kaloriyə bərabərdir (Gözəlov, 2019). Dovşançılığın başlıca məhsul növləri ət, dəri və tükdür. Dovşan əti ağ ətlərə daxildir, onun tərkibində çoxlu miqdarda azotlu maddə, mineral maddə

və həyat üçün lazımlı olan başqa maddələr vardır. Bu ət yaxşı pəhrizlik xüsusiyyətlərə malik olub, orqanizm tərəfindən 90% mənimsənilir. Dovşanın iç və əzələiçi piyinin bioloji dəyəri onun asan əriməsindədir. Dərisi və tükü yüngül sənaye üçün qiymətli xammaldır. Dovşançılıq məhsullarının keyfiyyətinə çoxlu daxili və xarici amillər təsir edir (Abdullayev, 2012). Ölkəmizdə ət istehsalının artırılmasında daha çox məhsuldar və iqtisadi baxımdan səmərəli heyvandarlıq sahələrinin dovşançılığın inkişaf etdirilməsinin çox böyük əhəmiyyəti var. Dovşan ətindən (dietik) başqa, qiymətli dərisi də olur. Onlardan laboratoriyada təcrübə heyvanları kimi də istifadə edirlər. Dovşanların normal bəslənməsi və artırılmasında zoogigiyenik şəraitin böyük əhəmiyyəti var. Təsərrüfatlar dovşançılığın inkişaf etdirilməsindən xeyli gəlir götürür (Sultanov, 2000; Qulubəyova, 2023).

Dovşançılığın başlıca məhsul növləri ət, dəri və tüküdür. Tədqiqat işinin məqsədi qərb zonasında yetişdirilən dovşanların məhsuldarlığının öyrənilməsidir. Tədqiqat işi Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun “Dovşançılıq” təsərrüfatında, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin “Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi və yemləndirilməsi” kafedrasının laboratoriyasında aparılmışdır. Dovşan əti ağ ətlərə daxildir. Onun tərkibində çoxlu miqdarda azotlu maddələr, mineral maddə və həyat üçün lazımlı olan başqa maddələr vardır. Bu ət yaxşı pəhrizlik xüsusiyyətlərə malik olub, orqanizm tərəfindən 90%-ə qədər mənimsənilir. Dovşanın iç və əzələiçi piyinin bioloji dəyəri onun asan əriməsindədir. Dərisi və tükü yüngül sənaye üçün qiymətli xammaldır.

Dovşanın tük örtüyündə üç növ tük vardır: 1.Qılan. 2.Tiftik və 3.Pərqu. Tiftik qılından nazik, pərqudan isə qalın olur. Pərqu tük örtüyünün ən zərif, yumşaq və qıvrımlı növü olmaqla

diametri 12-15 mikrondur. Qılanın qalınlığı 40-50 mikrona bərabərdir. Dovşan xəzinin keyfiyyəti tüklərin uzunluğundan və qılanın, tiftiyin, pərqunun bir-birinə sayca nisbətindən asılıdır. Dovşan cinsləri tüklərinin uzun, qısa və ya normal uzunluqda olması ilə fərqlənir. Tük örtüyünün 90-95%-ni pərqu təşkil edən və qılanı az olan dovşan cinsləri yaxşı cins hesab edilir. 1 mm dəri sahəsində 120-yə qədər tük olur. Tük sıx olduqda dəri qiymətli sayılır. Dovşan dərisinin böyüklüyü və rəngi, xəzin keyfiyyətini göstərən əsas əlamətlərdəndir.

Yetişdirmək məqsədilə dovşan aldıqda, birinci növbədə onun cinsi, cinsiyyəti, sağlamlığı və yaşı nəzərə alınmalıdır. Dovşanların cinsi onun damazlıq sənədləri mövcuddursa, onun tük örtüyünün rəngi və inkişafına görə təyin edilir. Dəridə tükün sıxlığı dovşanın bel və boyür nahiyyəsinə üfurməklə təyin etmək olur. Əgər dəri spıçka dənəsi başı qədər görünürsə – dəri tüklə sıx örtülüb. Əgər dəri spıçka dənəsi başından böyük, ingilis bulavkisi qədədirsə xəz çox seyrəkdir. Cavan ətlik- dovşanın 4 aylıq yaşına qədər bədəni yuvenal (körpəlik) tüklə örtülmüş, çox yumşaq, əllə toxunarkən ipəkvəri olur. Tipik cins üçün xəz örtüyü, hansı ki, tiftik və qılandan ibarətdir, birinci tükdəyişmədən (linka) sonra, 4-aylıq yaşında əmələ gəlir. Dovşanların sağlamlığı onun möhkəm bədən quruluşu, canlı, təmiz gözləri, sıx parlaq tük örtüyü ilə xarakterizə olunur. Sağlam dovşanlar hərəkətli və yaxşı köklükdə olurlar. Kafi olmayan bədən quruluşu, çıxıntılı budlu, uzunsov başlı, düz durmayan qulaqlı, salaq belli və qarınlı, əyri pəncəli, pırpız tüklü, tökülən tüklü və s. pis əlamətli dovşanları yetişdirilmək üçün yararsızdırlar. Cinsiyyəti isə onların cinsi orqanlarına baxmaqla təyin edilir.

Dovşanlar inkişaf etmiş ölkələrdə, açıq havada dam örtüyünə malik qəfəslərdə saxlanılır. Qışda isə qəfəsin dam hissəsi və yanları polietilen pərdə ilə örtülür. Bu şəraitdə

onlardan il boyu bala alınır, dovşanların özləri isə təmiz hava və günəş şüası ilə təmin olunmuş hesab olunur. Tədqiqatlardan alınan, məlumatlara görə dovşan əti dadına, keyfiyyətinə və tərkibinə görə quş və dana ətinə yaxındır. Dovşan ətində xolesterinin miqdarı quş ətinə nisbətən 2,7 dəfə, dana ətinə nisbətən 2,4 dəfə azdır. Aparılmış elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsindən məlum olur ki, dovşançılıq məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyətinə çoxlu miqdarda daxili və xarici amillər təsir edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Q. Q., & Əliyev, M. İ. (2012). *Heyvandarlığın əsasları*, 264–269.
2. Gözəlov, Y. Q. (2019). *Heyvandarın məlumat kitabı*.
3. Qulubəyova, M., & Nağıyeva, A. (2023). Yemləndirmənin dovşanların ət məhsuldarlığına təsiri. *Elmi İş: Elmi Araşdırmalar və Yeniliklər Tezislər Toplusu*, 3(8), 10–14.
4. Sultanov, R. L., Surxayev, S. M., & Mahmudov, M. Q. (2000). *Xəzərilə vəhşi heyvanlar*.

Səmid Ağayev

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-5296-2119>

agayevsemid77@gmail.com

Membranoaktiv kanal yaradan birləşmənin kənd təsərrüfatı bitkilərində infeksiya xəstəliklərinə təsir effektivliyi

Açar sözlər: *polien makrolid antibiotiklər, ion kanalları, amfoterisin B, levorin, ikiqat lipid membranları, bitki virus və göbələk xəstəlikləri*

Keywords: *polyene macrolide antibiotics, ion channels, amphotericin B, levorin, bilayer lipid membranes, plant viral and fungal diseases*

Tərəvəz və meyvə bitkilərində virus və göbələk xəstəliklərinə qarşı bioloji aktiv "İNFANVİR" preparatı ilk dəfə hazırlanmışdır. "İNFANVİR" preparatı membranoaktiv makrolid antibiotiklər əsasında yaradılmışdır. Bu sinif birləşmələrin təsir mexanizminin əsasında hüceyrə membranlarında molekulyar ölçülü, ionlara və üzvi birləşmələrə selektiv keçiriciliyi olan struktur kanalların yaranması dayanır.

PMA-ların (polien makrolid antibiotiklər) tətbiqi onların hüceyrə ilə qarşılıqlı təsirinin molekulyar-bioloji mexanizmlərinin ətraflı öyrənilməsinə əsaslanır. Müəyyən edilmişdir ki, PMA-lar membranotrop təsirə malikdir və sitoplazmatik membranlarla qarşılıqlı təsirə girərək hüceyrələrdə məsamələr yaradır. Bu məsamələr vasitəsilə hüceyrə həyati vacib metabolitləri itirir və nəticədə məhv olur.

Bitkilərin patogen infeksiyalardan qorunması üçün metodların, o cümlədən təhlükəsiz, ekoloji cəhətdən təmiz və iqtisadi baxımdan səmərəli yeni nəsil bioloji vasitələr əsasında integrasiyalı mühafizə sistemlərinin işlənilib hazırlanması əsas vəzifələrdən biridir (Hüseynov, Quliyev, 2018)

Məlum olmuşdur ki, bitki infeksiyon xəstəliklərinin təxminən yarısı virus mənşəlidir. Bioloji aktiv birləşmələrin əldə olunması üçün torpaq aktinomisetlərindən istifadə olunur. Bu mikroorqanizmlər patogen mikroorqanizmlərə qarşı spesifik təsirə malik antibiotik maddələri sintez edə bilirlər. Öksər antibiotiklərin sintezini həyata keçirən torpaq aktinomisetləri torpağın məhsuldarlığının artırılmasında əsas rol oynayır. Antibiotiklər fitopatogen mikroorqanizmlərlə mübarizədə digər maddələrlə müqayisədə bir sıra mühüm üstünlüklərə malikdir: onlar bitki orqan və toxumalarına asanlıqla nüfuz edir, antibakterial təsir göstərir və bitki orqanizmində nisbətən yavaş inaktivləşir.

Antibiotik əsaslı preparatların bitkiçilikdə istifadəsi böyük iqtisadi səmərə verir. Pestisidlərin mənfi təsirlərinə görə antibiotiklər bitkiçilikdə geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Antibiotiklər seçici təsirə malikdir və fitopatogen virus və göbələklərin inkişafını dayandırmaqla yanaşı, bitkilərə demək olar ki, zərər vermir. Çoxsaylı eksperimental tədqiqatlar göstərmişdir ki, istifadə olunan antibiotiklərin əksəriyyəti bitki toxumalarına köklər, gövdə, yarpaq səthi və toxumlar vasitəsilə yaxşı nüfuz edir. Xüsusilə amfoter antibiotiklər toxumalara daha sürətlə keçir (Babayeva, Qasımova, 2024).

Antibiotiklərin bitki toxumalarına yeridilməsi üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Ən geniş yayılan metodlar bitkilərin yerüstü hissələrinin çilənməsi, tozlanması, toxumların isladılması və ya torpağın birbaşa işlənməsidir. Bu üsul bitki səthində və toxumalarında inkişaf edən xəstəlik

törədici ilə mübarizədə yaxşı nəticələr verir. Torpağın birbaşa işlənməsi zamanı antibiotiklər bitki kökləri vasitəsilə toxumalara daxil olur və bitkilərin inkişafı ilə yanaşı immunobioloji xüsusiyyətlərinin aktivləşməsinə də müsbət təsir göstərir (Abbasov, 2020).

Antibiotiklərin bitki orqanizmlərinin həyati fəaliyyətinə stimullaşdırıcı təsir mexanizmi hələ də tam öyrənilməmişdir. Effektiv təsir göstərən dərman birləşmələrinin yaradılması üçün torpaq aktinomisetləri tərəfindən sintez olunan membranoaktiv antibiotiklərin molekulyar səviyyədə tədqiqi tələb olunur. Biotexnoloji üsullarla torpaq mikroorqanizmlərindən yüksək membranaktivliyə malik, patogen infeksiyaların inkişafını selektiv şəkildə boğan molekulyar saf antibiotiklər əldə edilmişdir (Demain, Sanchez, 2009)

Meyvə və tərəvəz bitkilərinin xəstəliklərinin müalicəsi üçün PMA-ların istehsalat şəraitində sınaqları aparılmışdır. Tərəvəz bitkilərində virus və göbələk xəstəliklərinə qarşı patentləşdirilmiş “İNFANVİR” preparatının istifadəsi zamanı müsbət nəticələr əldə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov, A. M., & Quliyev, R. T. (2018). *Bitki mühafizəsində bioloji preparatların rolu və onların tətbiqi üsulları*. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Babayeva, R., & Qasımova, V. (2024). *Membranoaktiv antibiotiklərin kənd təsərrüfatı bitkilərində patogenlərə qarşı təsiri*. Azərbaycan Aqrar Elmlər Jurnalı, 4(2), 55-63.
3. Shcherbakov, D. V., & Ivankin, A. N. (2021). *Biologically Active Macrolide Antibiotics in Plant Protection: Mechanisms and Applications*. Journal of Agricultural Biotechnology, 13(1), 22-30.

4. Abbasov, M. A. (2020). *Torpaq mikroflorası və aktinomisetlərin fitosanitar əhəmiyyəti*. Aqrar Universitet Nəşriyyatı.
5. Demain, A. L., & Sanchez, S. (2009). *Microbial drug discovery: 80 years of progress*. The Journal of Antibiotics, 62(1), 5–16,

Fatimə Nəcəfova

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0003-4902-8151>

fatima.najafova07@gmail.com

Abşeron yarımadasında olan bəzi endem və nadir bitkilərin aktuallığı

Açar sözlər: *endem, subendem, herbari, introduksiya, mühafizə, nadir, ətraf mühit, ekosistem*

Keywords: *endemic, subendemic, herbarium, introduction, conservation, rare, environment, ecosystem*

Azərbaycanın mövcud və müxtəlif iqlim şəraitlərində, xüsusilə Abşeron yarımadasında yetişən nadir eyni növli kəsiləndə olan bitki növlərinin qorunması, ekosistem tarazlığının təmin edilməsi üçün olduqca vacibdir. Abşeron yarımadasının ekoloji şəraiti, təbiətə uyğun olmayan müxtəlif amillərin təsiri ilə özünəməxsus problemlərlə üzləşir. Ətraf mühitin qorunması, nadir bitki növlərinin və təbii floranın mühafizəsi təbiətin dinamik tarazlığını qorumağa kömək edir və eyni zamanda insan fəaliyyətinin təsirlərini minimuma endirir. Bu prosesdə, təbiətə uyğunlaşdırılaraq Abşerona introduksiya edilmiş bitkilərin bioekologiyasının öyrənilməsi, onların qorunması və davamlı inkişafı məsələləri, müasir dövrdə əhəmiyyətini artırmışdır (Allahverdiyeva, Allahverdiyeva, 2018).

Hazırkı tədqiqatın əsas məqsədi Abşeron yarımadasında yayılmış endem, subendem və nadir bitki növlərinin bioekoloji xüsusiyyətlərini öyrənərək, onların müasir ekoloji şəraitə necə uyğunlaşdığını və yaşama qabiliyyətlərinə təsir edən əsas amilləri müəyyənləməkdir. Bu tədqiqat həmçinin, bu

bitkilərin yayılma areallarını, coğrafi və ekoloji xüsusiyyətlərini araşdırmaq, yayılmalarını məhdudlaşdıran faktorları müəyyən etmək və mühafizələri üçün elmi əsaslı təkliflər irəli sürmək məqsədi güdür.

Abşeron yarımadasında bəzi endem və nadir bitkilərin araşdırılması və siyahılaşdırılması üçün adətən çöl təcrübəsi həyata keçirilir və marşrut xətləri müəyyən edilir. Bunun üçün herbari materiallarından istifadə edilir. Biz bu metodlardan istifadə edərək, aşağıdakı cədvəldə bəzi endem növlərin daha əvvəl kim tərəfindən öyrənildiyini, adətən harada yayıldığını və bitmə şəraitini müəyyən edə bilirik (Askerov, 2016; Azərbaycan florasının lüğəti / akad. V. C. Hacıyev və b.ə.n. T. E. Qasımovanın müəllifliyi ilə, 2008).

Növün adı	Harada yayılıb	Bitmə şəraiti	Nə vaxt və kim tərəfindən toplanıb və təsvir edilib
Adiantum Capillars-veneris	Yardımlı rayonu Viləş çay ərazisində	Aşağı və orta dağ qurşağında, rütubətli yerlərdə, kölgəli meşələrdə, üzərində su axan qayalıqlarda, su quyularının divarında	6.09.1950 L.Y.Prilinko
Orchis caspia	Abşeron y/a Zaqulba çimərliyi ətrafında Bakı Botanika bağı ətrafı Şam meşəsində Qızıl Qum Pirşağı	Dəniz kənarı qumluqlarda Quru daşlı yamaclarda	10.05.1939 İ.Karyagin 24.04.1986 A.Əsgərov 30.04.2009
Stipa Capens	Abşeron y/a-sı Zirə qəsəbəsi	Quru daşlı yamaclarda	30.04.2013 24.04.1910

Elmi Mənbələr XIX Tezislər Toplusu / 280-284
Scientific Sources XIX Collection of Theses /280-284
<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XIX>

is	ətrafında hərbi hava limanının yaxınlığında bozqırlıqda. Suraxanı və Sabunçu qəsəbələri arasında əhəngli yerlərdə		Q.Petinnukovi
Dianthus Schema chensis	Bakı-Abşeron, Qobu vadisindən Güzdek platasına qalxan hissədə Abşeron yarımadası şimal-qərb hissəsi, Ilıx dağın qərbində Abşeron-Qaradağ stansiyası yaxınlığında Otman-Bozdağ ətəklərində	Quru gilli və daşlı yamaclarda Şoranlaşmış gilli yerlərdə Qayalıqlarda	24.05.1932 İ.Karyagin 19.05.1939 İ.Karyagin 21.05.1939 İ.Karyagin
Astargalus Calycinus	Abşeron- Yasamal Abşeron-Bakı Abşeron-Sumqayıt Abşeron yarımadasının şimal-qərb hissəsi Tağızadə dəmir yol stansiyası ilə Ağ Burun dağının arasında Abşeron yarımadası cənub-qərb hissəsi Korgöz dağının zirvəsində quru daşlıqlarda	Gilli və daşlı yamaclarda Gilli düzənlərdə Quru daşlıqlarda	2.05.1933 İ.Karyagin 28.04.1933 İ.Karyagin 06.05.1929 M.Sachokia 27.04.1938 İ.Karyagin 24.04.1939 İ.Karyagin

Elmi Mənbələr XIX Tezislər Toplusu / 280-284
Scientific Sources XIX Collection of Theses /280-284
<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XIX>

Cakile Euxina	Abşeron Novxanı qəsəbəsi. Şahdili Abşeron Milli Parkı	Dəniz kənarı daşlıqlarda və qumluqlarda Dənizin kənarında balıqqulaqlı qumluqda	10.08.2005 N.P.Mehtiye va 20.06.2012
Ornitha galum kochii	Ağsu rayonu Pirhəsənli kəndi		Mart 2011 Alosmanova V.M.Qurbanov E.M
Tragap on collinus	Abşeron y/a Şüvəlan qəsəbəsi Yasamal vadisi		30.04.1938 A.Qrosheim 18.04.1934 İ.Karyagin
Nitraria schoberi	Yanar dağ ərazisi Milli Park Qobustan dağının şiş uclu qayaları. Köhnə daş karxanasının yerindəki daşlıq dağıntılarda	Şoran gilli və qumlu gilli yerlərdə	22.06.2012 05.08.2014

Cədvəl 1. Nadir və endem bitki növlərinin marşrut xətləri (Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı, 2013; Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ı, 2023).

Tədqiqat Abşeron yarımadasında rast gəlinən nadir və endemik bitkilərin bioekoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək və bu bitkilərin ekosistemə olan təsirləri müəyyənləşdirməyi hədəfləmişdir. Bu məqsədlə tədqiq edilən 10 növ bitki, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Botanika İnstitutunun herbariyasından əldə edilən nüsxələr əsasında təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Abşeronda nadir bitkilərin mühafizəsi yalnız ekosistemin qorunmasına deyil, həm də

regionun bioloji müxtəlifliyinin və təbii sərvətlərinin davamlı istifadəsinə xidmət edir. Bu bitki növlərinin qorunması üçün elmi əsaslarla müəyyən edilən mühafizə yolları və tətbiq olunan metodlar, Abşeron yarımadasının ekosisteminin gələcəkdəki davamlı inkişafına zəmin yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva, A. İ. Q., & Allahverdiyeva, D. F. Q. (2018). Biologiyanın tədrisində yerli flora və faunanın nadir növlərinin öyrədilməsinin imkan və yolları. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri*, 85(5), 169–172.
2. Askerov, A. M. (2016). *Plant kingdom of Azerbaijan*. TEAS Press.
3. Azərbaycan florasının lüğəti / akad. V. C. Hacıyev və b.ə.n. T. E. Qasımovanın müəllifliyi ilə. (2008). Elm.
4. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. (2013). *İkinci nəşr: Nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və göbələk növləri*. Şərq-Qərb nəşriyyatı.
5. Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ı. (2023). *Flora* (III nəşr). İmak.

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ
MATHEMATICAL AND MECHANICAL SCIENCES

Nahid Paşayev

Lənkəran Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0001-1669-0152>

umud96@mail.ru

Müsəllim Cəfərov

Lənkəran Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-7855-2785>

musellimceferov@gmail.com

IX sinifdə formallaşdırma və modelləşdirmənin
təlimi texnologiyası

Açar sözlər: *formallaşdırma, modelləşdirmə, kompüter texnologiyaları, riyazi modellə, şagirdlərin dünyagörüşü*

Keywords: *formalization, modeling, computer technologies, mathematical model, students' worldview*

Müasir dövrdə orta ümumtəhsil məktəblərinin kompüterləşməsi, təkcə bu fənnin öyrənilməsi ilə kifayətlənməyib digər fənlərin öyrənilməsində geniş şəkildə istifadə edilir. Hal-hazırda riyaziyyat, fizika, kimya, tarix və s., fənlərin tədrisində kompüter texnologiyalarından geniş istifadə edilir. Məktəblərdə aparılan müşahidələrə əsasən qeyd edə bilərik ki, rəqəmsal alqoritmin tətbiq edilməsi şagirdlərin xüsusi informatika biliyinin almasına səbəb olub. Formallaşdırma və modelləşdirmə prosesləri müasir dövrdə geniş tətbiq olunsada, bəzi mühüm problemlərlə qarşılaşır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik (Novruzova, 2017):

1. Reallığın Tam Əks Olunmaması: Modellər əksər hallarda reallığın tam bir təmsilini verə bilmir. Hətta ən mükəmməl modellər belə sadələşdirilmiş formadadır və bəzi kritik amilləri nəzərə almaya bilər və buna nəticələrin dəqiqliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

2. Məlumatların keyfiyyəti və mövcudluğu: Modelləşdirmə üçün lazım olan məlumatların keyfiyyətli və əlçatan olması vacibdir. Keyfiyyətsiz və ya natamam məlumatlar modelləşdirmənin nəticələrinin düzgünlüyünü zədələyə bilər.

3. Modelin həddindən artıq mürəkkəbliyi: Bəzən modelin çox mürəkkəb olması onun başa düşülməsini və tətbiqini çətinləşdirir. Həddindən artıq çox parametrlı modellər məlumatın analizi və qərar qəbul etməni ləngidə bilər.

4. Dinamiklik və dəyişikliklərə qarşı uyğunlaşma şətinliyi: Sosial, iqtisadi və texnoloji dəyişikliklərin sürətlə baş verdiyi müasir dövrdə modellərin köhnəlməsi tezləşir. Bu, modellərin yenilənməsini və dəyişikliklərə adaptasiyasını zəruri edir ki, bu da vaxt və resurs tələb edən prosesdir.

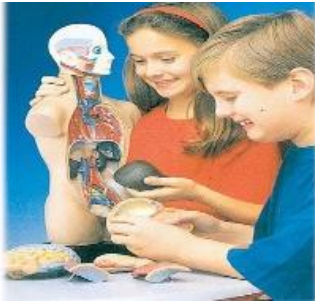
Bu problemlər formallaşdırma və modelləşdirmənin daha effektiv şəkildə tətbiqi üçün yeni yanaşmaların, metodların və texnologiyaların inkişaf etdirilməsini tələb edir (Qurbanov, 2010).

“Formallaşdırma və modelləşdirmə” mövzusunda əvvəlcə informasiya modeli anlayışını və modellərin təsnifatını təqdim etmək, həmçinin sistem təhlili elementlərinin istifadəsini vurğulamaq lazımdır. Daha sonra modelləşdirmənin mərhələlərini izah etmək və modelin adekvatlığını təmin etmək üçün bəzən əvvəlki mərhələyə qayıtmağın vacibliyini qeyd etmək lazımdır.

“Formallaşdırma və modelləşdirmənin” xəttini şagirdlərə öyrədərkən aşağıdakı didaktik tapşırıqları yerinə yetirmək lazımdır (Pələngov, Abdullayeva, 2015):

- Şagirdlərin dünyagörüşünün inkişafı və formalaşması;
- İdrak metodu kimi modelləşdirməyə yiyələnmək;
- Kompüter modelləşdirməsinin praktiki bacarıqlarının inkişafı;
- Mövzu parçalanmasının aradan qaldırılması, biliklərin integrasiyası.

İbtidai siniflərdə modelləşdirmə üçün əsas vasitələr elektron cədvəllər və şəkillər, yuxarı siniflərdə isə verilənlər bazaları və mürəkkəb obyektlərin modelləridir. Materialın təqdimatına modelin tərifindən başlamaq məqsədəuyğundur. Məsələn, modeli belə tərif etmək olar:

- 1) müəyyən məqsədlə başqa obyektin əvəzinə hesab edilən obyekt;
- 2) tədqiq olunan obyektin mühüm əlamətlərini əks etdirən obyekt;
- 3) real obyektin və ya prosesin sadələşdirilmiş oxşarı.

Verilmiş qaydaları ümumiləşdirsək belə bir nəticə əldə etmək olar: Model, obyektin verilmiş nəzərdən keçirilməsində və ya istifadəsində vacib olan əsas xüsusiyyətlərini qoruyan real obyektin (və ya prosesin) əvəzedicisidir. Təriflər nümunələrlə təsvir edilməlidir (Ümumtəhsil məktəblərinin *İnformatika – 11 dərəcə vəsaiti*).

- kukla - canlı insanın maketi;
- oyuncaq avtomobillər - real avtomobillərin modelləri;
- oyuncaq ayı - canlı ayının maketi;
- qlobus - yer kürəsinin modeli.

Sonda qeyd edə bilərikki, hər bir modeldən nəticələri təxmin etmək üçün fəal şəkildə istifadə etmək olur. Yəni, məsələn, modellərin köməyi ilə hava proqnozlaşdırılır, tikililərin hər bir hava şəraitinə dözümlülüyü yoxlanılır, həmçinin avtomobillərin istənilən hava şəraitinə və qəzalara dözümlülük və sağlamlıq testləri aparılaraq insanların həyatda qalma ehtimalını müəyyən etmək olur. Formallaşdırma və modelləşdirmə texnologiyasının tədrisini məqsədi aşağıdakılardır:

- Formallaşdırma bacarıqlarının inkişafı: Şagirdlərə baş verən hadisələri riyazi dillə ifadə etmək.
- Modelləşdirmə üsullarının mənimsənilməsi: Həqiqi problemləri modelləşdirmək və həll etmək vasitəsilə analiz etmək.

Modellərin təsnifatına bir neçə yanaşma var, çünki təsnifat müxtəlif xüsusiyyətlərə əsaslanı bilər:

- modeldə zaman amilinin (dinamikanın) nəzərə alınması; - istifadə sahəsi.
- modelin təsvir forması; - model ölçüsü; - bilik sahəsi (bioloji, iqtisadi, sosioloji, və s.);

Formallaşdırma və modelləşdirmə texnologiyasının tədrisini zamanı istifadə olunan metodlar bunlardır:

- Problemlərin təsviri və təhlili: Müəyyən situasiyaların riyazi dillə təmsil edilməsini öyrənmək.
- Nümunələr üzərində iş: Həyatdan götürülmüş problemləri şagirdlərə təqdim etmək və onların riyazi modellər qurma prosesində iştirakını təmin etmək.

▪ İKT vasitələri: Modelləşdirmə prosesini gücləndirmək üçün qrafik proqramlardan və simulyasiyalardan istifadə etmək.

Bu yanaşma şagirdlərə formallaşdırma və modelləşdirmə texnologiyasının praktiki faydalarını anlamağa kömək edəcək və onları real həyatda tətbiq edə biləcəkləri riyazi bacarıqlarla təchiz edəcək (Xəlilov, 2013).

Ədəbiyyat

1. Qurbanov, A. (2010). *İnformatika*.
2. Novruzova, N. (2017). *İnformatikanın tədrisi metodikası* (Dərs vəsaiti).
3. Pələngov, Ə., & Abdullayeva, M. (2015). *Orta məktəbdə informatikanın tədrisi metodikası* (Dərs vəsaiti).
4. Ümumtəhsil məktəblərinin *İnformatika – 11* dərs vəsaiti. (n.d.).
5. Xəlilov, M. S. (2013). *İnformatika*.

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Sevil Haqverdiyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-1238-8338>
sevil.haqverdiyeva@gmail.com

Yeganə Tağıyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-9718-6635>
yeganahh@gmail.com

Anar Quliyev

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-5549-4063>
anar_quliyev74@mail.ru

Korporativ Şəbəkələrin Təhlükəsizliyində
Radius (Remote Authentication Dial-In Service)
Protokolu

***Açar sözlər:** Radius, şəbəkə, indentifikasiya, komputer*

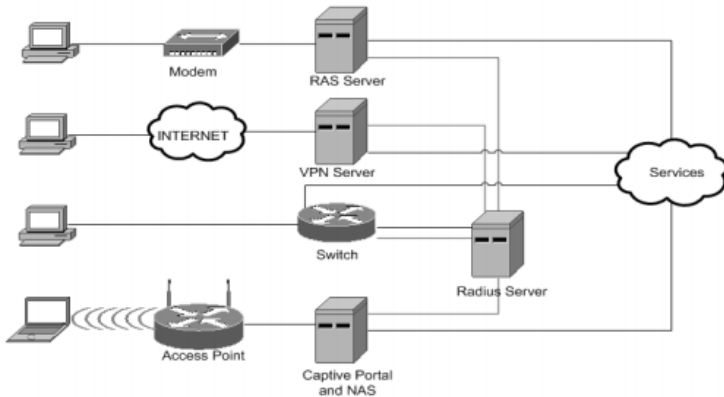
***Keywords:** Radius, network, identification, computer*

RADIUS (Remote Authentication Dial-IN Service) – ilk dəfə 1991-ci ildə Livingston Enterprise tərəfindən yaradılmış və sonradan yəni 1997-ci ildə İETF (Internet Engineering Task Force) standartı olmuşdur. İndiki vaxtda Rigney 2000 kimi cari versiyası vardır. Həmdə dəyişən xüsusiyyətləri ilə pullu və ya açıq-mənbə RADIUS serverləri mövcudur. RADIUS üçün inkişaf etdirilən açıq-mənbə proqramlarında biri FreeRADIUS-dur.

RADIUS – kompüterlərə qoşulmaq və şəbəkə xidmətlərindən istifadə etmək üçün AAA nəzarətini təmin edən şəbəkə təhlükəsizliyi protokoludur. RADIUS tətbiqi layda (application layer) işləyən klient server əsaslı protokoldur və o paketləri transferi üçün UDP-ni (User Datagram Protocol) istifadə edir. RADIUS həmişə Windows, Linux maşınlarında ikinci dərəcəli proses kimi işləyir. RADIUS-un üç əsas funksiyası var (Gupta, 2015):

- İstifadəçilərin və ya qurğuların indentifikasiyasından sonra onlara şəbəkəyə girişə icazə vermək
- Müəyyən şəbəkə xidmətləri üçün istifadəçilərin və ya qurğuların autentifikasiyası
- Onların istifadə etdiyi xidmətlərin hesabının tutulması

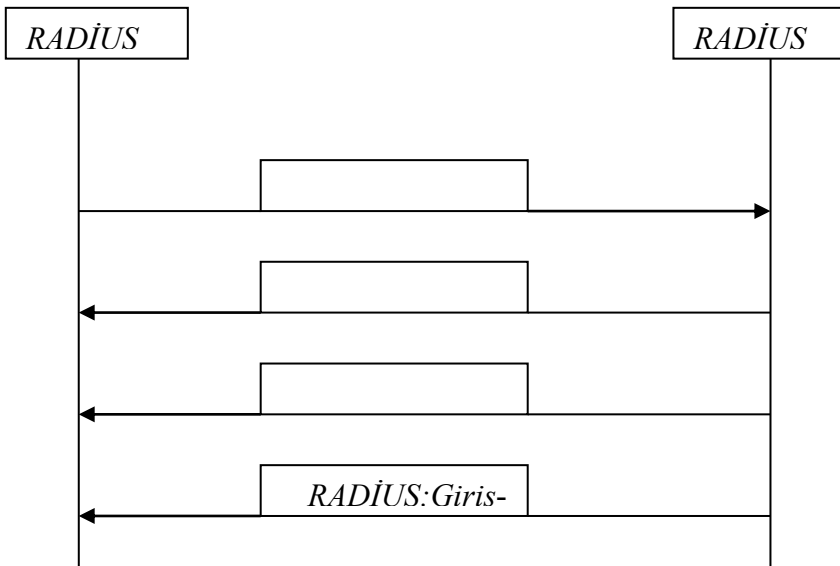
RADIUS şəbəkə girişini idarə etmək üçün AAA-ın konseptindən istifadə edir. Bildiyimiz kimi AAA (Authentication, authorization, accounting) indentifikasiya, autentifikasiya və avtorizasiya xidmətlərini yerinə yetirir.

Şəkil 1. RADIUS Serverin şəbəkədə yerləşməsi

RADIUS-da indentifikasiya və autentifikasiya RFC (Requests For Comments) 2865 ilə təyin olunur, avtorizasiya isə RFC 2866 ilə təyin olunur. Şəlik 18-də korporativ şəbəkə infrastrukturunda yaxşı yerləşdirilmiş RADIUS serverə bir nümunə göstərilmişdir.

Şəkil 2-də isə klient-server arasında əlaqə modeli göstərilmişdir.

Şəkil 2. RADIUS klient-server əlaqə modeli

RADIUS server klientdən gələn sorğunu aldıqdan sonra indentifikasiya, autentifikasiya və avtizasiya xidmətlərini həyata keçirir. Klient və server arasındakı əlaqə gizli açar (private key) ilə şifrələnmiş şəkildə həyata keçirilir və buna görə də şifrə heç vaxt şəbəkə üzərindən göndərilir. Klient və

server əlaqə saxlamadan əvvəl bu təhlükəsizlik üsulu müəyyən edilmiş olur və əgər şifrə uyğun gəlməsə əlaqə dayandırılır.

RADIUS server informasiyanın düzgünlüyünü PAP, CHAP və ya EAP kimi indentifikasiya sxemlərini istifadə edərək yoxlayır. İstəklə bağlı olaraq şəbəkə istifadəçisinin şəbəkə adresinə, telefon nömrəsinə və digər məlumatlar da istifadəçinin hesabının doğrulanmasını təsdiq edə bilər.

RADIUS serverlər özlərinin yerli VB-na və ya xarici VB-na sahib ola bilərlər. Yerli VB-dakı istifadəçilərə yerli istifadəçilər (native users) deyilir.

RADIUS yerli olaraq yığılan fayl verilənlər bazasında olmayan istifadəçi informasiyasını yoxlayır. Müasir RADIUS server bunları etməklə yanaşı xarici mənbələr SQL, Kerberos LDAP yaxud da Active Directory server-ləri kimi xarici mənbələrə istinad edə və istifadəçinin kimlik məlumatlarını yoxlaya bilər. RADIUS serverlər proxy server kimi davranı bilər, beləki RADIUS server gələn sorğuları başqa RADIUS serverinə ötürüb cavabı RADIUS klientinə verə bilər. Proxy server olaraq davranması iki ayrı İnternet serverinin bir-biri ilə əlaqə qurmasına imkan verir.

RADIUS standartı ilk olaraq indentifikasiya və avtorizasiya paketləri üçün UDP 1645 və 1646 portları istifadə edirdi. Lakin sonralar RADIUS standart qrupu 1812 və 1813 portlarına keçdi, buna baxmayaraq hələ də bir çox şirkət 1645/1646 portları istifadə edir (Stallings, 2013).

Ədəbiyyat

1. Gupta, P. C. (2015). *Cryptography and network security*.
2. Stallings, W. (2013). *Cryptography and network security* (6th ed.). 731.

Sevil Haqverdiyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-1238-8338>
sevil.haqverdiyeva@gmail.com

Yeganə Tağıyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-9718-6635>
yeganahh@gmail.com

Nailə Həsənova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
<https://orcid.org/0009-0003-1549-1690>
nailahesenova1974@gmail.com

İnformasiya mühafizəsinin təşkilində açıq açarlı kriptosistemlərdən istifadəsi

Açar sözlər: *kriptosistemlər, informasiya, şəbəkə, təhlükəsizlik*

Keywords: *cryptosystems, information, network, security*

Simmetrik kriptosistemlərdə mesaj göndərən və alan tərəfindən E_k şifrələmə funksiyası üçün bir K açarı seçilərək bunun qarşılığında bir D_k deşifrələmə funksiyası müəyyən olunur. İki əməliyyat içində eyni açar istifadə edildiyindən göndərici və alıcının açar transferində bir başqa şəxsin açarı əldə etməməsi üçün böyük diqqət göstərmələri vacibdir. Klassik kriptosistemlərdə açar idarəsi ən önəmli problemlərdən biridir. Klassik kriptosistemlərdə bununla bərabər açar idarəsi problemi də vardır (Oppliger, 2005). Şəbəkə üzərindən bir qrup insanın bir-biriylə güvənli ünsiyyət qurmaq istədiklərini düşünək. Qrupdakı hər insan cütü üçün fərqli açarlar təyin edilməlidir. Məsələn qrupda 10 istifadəçi varsa, $\binom{10}{2}=45$

fərqli açara ehtiyac olacaqdır. Əgər qrupda 100 istifadəçi varsa $\binom{100}{2}=4950$ açara ehtiyac vardır. Açarların böyük sayda olması başqa bir təhlükəsizlik problemi yaradır.

Klassik kriptosistemlərdə başqa bir problem qarşılıqlı güvəndir. İki istifadəçi də eyni açar istifadə etdiyindən təhlükəsizlik problemi yaranır (John, Dominic, 2006).

Fərz edək ki, A və B tərəfləri eyni gizli açarı paylaşrlar. Əgər C tərəfi gizli açarı əldə edərsə, B tərəfiymiş kimi A tərəfinə mesaj göndərə bilər. A tərəfinin bu mesajın B tərəfindən gəlmədiyini bilmə şansı yoxdur. Üstəlik C tərəfi A tərəfindən B tərəfinə gedən bir mesajı tutub dəyişdirmə imkanına da sahibdir. Bu halda B tərəfi mesajın dəyişdirildiyinin fərqiə varmaz. Klassik kriptosistemlərdə B tərəfinin göndərdiyi bir mesajı açarın oğurlandığını irəli sürərək təhrif etmək imkanı vardır. Ticarət hallarında bunlar çox önəmlidir. Bir bank müştərisi etdiyi bir əməliyyatı təhrif etməzkən müştəri də bankın onun yerinə bir əməliyyat etmədiyindən əmin olmalıdır.

Nəticə olaraq bir kriptosistemin kriptanaliz olaraq təhlükəsiz olmasının aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır:

(1) *Açar idarəsi*: xəbərləşəcək tərəflər arasında açar transferi;

(2) *Kimliyin təsdiqi (identifikasiya)*: mesajı alan tərəfin mesajın kimdən gəldiyini təyin edə bilməsi;

(3) *Bütünlük*: mesajı alan tərəfin kanal üzərindən mesajın dəyişilib-dəyişilmədiyini təmin etməsi;

(4) *Rəddetmə*: mesajı göndərən tərəfin göndərdiyi mesajın özünün göndərmədiyini iddia etməsi;

Bu ehtiyacları klassik kriptosistemlərlə təmin etmək imkanı yoxdur. Diffie və Hellman (1976) tərəfindən tapılan açar alış-

verişə açar transferi problemini həll etmişdir. Bu metod açıq açarlı kriptosistemlərin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Açar alışı-verişinə ehtiyac olmadan yaradılan şifrələmə funksiyası (E) birtərəfli və deşifrələmə funksiyası (D) trapdoor funksiyası olan kriptosistemlər açıq açarlı kriptosistemlərdir.

Ünsiyyət quracaq tərəflər E şifrələmə funksiyalarını elan edərkən, D deşifrələmə funksiyalarını gizli tuturlar. Başqa sözlə, hər istifadəçi E şifrələmə funksiyasını təyin edən və hər kəs tərəfindən bilinən bir şifrələmə açarı ilə birlikdə D deşifrələmə funksiyasını təyin edən gizli bir deşifrələmə açarı olmaqla iki açara malikdir. Bu da şəbəkə ünsiyyətində açar sayını böyük ölçüdə azaldır. Məsələn, klassik kriptosistem istifadə edərək 10 istifadəçili bir şəbəkə ünsiyyətində $\binom{10}{2}=45$ açar istifadə edilərkən açıq açarlı kriptosistemlərdə $10 \times 2 = 20$ ədəd açar istifadə olunur.

A tərəfinə açıq mətn göndərmək istəyən hər hansı biri bu şəxsin elan etdiyi şifrələmə açarlarını istifadə edərək açıq mətndən şifrələnmiş mətni əldə edib kanal üzərindən göndərir. A tərəfi gizli tutduğu şifrələmə açarlarını istifadə edərək özünə gələn şifrələnmiş mətndən açıq mətni əldə edir.

Açıq açarlı kriptosistemlərdə şifrələmə açarı dolayısıyla şifrələmə metodunun bilinməsi deşifrələməyə imkan yaratmalıdır (Wikipedia, 2025).

Şifrələmə və deşifrələmənin düzgün işləməsi üçün X hər hansı bir açıq mətn olduqda $D(E(X))=X$ şərti ödənməlidir.

Şifrələmə funksiyası hər kəs tərəfindən bilinməyindən hər hansı biri istədiyi qədər şifrələnmiş mətn əldə edə bilər. Yəni belə bir sistem şifrələnmiş mətn və uyğun olaraq açıq mətn bilinərək edilən hücumlara qarşı dayanıqlı olmalıdır. Eyni zamanda praktik istifadə üçün şifrələmə və deşifrələmə funksiyaları sürətli bir şəkildə hesablanmalıdır. Təhlükəsizlik baxımından hər hansı biri üçün E şifrələmə

funksiyasından D deşifrələmə funksiyasının hesablanması mümkün olmamalıdır. Nəzəri cəhətdən bir açıq açarlı kriptosistem birtərəfli funksiyanın xüsusi bir halı olan trapdoor birtərəfli funksiyaadan istifadə edilərək yaradıla bilər.

Ədəbiyyat

1. John, T., & Dominic, W. (2006). *Complexity and cryptography*. Cambridge University Press.
2. Oppliger, R. (2005). *Contemporary cryptography*. Norwood, MA: Artech House.
3. Wikipedia. (2025, May 15). *Public-key cryptography*.

Sənani Teymurlu

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-4118-3426>

teymurlusenani2002@gmail.com

Yaradan məlumat nümaydələrinin yeni üsulu (GDR)

Açar sözlər: *GDR (Generated Data Representation), məlumat nümayəndəliyi, informasiya sistemləri, böyük verilənlər (Big Data), avtomatlaşdırılmış generasiya, məlumat integrasiyası*

Keywords: *GDR (Generated Data Representation), data representation, information systems, big data, automated generation, data integration*

Müasir informasiya sistemlərində məlumatların təsviri, saxlanması və işlənməsi əsas məsələlərdən biridir. Məlumat nümayəndəliyi müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir, çünki onlar statik strukturlar üzərində qurulur və dəyişən mühitlərə çevik uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Yeni bir yanaşma olan **GDR (Generated Data Representation – Yaradılan Məlumat Nümayəndəliyi)** bu problemləri aradan qaldırmaq üçün inkişaf etdirilmiş bir metodologiyadır. GDR-in əsas məqsədi, məlumatların daha səmərəli və çevik şəkildə təqdim edilməsi, avtomatlaşdırılmış və adaptiv strukturların tətbiqi ilə məlumat emalının optimallaşdırılmasıdır.

Məlumat Nümayəndəliyi və Onun Əhəmiyyəti

Məlumat nümayəndəliyi (data representation) informasiyanın strukturlaşdırılması, saxlanması və ötürülməsi üçün əsas prinsiplərdən biridir. Məlumat nümayəndəliyi

verilənlər konkret strukturlarda (məsələn, cədvəllər, qrafiklər, XML və JSON kimi formatlar) saxlanılır. Bu yanaşmalar aşağıdakı məhdudiyyətlərə malikdir:

Statik strukturlar – məlumatların forması əvvəlcədən müəyyən edilir və dəyişdirilməsi çətinidir.

Uyğunluq problemləri – müxtəlif sistemlər arasında məlumat ötürülməsi və işlənməsi zamanı format uyğunlaşması çətinliklər yaradır.

Böyük verilənlər üçün məhdudiyyətlər – struktur mürəkkəbliyi artdıqca emal prosesində yavaşlama baş verir.

GDR Metodologiyası və Əsas Xüsusiyyətləri

GDR, məlumat nümayəndəliyi metodlarından fərqli olaraq, məlumatları dinamik və adaptiv şəkildə təşkil edir. Bu metod aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

3.1. Modulyar Strukturlar

Məlumatlar bir neçə müstəqil moduldan ibarət olur və bu modullar lazımi anda birləşdirilərək istifadəyə verilir. Bu, məlumatın çevik idarə olunmasına imkan yaradır.

3.2. Adaptiv Formatlar

GDR məlumat formatını kontekstdən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, sistemin ehtiyaclarına görə məlumat XML, JSON, RDF və ya xüsusi struktura uyğun şəkildə formalaşdırıla bilər.

3.3. Avtomatlaşdırılmış Generasiya

Metodlardan fərqli olaraq, GDR məlumatları əvvəlcədən təyin olunmuş strukturlarda deyil, sistem və istifadəçi tələblərinə uyğun olaraq dinamik şəkildə yaradır. Bu, sistemin daha çevik və səmərəli işləməsini təmin edir.

3.4. İnteqrasiya və Uyğunluq

GDR müxtəlif informasiya sistemləri ilə asanlıqla inteqrasiya oluna bilər və məlumatların müxtəlif formatlarda

istifadəsini dəstəkləyir. Bu, məlumat mübadiləsini daha effektiv edir.

GDR-in Tətbiq Sahələri

GDR metodu müxtəlif sahələrdə tətbiq oluna bilər, o cümlədən:

Böyük verilənlərin emalı – yüksək həcmli məlumatların daha effektiv idarə olunması və təhlili.

İntegrasiya edilmiş informasiya sistemləri – fərqli məlumat mənbələrinin və sistemlərin birləşdirilməsi.

Süni intellekt və maşın öyrənməsi – modelə uyğun dinamik məlumat təqdim edilməsi.

Verilənlərin vizuallaşdırılması – adaptiv və interaktiv vizual təqdimatlar üçün çevik məlumat strukturlarının istifadəsi.

GDR (Generated Data Representation) məlumat nümayəndəliyinin yeni və daha çevik bir yanaşmasını təqdim edir. Bu metod, informasiya sistemlərinin inkişafında mühüm rol oynayaraq, ənənəvi məlumat saxlanma və emal üsullarının məhdudiyyətlərini aradan qaldırır. Dinamik, modulyar və adaptiv strukturların tətbiqi ilə GDR, böyük verilənlər, süni intellekt və integrasiya edilmiş sistemlər üçün innovativ həllər təqdim edir. baxımından mürəkkəb verilənlər üçün əhəmiyyətli perspektivlər vəd edir.

İÇİNDƏKİLƏR CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Amənə Kərbalayeva

Heydər Əliyevin məktəbəqədər təhsil sisteminin inkişafında
rolu 7

Yaqub Səmədov

Təhsilin informasiyalaşdırılmasının zəruriliyi 10

Yaqub Səmədov, Ədalət Quliyev

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində iqtisadi sahədə həyata
keçirilən islahatların əsas xüsusiyyətləri 13

Elvira Məmmədova

Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı 16

Ağarəhim Həbibov

Dördüncü sənaye inqilabi kontekstində virtual taekvondo
texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi 19

Aidə Quluzadə

Xüsusi qayğıdan sosial inteqrasiyaya: inklüziv təhsilin uğurlu
təcrübələri 23

Natavan Məmmədova

Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək 27

Əlmustafa Çələbiyev

Mənəvi-əxlaq duyğularının tədrisdə tətbiqi zamanı
ədəbi-bədii xarakterli bioqrafik materiallardan istifadə 31

Mehriban Hüseynzadə

Azərbaycan dili təliminin bacarıq və vərdişlər sistemi məzmun
komponenti kimi 34

Natavan Məmmədova

Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafı üsulları 38

Mehrac Abbashlı

İqtisadi sistemlər və mülkiyyət münasibətləri 42

Ləman Nərimanova	
Azərbaycanda alman memarlığı	46
Sahil Hacıyev	
Azərbaycanın xarici ticarət hüququ: idxal-ixrac əməliyyatları üzrə yeni tənzimləmə yanaşmaları	51
Ümid Hilali	
Təkmübarizlik idman növlərinin müharibə və ekstrimal şəraitdə üstünlükləri	55
Kəmalə Bağirova	
Aşağı siniflərdə ingilis dili dərslərində oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasının strategiyaları	59
Seyran Dadaşov	
Vizual təlimin effektivliyi	62
Röyal Abdullayev	
Tərcüməçinin yalançı dostları və tərcümədə onların rolu	64
Turan Əlizadə	
Dədə Qorqudun dilindən: qadınlar və cəmiyyət	68
Elvira Məmmədova	
Fəal-interaktiv dərslərdə ədəbiyyat müəllimindən tələb olunan keyfiyyətlər	71
Kəmalə Bağirova	
Aşağı siniflərdə ingilis dilində oxuyub-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasına təsir edən amillər	74
Safar Safarlı	
The Subject of International Legal Regulation in the Field of Protection of Foreign Investments	78
Günəl Zöhrabova	
Antroponimlərin ümumi mənzərəsi	81
Hülya Kərimova	
Ardıcıl tərcümədə əlyazma qeydlərində oxunaqlılığın təşkili	83
Sürəyya Abbasova	
İnternet asılılığının məktəblilərə təsirləri	87
Səadət Məhərrəmli	
Azərbaycan dilində sifət və zərf problematikasi	89

Ülvi Sultanov	
Ənənəvi və müasir yerüstü suvarma texnologiyalarının təhlili	92
Mehrac Abbashı	
Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və regional proseslərə təsiri	94
Şəfa Sultanova	
Xüsusi psixofiziki inkişafa malik uşaqların ailələrinə dəstək	98
Rəvan Rüstəmli	
Türkdilli ölkələrin milli güləş növlərinin olimpiya güləş növlərində ibtidai hazırlıq mərhələsində rolu və funksiyaları	102
Yeganə Məmmədova	
İsmayıl Şıxlının “Ölən dünyam” romanında qadın azadlığı problem	105
Fidan Taghiyeva	
The Problem of Studying the Factors Affecting Student Academic Success	109
Günəl Zöhrabova	
Antroponimik konseptlərin mahiyyəti və dilçilikdə yeri	111
Gülnur Seyidəliyeva	
Frazeoloji vahidlərin gender strukturunda qohumluq terminlərinin mövqeyi	113
Gülçin Allahverdiyeva	
Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında təbliğatın rolu: əmədəni irsin yaşadılması	117
Şahsənəm Musayeva	
Postmodern əsərlərdə psixologizm təzahürləri	119
Hülya Kərimova	
Ardıcıl tərcümədə rəqəmsal qeydalma metodlarının üstünlükləri və məhdudiyyətləri	121
Nuranə Məmmədli	
Siyasi terminlərin müasir türk və Azərbaycan siyasi diskursunda mahiyyəti	124

Səmanə Cavadova

Yerli və introduksiya olunmuş bərk buğda genotiplərinin seçilməsi 127

Ləman Kərimova

İnklüziv təhsildə infrastrukturun və təlim resursların vacibliyi 131

Mehriban Hüseynzadə

Təlim prosesində hazırlanıb istifadə edilən təqdimatların dəyərləndirilməsi sistemi 134

Nübar Kərimova

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sosiallaşma prosesində müəllim-valideyn əməkdaşlığının əhəmiyyəti 138

Şəhanə İbadova

Tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsində fərdi yanaşmanın rolu 141

Seyran Dadaşov

Şekillərin dərs zamanı vacibliyi 144

Nuranə Məmmədli

Müasir türk və Azərbaycan dillərində siyasi terminologiyanın ümumi mənzərəsi 146

Nurlana Əsgərova

Sınıfdə ənənəvi tədris metodlarının və texnologiyanın integrasiyasını balanslaşdırmaq 149

Əzizə Əbdüləzimova

İncilin yunan dilindən azərbaycan dilinə tərcüməsində üslub və sədaqət problemi 153

Fətimə Əliyeva

Qorxu uşaqların psixi inkişafına təsir amili kimi 155

Fərizə Əmrəhli

Ölümün təsviri (Afaq Məsudun hekayə yaradıcılığı əsasında) 158

Bilal Bayramov

Kommersiya müəssisələrində satış xidmətinin idarə olunmasında strategiya və planlaşdırma mexanizmləri 162

Əmrəh Aliyev

Süni intellektin təsiri ilə əmək bazarının transformasiyası 165

Əzizə Əbdüləzimova

İncilin yunan dilindən azərbaycan dilinə tərcüməsində
terminologiya problemləri 168

Məhəmməd Məmmədov

5-6-cı sinif şagirdlərinin fiziki hazırlığı, əqli performansı və
sağlamlıq vəziyyəti ilə bağlı testlərin və meyarların müəyyən
edilməsi 170

Aynurə Məmmədova

Mədəniyyətin mənbələri: şərq ölkələrində sənət, ənənələr və
dəyərlər 173

Leyla Məmmədova

Torpağın dili – Qərbi Azərbaycan toponimiyası 181

Arzu Hüseynli

Interrelations in Idiomatic Expressions in
English Literary Works 185

Azadə Nəzirova

Arxivlərdə süni intellektdən istifadə qaydaları 190

Gülçin Allahverdiyeva

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassik irsin
araşdırılması 194

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Vəfa Nəsirova

Göz mikozu zamanı aparılan kompleks terapiyanın hüceyrə
immunitetinin göstəricilərinin dinamikasına təsiri 196

Rəhim Bilalov, Şahismayıl Məmmədov

İnəklərdə qısırlığın profilaktikası 199

Ramil Məmmədov, İradə Quliyeva, Nərgiz Hüseynova

Respublikanın Qərb zonasında arılarda baş verən yoluxan və
yoluxmayan xəstəliklərin yayılma yollarının öyrənilməsi 204

Zülfü Məmmədov, Şərqiyyə Məmmədzadə	
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda becərilən Kardinal süfrə üzüm sortunun bioekoloji xüsusiyyətləri	208
Vüsalə Sardarlı, Qulam Alverdiyev, Rumiya Suleymanova	
Mastitə qarşı kombinasiyalı kompozisiya	211
Leyla Niftaliyeva, Aliye Rzayeva, Sevda Aliyeva	
Obtaining BASO ₄ Concentrate	215
Shahla Abdullayeva	
Dotidiomisetlər sinfinin meyvə və tərəvəzlərdə parazitlik edən nümayəndələri	218
Vəfa Nəsirova	
Göz mikozları olan xəstələrdə terapiya metodlarının təkmilləşdirilməsi	220
Vüsalə Sardarlı, Rumiya Suleymanova, Guloglan	
Mammadrzayev	
Mastitin dəriüstü applikasiya üsulu ilə terapiyası	223
Səmanə Cavadova, Faiq Xudayev, Qərib Novruzov	
Bərk buğdanın növdaxili f ₁ hibridlərində vegetasiya müddətinin tədqiqi	227
Aqil Mustafayev	
Ev quşlarında salmonella infeksiyası	231
Sevinc Novruzova, Aytən Nağıyeva	
Azərbaycanın qərb bölgəsində olan parazit populyasiyasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi	235
Shafa Rustamova	
Effects of Zinc Ions on Living Organism	238
Şirazi Tanırverdiyev	
İnnovativ suvarma sistemlərinin hazırki istifadəsinin rolu	241
Nicat Məmmədzadə	
Metalların növləri, fiziki və kimyəvi xassələri, termiki email	244
Nicat Məmmədşad	
Metalların təzyiqlə emalı	246
Tutuxanın Həsənova	
Bostan məhsullarında azotlu çirklənmənin azaldılması yolları və profilaktik tədbirlər	250

Gulnara Huseynova

Correction of Factors That Accelerate the
Aging Process With 254

Nərgiz Qurbanova, Məhbubə Qulubəyova, Nursen Quliyeva

Gəncə-Qazax zonasında yetişdirilən inəklərdə cinsiyyət
fəaliyyətinin tənzimi 258

Günəl Əmirova

İnsan orqanizminə genetik və ekoloji təsirlər 261

Həmid Səfərov

Polifarmasiyanın səbəbləri və zərərləri 264

Nuray Əsədli

Ceyranbatan su anbarında su bitkilərinin təbii inkişafı və
əhəmiyyəti 268

Məhbubə Qulubəyova, Nərgiz Qurbanova, Aytən Nağıyeva

Respublikanın qərb zonasında yetişdirilən dovşanların
məhsuldarlığının öyrənilməsi 272

Səmid Ağayev

Membranoaktiv kanal yaradan birləşmənin
kənd təsərrüfatı bitkilərində infeksiya
xəstəliklərinə təsir effektivliyi 276

Fətimə Nəcəfova

Abşeron yarımadasında olan bəzi endem və
nadir bitkilərin aktuallığı 280

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ MATHEMATICAL AND MECHANICAL SCIENCES

Nahid Paşayev, Müsəllim Cəfərov

IX sinifdə formallaşdırma və modelləşdirmənin təlimi
texnologiyası 285

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Sevil Haqverdiyeva, Yeganə Tağıyeva, Anar Quliyev

Korporativ Şəbəkələrin Təhlükəsizliyində

Radius (Remote Authentication Dial-In Service)

Protokolu 290

Sevil Haqverdiyeva, Yeganə Tağıyeva, Nailə Həsənova

İnformasiya mühafizəsinin təşkilində açıq açarlı

kriptosistemlərdən istifadəsi 294

Sənani Teymurlu

Yaradan məlumat nümaydələrinin yeni üsulu (GDR) 298

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tezis.aem@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tezis.aem@aem.az

İmzalandı: 11.05.2025
Onlayn çap: 17.05.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 19.3 ç.v.
Sifariş: 46

Signed: 11.05.2025
Online publication: 17.05.2025
Format: 60x84, 1/16
Stock issuance: 19.3 p.s.
Order: 46

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house

“ZANGAZURDA”

Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

